DE KATHOLIEKE KERKEN IN NEDERLAND

BIBLIOTHECA · ABBATIAE · S · BENEDICTI · FORT AUGUSTUS

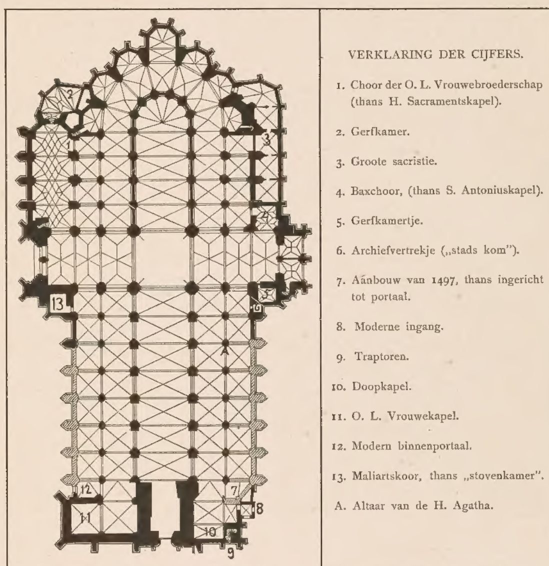
DERDE HOOFDSTUK

DE KERKEN VAN HET BISDOM 's-HERTOGENBOSCH

I. HET DEKENAAT 's-HERTOGENBOSCH.

1. DE KATHEDRALE KERK VAN DEN H. JOANNES DEN EVANGELIST TE 's-HERTOGENBOSCH.

De Dom van Utrecht, nimmer voltooid en, sinds in 1674 een storm haar schip verwoestte, ons alleen nog maar fragmentarisch bekend, is de eenige kerk, vóór de Hervorming in Nederland gebouwd met de bestemming kathedraal van een bisdom te zijn. Toen onder Filips II de oprichting van méér bisdommen in Nederland haar beslag kreeg, was de hervorming reeds in het land en de tijd van grootsche kerkenstichtingen voorbij. Zoo zouden wij, in ons eigen land, van een echte middeleeuwsche kathedraal door eigen aanschouwing ons geen denkbeeld kunnen vormen, wanneer de Bossche Sint Jan er niet was, die wel niet als diocesane hoofdkerk is gesticht, maar toch, in haar tegenwoordige gedaante, althans van den beginne als collegiale kerk aangelegd, daarbij op zóó grootsche schaal ondernomen en in verloop van tijd tot zóó indrukwekkende dimensies uitgebreid, terwijl heel haar bouw zich ten nauwste aansluit bij het type van de Fransche kathedraal uit den bloeitijd der Gothiek — dat zij, zoowel door plan en opbouw als door den indruk, dien zij wekt, ons van een middeleeuwsche bisschopskerk een zeer goede voorstelling kan geven. Des te gaver en vollediger is die, omdat de kerk, sinds het herstel der bisschoppelijke hiërarchie, ook dient als kathedraal, en aldus reeds veel van den luister heeft herkregen, die in oude tijden de zetelkerk van eenen bisschop placht te kenmerken. Vóór wij echter haar beschrijven, dient hare bouwgeschiedenis in het kort te worden verhaald, ook omdat zij, hoezeer in hoofdzaak een homogeen geheel, de verwezenlijking van éene monumentale gedachte, toch nog in verschillende onderdeelen overblijfselen eener oudere gedaante heeft bewaard en de sporen toont van toevoegingen en veranderingen.

Afb. 1. Plattegrond der Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch.

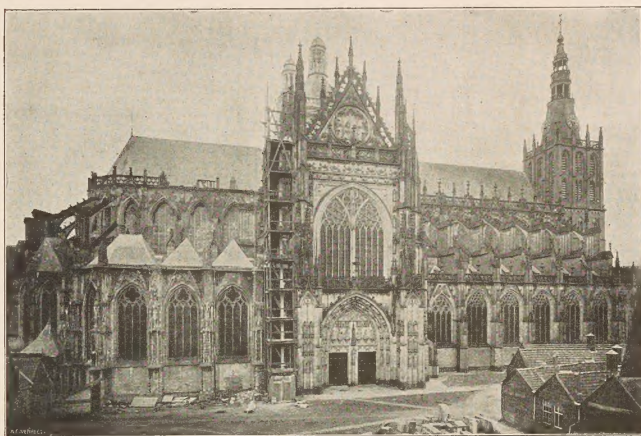
De tegenwoordige Sint Jan is de derde kerk, die op deze plaats verrees. De in 1185 gestichte stad Den Bosch kwam voort uit eene vestiging van kooplieden, een open marktplaats, die, juist omdat zij reeds eenige beteekenis had, den naijver opwekte van hare buren en daarom behoefte aan versterking kreeg. De nieuwe woonplaats werd door de practische kooplieden in de onmiddellijke nabijheid hunner oude woningen opgetrokken en indien zij bij die oude huizen reeds eene kerk bezaten, moet die dus gezocht worden buiten de ruimte der nieuwe stichting. De Sint Jan nu ligt inderdaad op eenigen afstand van het terrein, waarop de stad verrees (de „Groote Markt" met hare onmiddellijke omgeving) en zoo wijst dus reeds deze ligging erop, dat hare stichting van vóór 1185 dagteekent. Overblijfselen intusschen, aan welke een zoo hooge ouderdom met zekerheid kan worden toegekend, heeft zij niet bewaard. Haar oudste deel is de westtoren, die laat-romaansche vormen vertoont en is opgetrokken van baksteen, met toepassing van tuf voor de sierende deelen. Het gebruik van baksteen nu in ons land kan men bezwaarlijk voor ouder houden dan het begin der dertiende eeuw, zoodat de bouw van dezen toren in het gunstigste

geval op omstreeks 1200 is te stellen. Uit een stuk van 1222 blijkt, dat de bij dezen toren behoorende kerk een atrium had en men heeft bij herstellingswerken in 1880 sectorvormige baksteenen teruggevonden, waarvan er drie aaneengevoegd een cirkel vormen met een middellijn van 0.39 M., zoodat zij blijkbaar hebben gediend om colonnetten te metselen, die tot dit atrium kunnen hebben behoord. Overigens heeft men nog fragmenten gevonden van de baksteenen treden eener spiltrap, die in een vroeger aanwezigen traptoren tegen den zuidwand van den toren zullen hebben gediend, en eindelijk sectorvormige steenen, die kunnen strekken voor de samenstelling van een uit vier rondstaven gevormden bundelpijler van 0.58 M. middellijn.

Indien men zich de drie onderste geledingen van den tegenwoordigen toren gedekt denkt met een lage vierzijdige spits, heeft men een voorstelling van zijne oorspronkelijke gedaante. De bovenbouw met de slanke galmgaten, evenals de tegenwoordige ingang gothiek, zijn latere wijzigingen.

Bij den romaanschen toren is aan den noordkant in 1268 eene kapel aangebouwd, die twee traveeën breed is (zie op onzen plattegrond bij 11). Haar muren, opgetrokken van tuf, werden in 1381 met bergsteen bekleed. Haar kruisgewelven vertoonen nog de eenvoudige ribben der vroeg-gothiek. Oorspronkelijk lag haar vloer 0.58 M. lager dan de tegenwoordige, en op een gedeelte van den westelijken sluitmuur, dat thans door de verhooging van den bodem aan het oog is onttrokken, heeft men in 1883 overblijfselen gevonden eener eenvoudige ornamentale beschildering, boven de 0.30 M. hooge plint. Vermoedelijk is in deze kapel het eerst het Madonnabeeld vereerd — de miraculeuze „Lieve Vrouw van Den Bosch” — dat de kerk nog heden bezit en dat m.i. van omstreeks 1300 dagteekent.

Spoedig na den bouw van deze kapel bleek de romaansche kerk te klein geworden voor de in groei en bloei toenemende gemeente en zoo werd, volgens het bericht van den kroniekschrijver CUPERINUS, in 1280 de eerste steen gelegd voor een geheel nieuw gebouw. Eene legende verhaalt, dat de noodige zware grondslagen in den „moerassigen bodem” dreigden te verzinken, tot een schrander bouwmeester op het denkbeeld kwam ze aan te brengen op gezouten ossenhuiden. Zij weet ook te vertellen, dat de man zijn geheimmiddel voor een goede som aan de kerkmeesters dacht te verkoopen, maar hierin werd teleurgesteld, doordat een zijner kinderen, dat een gesprek tusschen vader en moeder had afgeluisterd, het verklapte. Uit woede zou hij toen zijn kind hebben doodgeslagen. Hoewel de overlevering nog heden de grafzerk van den armen man in de kerk weet aan te wijzen — waartoe zij de zerk der in 1484 gestorven vrouw van ALARD DU HAMEEL, een der latere bouwmeesters, heeft uitgekozen! — is het verhaal, dat o.a. ook van de voormalige Utrechtsche Sint Mariakerk wordt verteld, niet anders dan een verzinsel, hetgeen reeds hieruit blijkt, dat de kerk is gebouwd op solieden zandgrond, het z.g. „Hinthamer zand”.

Afb. 2. Noordkant der Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch.

De middeleeuwsche bouwpraktijk bracht mede, dat men de nieuwe kerk om de oude heen bouwde, die eerst placht te worden afgebroken, zoodra een deel van den nieuwbouw ver genoeg gevorderd was, om daarin de diensten te kunnen doen geschieden. Zoo zal men ook hier zijn te werk gegaan en, daar de nieuwe kerk belangrijk grooter zou worden dan de oude, zal men eerst een nieuw presbyterium hebben opgetrokken, dat geheel vrij kon blijven van den ouden bouw, en, naar het westen, hebben voortgewerkt. Slechts zeer langzaam vorderde het werk. Wij weten, dat in 1312 het dak werd gelegd op de nieuwe kerk, maar dat die toen nog lang niet gereed was, blijkt uit tal van latere bouwberichten, zooals een betreffende de aanwezigheid van twee bouwloodsen, nog in 1380, en tal van legaten voor de „tymmeringhe” der kerk, zelfs nog in 1414. Men kan daarom aannemen, dat aan de tweede Sint Jan, al zal zij in den aanvang der veertiende eeuw wel al ten deele in gebruik zijn genomen, voortdurend is gewerkt voor uitbreiding en versiering, tot zij in 1419 door brand werd verwoest.

In hoofdzaak verkreeg de tweede Sint Janskerk reeds hetzelfde plan, dat zij thans nog heeft. Nauwkeurig onderzoek van het tegenwoordig gebouw laat op menige plaats de overblijfselen der tweede kerk nog herkennen en zoo kon Dr. XAV. SMITS daarvan de volgende beschrijving geven.

„Het koor der tweede Sint Janskerk was, gelijk nog thans, door 7 straalkapellen achter het koor, en door eenige zijkapellen ter weerszijden van den kooromloop ingesloten. Verder lag op de plaats der tegenwoordige H. Sacramentskapel *ons vrouwen koor* der Illustre Lieve Vrouwbroeders. Bij het koor sloot zich het ruime dwarspand aan, dat het verband vormde tusschen koor en schip, dat drie beuken telde... Als men heden den kooromloop der kathedraal betreedt en het

oog laat gaan door de ruimte, achter het hoofdaltaar om, bemerkt men daar een groote onregelmatigheid, een drievoudig verschil tusschen de voetstukken der pijlers onderling. Hier verdwijnen zij geheel, dáár halverwege onder het plaveisel. Alleen de basementen der derde kerk (na 1409 begonnen) stijgen alom, een manslengte hoog, uit den beganen grond op. Als men dan verder de 7 straalkapellen aandachtig beschouwt, verwondert men zich, dat de basementen harer muurpijlers schier *geheel* onder het plaveisel verdwijnen. Hetzelfde verschijnsel constateerden wij ook in de Doopkapel naast den toren.

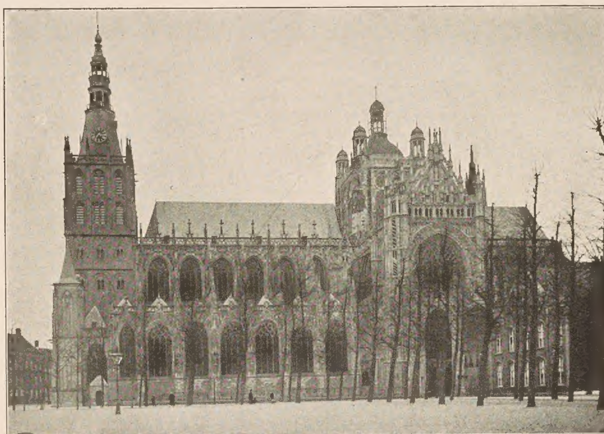
Wij zetten intusschen ons onderzoek door en bemerken, dat de basementen in de kapellen aan weerszijden van den kooromloop *halverwege* onder den grond bedolven zijn. Het vastgestelde verschil in hoogte, tusschen de basementen bestaande, geeft ons nu een eenvoudig middel aan de hand, om het plan der tweede St. Jan geheel terug te vinden. Tweemaal toch is zij opgehoogd, en op dien *dubbel*-verhoogden bodem is de *huidige* kathedraal gebouwd.

Toen de tweede Sint Janskerk in 1381 nagenoeg was voltooid, werd de geheele kerkvloer — ook die der straalkapellen achter het koor — omtrent één voet hooger gelegd. Door het stijgen van den beganen grond waren toen die basementen der straalkapellen halverwege bedolven. Ook die der Doopkapel, eveneens een reste der tweede kerk, verkeerden in 1381 in denzelfden toestand.

Kort na 1381 werden nu op den éénmaal verhoogden kerkbodem nieuwe zijkapellen (naast den kooromloop) tusschen de muurpijlers bijgebouwd, zoodat hare basementen zich op den nieuwen grondslag verhieven, waaronder alle overige voetstukken *tevoren halverwege waren* verdwenen.

Als nu de tweede Sint Janskerk in 1419 in vlammen opging, werd het stortpuin over den grondslag verspreid en de tweede Sint Janskerk ten *tweeden* male opgehoogd. Op dezen *dubbel*-verhoogden grondslag nu rust de hedendaagsche kerk.

Het voorgaande samenvattend, besluiten wij derhalve, dat het verzakte koor der tweede kerk nauwkeurig met dat der tegenwoordige kathedraal overeenkwam. Ook had het dwarspand dezelfde afmeting als heden. Hierop maken alléén de beide portalen, die later aangebouwd zijn, uitzondering. Veel verruimd ook is het schip der kerk, in 1497 van drie op vijf beuken gebracht. Echter bestonden reeds de twee buitenste zijkapellen, die aansluiten tegen den westwand van het noorder transept, blijkens constructie en steensoort.

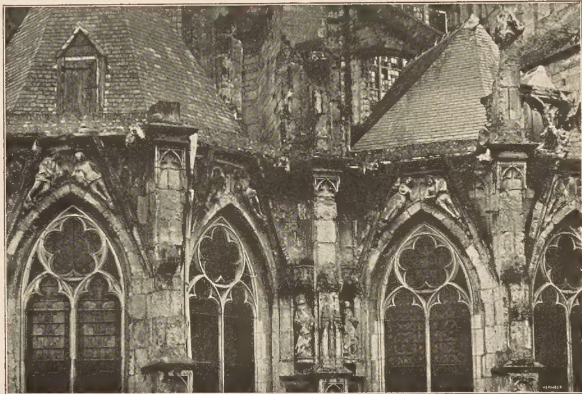

Afb. 3. Zuidkant der Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch.

Het beste bewijs, dat het schip der tweede kerk uit drie beuken bestond, levert de oude Doopkapel, die voorheen met de buitenzijbeuk der tweede kerk één geheel vormde. Op den buitenmuur dezer kapel bleef de oude, steenen goot gespaard, die in oostelijke richting doorloopt en zóó de breedte der tweede kerk aanduidt... Tijdens den bouw der Doopkapel in de XIVe eeuw, begrepen de bouwmeesters al spoedig, dat de wenteltrap [zie boven] van den ouden toren een sta-in-den-weg voor het binnenruim der Doopkapel vormde. Den traptoren afbreken en dien buiten de kapel ten zuiden herbouwen was den bouwmeesters niet bezwaarlijk gebleken... Over de gewelven der Doopkapel is toen ook een brug geslagen, die nog heden als verband tusschen den ouden toren en zijn nieuw traptorentje dient. Middelerwijl was ook de voorhal der kerk met een gewelf overspannen en van een eenvoudig portaal voorzien, dat door het sparen der zware muurwanden van den toren, niet tot rijke ontwikkeling kon komen".

Wij vernamen dan, dat bij de hier beschreven tweede Sint Janskerk ook reeds eene kapel voor de Illustre broeders van Onze Lieve Vrouw werd gebouwd, ter plaatse waar ook haar opvolgster verrees, die thans tot H. Sacramentskapel dient. Deze broederschap, door den edelman GERRIT VAN UDEN in 1317 met eenige „clerici et scholares" opgericht en in 1318 door den bisschop van Luik, ADOLF II VAN DER MARCK, goedgekeurd, stelde zich ten doel vermeerdering van den luister der kerkelijke feesten, in het bizonder van de feesten der H. MAAGD, en beoefende op ruime schaal de christelijke liefdadigheid. Zij onderhield eene muziekkapel, bezorgde de vertooning van mysteriespelen en richtte luisterrijke processies in. Al spoedig na hare stichting schijnt zij haar eigen kapel bij de Sint Jan te hebben gebouwd en deze werd een groote aantrekkingskracht voor talrijke scharen van geloovigen, sinds daarin was overgebracht het vroeger in de L. Vrouwekapel-bij-den-toren vereerde beeld der H. MAAGD, dat, na geruimen tijd te zijn verwaarloosd, zoodat het zelfs in een der bouwloodsen was terechtgekomen, in 1380 en 1381 tweemaal op wonderdadige wijze aan brand ontkwam en sedert door tal van gunsten een bevoorrecht werktuig van de genade Gods bleek te zijn.

De offervaardigheid der Broederschap en van de stroomen van pelgrims, die het miraculeuze beeld kwamen bezoeken, helpen mede verklaren hoe in het vervolg uit onbekrompen middelen aan de kerk van Sint Jan kon worden gebouwd en

Afb. 4. Noordoostelijke straalkapellen van het choor.

gesierd. Van belang voor den toenemenden luister der kerk is zeker ook de omstandigheid, dat zij in 1366 door den Luikschen bisschop JAN VAN ARKEL, dank zij de onvermoeide toewijding van haren pastoor ADAM VAN MIERD, tot collegiale kerk werd verheven.

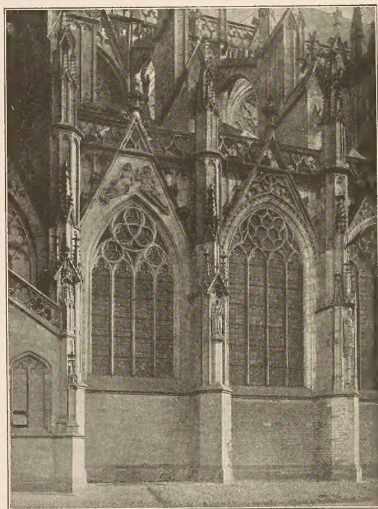
Al de ijver en de milddadigheid der Bossche en uitheemsche vrienden der Sint Jan zouden nu al spoedig op een zware proef worden gesteld, want een brand vernielde in 1419 het grootste deel van haren nauwelijks-voltooiden bouw. Het hooge, zware dak stortte op de gewelven van choor, dwarspand en middenbeuk en verwoestte die, de muren zullen ten deele zijn ingestort, de luchtbogen gebroken, alleen de zijkapellen bleven in hoofdzaak gespaard.

Het eerste wat nu te doen stond was de voortgang der heilige diensten te verzekeren en het blijkt uit verschillende gegevens, dat men daartoe de kapel der O. L. Vr.-broeders met het aangrenzend deel der choorzijbeuk inrichtte. Daarna kon aan den herbouw der kerk worden gedacht. De omstandigheden daartoe waren bizonder gunstig, want Den Bosch beleefde eenen tijd van ongekenden bloei: de kroniekschrijver PELGROM zegt schilderachtig, dat zij „tot Croesus ryckdomme geclomme", en CUPERINUS verzekert, dat zij „utermate ryck" geworden was.

Zoo kon men dan met goed-voorzienen buidel het reuzenwerk beginnen. Daar de zijkapellen grootendeels waren in stand gebleven, werd het oude grondplan der kerk geheel aangehouden. Op de bestaande grondslagen der pijlers verrezen nieuwe, de afbraak der oude muren werd gebruikt om de kern te vormen van de nieuwe wanden, welker onregelmatig samenstel door de buitenbekleeding toch aan het oog bleef onttrokken. Daar echter de nieuwe hoofdbeuk van choor en schip zich hooger verhief dan de vorige, moesten ook de gespaarde stoelen der luchtbogen hooger worden opgetrokken. Al deze noodzakelijke werken werden snel achtereen uitgevoerd en ook de gewelven werden spoedig geslagen en vlug de daken gelegd — alle sierwerk echter, dat de buitenzijde der kerk zou tooien, tot later uitgesteld. Zoo laat zich verklaren, dat het werk met groote snelheid vorderde: het in 1419 aangevangen choor, blijkt reeds in December 1424 in gebruik te zijn genomen, in 1427 staan er reeds pijlers van het nieuwe schip, dat in 1439 eveneens reeds dienst kon doen. In 1452 worden de nieuwe altaren in het schip (meest tegen de pijlers geplaatst) gewijd, en in 1469 gewaagt de Luiksche bisschop LODEWIJK VAN BOURBON van de „*geheel-herbouwde* collegiale hoofdkerk". Intusschen was men ook reeds begonnen aan werken, waardoor het oude grondplan werd uitgebreid. Omstreeks 1450 nl. was een aanvang gemaakt met de verlenging van den noordelijken kruisarm, met eene, tot portaal bestemde, travee. In 1455 kon men in den nieuwen transeptgevel het het traceerwerk stellen, in het groote venster. Een nieuwe brand, die in 1463 de kerk teisterde, schijnt zich beperkt te hebben tot schade aan de daken, maar was toch oorzaak, dat de begonnen uitbreiding voorloopig werd gestaakt. Eerst in 1478 werd zij hervat met de afwerking der contreforten, het stellen der luchtbogen, enz. (zie afb. 2).

Twee jaar later begon men een dergelijke vergrooting bij den zuider kruisarm. De rijker behandeling van het hier aangebouwde portaal (zie afb. 3 en 8) en de speelscher detailleering doen duidelijk blijken, dat het slechts twee jaar oudere werk van het noordportaal nog was uitgevoerd volgens het omstreeks 1450 ontworpen plan.

In 1481 hield MAXIMILIAAN VAN BOURGONDIË binnen de Sint Jan het kapittel der Orde van het Gulden Vlies en wellicht heeft men toen de kerk voor de toegestroomde scharen te eng gevonden. Zeker is, dat omstreeks dien tijd het plan rijpte tot een belangrijke vergrooting van geheel het schip. Een bisschoppelijke brief van 23 April 1485 gaf vergunning op de viering der kerk eenen koepel te bouwen

Afb. 5. Oostelijke traveeën der noorder zijbeuk.

Afb. 6. Luchtboog aan de noordzijde van het choor met het beeld van Keizer Maximiliaan.

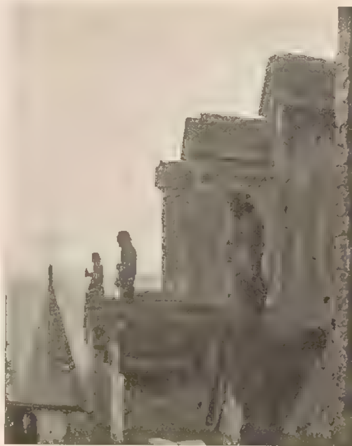
en de drie beuken van het schip tot vijf te vermeerderen. Men ging echter niet over éénnachts ijs, won eerst in 1485 het advies in van een paar Antwerpsche bouwmeesters, in 1487 nog eens den raad van den architect der Utrechtsche kathedraal, en trachtte intusschen de noodige geldmiddelen bijeen te krijgen. Nadat een, in 1493 door MAXIMILIAAN gegeven, beschikking dit laatste had in de hand gewerkt door alle uitstaande vorderingen der kerk opeischbaar te verklaren, ging men in 1497 eindelijk over tot den uitleg van het schip: „in desen jaeren", zegt CUPERINUS, „werdt den grondtslach geleet metten fundamente van die nieuwe uitlaten van Sint-Jans kercke, te weten van Sint-Aechten-outer tot die vunte ende oock in die noortzijde". De geärceerde deelen op onzen plattegrond, aan den zuidkant tusschen A (altaar v. d. H. AGATHA) en 10 (doopkapel) en aan den noordkant tusschen 11 en 13 geven deze vergrooting aan. (De bij 11 aansluitende travee, gemerkt 12, is in modernen tijd ingericht tot portaal). Uit de rekeningen der kerk blijkt, dat men deze vergrooting het eerst heeft bewerkt aan den noordkant, en dat die aan den zuidkant in 1523 gereed kwam.

Reeds in 1485 had men de muren, die de zijkapellen van het choor onderling afscheidden, weggebroken, in 1497 de grootes acristie aan den zuidkant (op den plattegrond: 3) opgetrokken en de kleine gerfkamer (5) met het archiefvertrekje (6) aangebouwd. In 1538 volgde aan den noordkant het z.g. „Maliartskoor", thans stovenhok (13). De op de vieringpijlers rustende steenen onderbouw van den koepel wachtte inmiddels nog op een bekronenden toren. Waarschijnlijk bij gebrek aan middelen, besloot men dezen van hout op te trekken. Van 1523 tot 1526 werd gewerkt aan dit gevaarte, dat zich omstreeks 150 M. boven den grond verhief, en in 1529 werd een koperen Sint Jans-beeld, om ijzeren spil, op den top gesteld.

Terwijl aldus de gansche kerk was herschapen, had ook de O. L. Vrouwebroederschap hare kapel luisterrijk vernieuwd. De oude kapel, bij de verschillende kerkbranden gespaard, strekte zich uit langs drie van de vier zijbeuktraveeën aan den noordkant van het choor, gelijk een thans gedicht venster in den wand der vierde van die traveeën (bij 1 op den plattegrond) nog heden bewijst. Tot eene vergrooting werden in het midden der XVe eeuw onderhandelingen gevoerd, maar eerst nadat een der broeders in 1478 een aanzienlijke gift had geschonken kon er ernstig aan de onderneming worden gedacht. Dank zij een schitterend diner, aan zijnen raadsman aangeboden, werd van den hertog van Kleef tolvrijheid gekregen voor den aanvoer der noodige bergsteen. Het leggen der grondslagen, waarvoor graven van het kerkhof moesten worden verplaatst, gaf moeilijkheden, zoodat eerst in 1485 voor goed met den bouw kon worden begonnen, nadat de plannen nog eerst waren onderzocht door architecten uit Antwerpen en Mechelen. De nieuwe kapel werd nu breeder, en eene travee dieper, dan de vorige opgetrokken en kon 23 April 1493 door LIBERT, wijbisschop van Luik, geconsacreerd worden.

Zoo was dan heel de grootsche stichting voltooid en had de Sint Jan de gedaante gekregen, waarin wij haar thans nog kennen, behoudens natuurlijk de latere schendingen. In den loop der verschillende werkzaamheden, waarvan wij alleen de voornaamste konden herdenken, was zij uit- en inwendig gesierd door dien rijkdom van beeldhouwwerken, die haar tot een unicum maakt van ons land.

Met een enkel woord dienen wij nu nog van de bouwmeesters te gewagen, die haar hielpen tot stand brengen. Van de architecten der tweede Sint Jan is ons alleen zekere THEODORUS bekend, die omstreeks 1380 als loodsmeester wordt vermeld. Met den bouw der derde kerk, aanvankelijk, gelijk wij zagen, voornamelijk bestaande in herbouw op de oude grondslagen, werd in 1419 WILLEM VAN KESSEL belast. Na hem heeft EGIDIUS COELMAN het werk geleid, in 1470 opgevolgd door ARNOLD ROVER. In 1478 wordt GERRIT SYMONS als loodsmeester vermeld, maar boven hem, naar het schijnt, stond toen reeds een vermoedelijk door hem opgeleide, beroemde meester: ALARD VAN HAMEEL. Deze, omstreeks 1440 in Den Bosch geboren, is de eigenlijke ontwerper geweest van de belangrijke uitbreiding der kerk, die aan een groot deel van haar uiterlijk de tegenwoordige gedaante heeft gegeven: hij immers maakte het plan tot den aanbouw der buitenste zijbeuken van het schip, leidde de vergrooting van den zuidelijken kruisarm en was ook de eigenlijke architect der nieuwe Broederschapskapel, in de uitvoering bijgestaan door zijnen zwager JAN HEYNS, die hem als bouwmeester der kerk opvolgde, toen

Afb. 7. Beelden op de stoelen der luchtbogen aan de noordzijde van het choor.

hijzelf in 1495 naar Leuven werd beroepen om daar als stadsarchitect den bouw van het raadhuis te leiden. Na HEYNS' dood in 1516, waren de groote werken afgeloopen. Zijn neef DAMIAEN HEDIART voltooide met JAN DARKENNES den reeds begonnen uitbouw van de noorder zijbeuk en de timmerman JAN VAN POPPEL ontwierp en maakte het houten gevaarte boven den vieringskoepel.

Na aldus dit reuzenwerk te hebben zien tot stand komen, moeten wij ook van de ontluistering ervan getuige zijn. Driemaal had de Sint Jan te lijden van de beeldenstormers: op 22 en 23 Augustus en op 10 October 1566. Was zij op de beide eerste dagen, zelfs met de hulp van gehuurde werklieden, van hare beelden beroofd, bij den derden aanval moest vooral de in verloop van tijd zoo rijk getooide Broederschapskapel het ontgelden. Altaren, choorgestoelte, het orgel, de preekstoel, het oksaal met zijn triomfkruis, ja zelfs de doopvont werden toen vernield of beschadigd.

Voorloopig echter bleven de katholieken nog meester van de kerk.

In 1584 vernielde een brand den houten koepeltoren, die bij zijnen val een deel der gewelven van het dwarspand, eenige altaren, het oksaal en het orgel vernielde. De meubelen werden spoedig door nieuwe vervangen, de gewelven hersteld, maar in de plaats van de hooge flèche, kwam een lagere, door vier hoektorentjes gekantonneerde spits.

Bij de belegering van Den Bosch in 1629 door FREDERIK HENDRIK, had de kerk vooral uitwendig van het geschutvuur te lijden: „de geusen hebben van S. Janskerck veel fraye buytenwercken afgheschoten", klaagde een tijdgenoot. Na de inname der stad, werd de kerk door de hervormden in gebruik genomen, die het constructief-noodzakelijke herstelden, maar het interieur geheel zuiverden van wat zij „superfluiteyten" achtten, en wanden en welven met een witsellaag bedekten, om de schilderingen aan het oog te onttrekken.

Twee eeuwen bleef de kerk in handen der onrechtmatige bezitters. Maar toen Napoleon 8 Mei 1810 te 's-Hertogenbosch vertoefde, beloofde hij haar aan de rechthebbenden terug te zullen geven en bij keizerlijk decreet van 8 December 1810 geschiedde dit ook. 15 Mei 1811 werd de Sint Jan door de hervormden ontruimd, die echter bij WILLEM I op schadeloosstelling aandrongen, waarna de katholieken gedwongen werden de kerk te koopen. Een koninklijk besluit van 11 December 1816 bevestigde hen toen eindelijk voor goed in het bezit. Maar ook thans was het gebouw nog niet voor verder leed bewaard, want, behalve verschillende muurschilderingen, verloor het in den loop der negentiende eeuw o.a. zijn oksaal (in 1866, en het merkwaardige oordeelspel (in 1854).

Afb. 8 De bovendorpels der deuren van het zuidportaal.

Maar een betere toekomst daagde nu toch. Nadat de kerk, bij het herstel der bisschoppelijke hiërarchie tot kathedraal van het nieuwe bisdom 's-Hertogenbosch verheven was, is al spoedig een aanvang gemaakt met hare restauratie. Voorbereid en aanvankelijk, geleid door LOUIS VENEMAN (van 1858—1863), werd deze voortgezet door L. C. HEZENMANS (1863—1909), na wiens overlijden J. VAN HEESWIJK met hare leiding werd belast. Wat het uitwendige betreft, geschiedt deze herstelling met subsidie en onder toezicht van de Regeering. Achtereenvolgens zijn gereed gekomen: het noorder transept (1860—'69), de hooge lichtbeuk (1870—'74) en de zijbeukwanden (1874—'78) aan den noordkant, de Onze Lieve Vrouwekapel en de westgevel (1878—'80) en daarna de overeenkomstige gedeelten aan de zuidzijde: de lichtbeuk (1883—'86), de zijbeuk (1888—'91) en het transept (1886—'88 en '91 tot 1901). Daarna is de koepel hersteld, en thans zal men weldra beginnen met de restauratie der straalkapellen.

In plan bestaat de kerk, die wij thans geheel zagen tot stand komen, uit eenen toren, bij welken aan den noordkant de O. L. Vrouwekapel en aan den zuidkant de doopkapel aansluit, overblijfselen eener vroegere periode, die zeker, indien tijd en middelen het hadden gedoogd, door een grootscheepscheren aanleg zouden vervangen zijn. Bij dezen voorbouw sluit het vijfbeukig schip der kerk aan, dat zeven traveeën diep is. Aanvankelijk geschiedde aan den noordkant de overgang van den buitensten zijbeuk naar de oudere doopkapel door een schuinen wand (op onzen plattegrond gearceerd bij 7). Tijdens de restauratie (1888—'91) vond men hier de fundamenten terug van een rechthoekige voortzetting der zijbeuk. Op dezen grondslag is toen een travee aangebouwd, met een klein portaal er tegen (op onzen plattegrond aangegeven door zwarte lijnen bij 8). Eveneens modern is de toegang aan den noordkant in de meest westelijke zijbeuktravee (bij 12), die met het oog op de nabijgelegen O. L. Vrouwekapel tot portaal is ingericht.

□Het schip gaat over in een even-breed dwarspand, dat ter weerszijde met ééne travee buiten de zijbeuken reikt. Tegen den zuidelijken transeptarm is ook nog een open portaal aangebouwd, dat opgaat tot de volle hoogte.
Aan het dwarspand sluit zich het presbyterium aan, eveneens vijfbeukig aangelegd, maar nog verbreed door den aanbouw der kapel van de Illustre O. L. Vrouwebroederschap (thans Sacramentskapel) aan den noord-, en de groote sacristie aan den zuidkant. Het choor is vier traveeën diep en wordt gesloten met zeven zijden van eenen twaalfhoek. Om dezen binnensten polygoon zetten de zijbeuken zich voort bij wijze van omgang, die omgeven is door een krans van zeven straalkapellen, waarvan de middelste, juist in de as der kerk gelegen, dieper is dan de overige. Heel deze aanleg volgt getrouw het Fransche kathedraalplan, meer bizonder het type van Amiens, met sommige eigenaardigheden echter, welke aan de meeste hoofdkerken van het oude hertogdom Brabant vallen op te merken, doch hier niet nader kunnen worden aangewezen.

Afb. 9. Interieur der Sint Janskerk gezien van de orgeltribune naar het choor.

□De voornaamste afmetingen der kerk zijn de volgende: de totale binnenwerksche lengte (met inbegrip van den toren) bedraagt 109.70 M., waarvan voor het presbyterium 30, en voor het schip 40 M. De breedte, in het transept 50 M., is over de vijf beuken van het schip 38 M., waarvan voor het middenschip (van hart op hart der pijlers) 12.78 M. De hoogte eindelijk, van vloer tot gewelfsluitsteen, bedraagt in het middenschip 28.55, in den koepel 45 en in de zijbeuken 13.75 M.
Het materiaal, waaruit de kerk is opgetrokken, is, voor het zwaarste muurwerk, een kern van baksteen, bekleed met bergsteen, overigens uitsluitend groefsteen. Deze werd aangevoerd uit Bentheim, Lotharingen en Luxemburg, uit Noord-Frankrijk (Avennes) en uit Zuid-Nederland (Antwerpen, Brussel, Dielbeck, Doornik, Luik en Namen).
Van het uiterlijk dezer machtige hoofdkerk geven, beter dan woorden zouden vermogen, onze afbeeldingen een denkbeeld (zie afb. 2—8). Wat daarbij bizonder in het oog valt, is de rijke versiering met beeldhouwwerk, welke, in die mate, aan geen tweede kerk in Nederland wordt aangetroffen. Behalve om hare louter-decoratieve waarde, zijn deze sculpturen ook hoogst opmerkelijk om de beteekenis harer voorstellingen, en het is een niet geringe verdienste van Dr. Xav. Smits, dat hij, voor het eerst, eene verklaring daarvan heeft ondernomen. Een kort overzicht van de door hem gegeven duiding mag hier daarom niet ontbreken. De beelden, langs het schip en aan het west- en het noordportaal geplaatst, blijven buiten deze beschouwing, omdat zij alle geheel nieuw zijn, aangebracht bij de restauratie, zonder eenige zekerheid betreffende de oorspronkelijke beelden, die reeds eenige eeuwen vroeger verdwenen waren.
Vermelding verdient alleen de groep, gehouwen in den wimberg boven het venster der bij het noorder dwarspand aansluitende zijbeuktravee: een vrouw en een man, waarvan de laatste met de voeten een pot met erwten omschopt, de bekende „erwtenman", van wien de volksmond weet

te verhalen, dat hij een-der bouwmeesters van de kerk was (ALARD VAN HAMEEL, meent Dr. SMITS), die zijn vrouw zou hebben verweten: „Is dat nu kost voor eenen man, die daags 'n braspenning (= 6¼ ct.) winnen kan". Wel is ook deze groep nieuw, maar zij werd — zij het dan uit de verte — naar het verminkte origineel gevolgd.

Ook dient een enkel woord gezegd van de merkwaardige beeldjes, die de afdekkingen der luchtbogen versieren. Schrijlings, als te paard, zitten telkens zes van deze — eveneens naar de oorspronkelijke figuren vernieuwde — beeldjes op de ruggen der arcs-boutants en stellen de geheele menschheid voor, op haren klimtocht naar den hemel, zoodat men van alles onder deze popkes vindt: joden en heidenen, speelluiden en arbeiders en ook dieren, die de eigenschappen van menschen personifieeren.

Afb. 10. Oostelijk wangstuk der choorbank.

Het beeldhouwwerk van het choor is nog nagenoeg geheel oorspronkelijk. Naar den stijl laat het zich, volgens Dr. SMITS, in drie groepen onderscheiden: dat in de wimbergen der kapellen heeft het oudste karakter, nog herinnerend aan de veertiende-eeuwsche Fransche Gothiek; de sculptuur in de frontalen der hooge lichtbeuk, van jonger dagteekening, vertoont reeds den invloed van het realisme der Bourgondisch-Nederlandsche school, die de jongste werken — de standbeelden om het choor — geheel heeft geïnspireerd.

Gelijk zoovele laat-middeleeuwsche kunstwerken, zijn ook de sculpturen van Sint Jan blijkbaar ontstaan onder den invloed van het mysteriespel, een invloed, die zich hier te gereeder laat verklaren, sinds Dr. SMITS in de rekeningen der kerk vond, dat verschillenden der beeld- en steenhouwers bij deze opvoeringen als acteurs optraden. De gezamenlijke beeldhouwwerken aan de choorkapellen dan sluiten zich aan bij de reeks van tafereelen, welke het Kerst- en het Paaschspel placht te zien te geven.

Beginnende aan den zuidkant, vinden wij aan de drie westelijke choorkapellen als het ware het voorspel van het Kerstmysterie, den duisteren tijd, die aan des Zaligmakers komst voorafging, weergegeven door symbolen van zonde en strijd. De eerste wimberg vertoont twee draken, de tweede twee leeuwen in gevecht, maar in den derden zien wij hoe de eenhoorn den draak doorsteekt: zinnebeeld der menschwording van Christus, die de zonde zal overwinnen. De driezijdig gesloten straalkapellen bieden elk drie wimbergen ter versiering aan, en in deze 21 vakken zijn nu de volgende tafereelen aangebracht:

1. De offergave der H. Maagd bij haar verlaten van den tempeldienst.
2. De inzegening der verloving van Maria met den H. Joseph.
3. De annunciatie.
4. Het bezoek van Maria bij Elisabeth.
5. De Kerstnacht: aanbidding door de herders.
7. De drie koningen op weg naar Bethlehem.
8. Koning Melchior offert goud aan het op Maria's schoot rustende kind.
9. Het Goddelijk kind, op een altaar staande, zegent Simeon.
10. Herodes ziet toe bij den kindermoord.
11. Herodes zendt krijgers uit om het Goddelijk Kind te zoeken.
12. De vlucht naar Egypte.
13. De H. Familie tijdens de vlucht door een wonder aan het oog harer vervolgers onttrokken.
14. Vóórafbeelding dezer gebeurtenis: David ontkomt aan de krijgsknechten van Saul.

De Kerst-cyclus is hiermede ten einde. Thans begint het Paaschverhaal en hierbij spreekt sterk de invloed der vertooningen, die in de middeleeuwen bij ommegangen of, gelijk in Den Bosch,

tijdens de preek van den Goeden-Vrijdagavond op het kerkhof, werden te zien gegeven. In optocht liepen dan twee aan twee de „stomme personagien", wier optreden aan de Passie des Heeren had te herinneren, en een groep van hen gaf eene voorafbeelding te aanschouwen van Christus' zegevierenden intocht in Jeruzalem, die zoo spoedig door verraad zou worden gevolgd. Naar middeleeuwsche zede werd deze ernstige stoet soms onderbroken door het optreden van een paar zotten. Geheel in overeenstemming hiermede vinden wij nu de volgende voorstellingen:

Afb. 11. Het oksaal van St. Jan, thans te Londen.

15. Antitype van het verraad van Judas: Joab omhelst Abner en doorsteekt hem.

16—19. Zes gewapende ridders en één ongewapende. De eerste der gewapende figuren is gevoegd bij de voorstelling onder 15 beschreven. Zij stellen voor hoe Triphon, vergezeld van drie gewapenden, zich meester maakt van den door twee krijgers begeleiden Jonathas, als die argeloos, ongewapend Ptolemaïs binnentrekt (vgl. Isaïas, III, 11). Als intermezzo geeft het 17e tafreel twee in vachten vermomde personen (narren) te zien.

20. Maria Magdalena klaagliederen aanheffend over haren verloren Meester en daarbij begeleid door het vedelspel van eenen muzikant.

21. Vermoedelijk typologische zinspeling op de graflegging van den Zaligmaker: Jozef en Ruben, ter herinnering aan Ruben's klacht toen Jozef in den put geworpen was.

De onder 18 tot 20 beschreven wimbergen komen voor op afb. 4.

De reeks der straalkapellen is hiermede ten einde. De drie aansluitende kapellen langs het rechte deel van het choor hebben in hare wimbergen alleen ornamentale versiering: laat-gothisch maaswerk.

Afb. 12. Koperen kroon in de H. Sacramentskapel.

Een tweede reeks van voorstellingen geven de wimbergen boven de vensters der hooge lichtbeuk van het choor te aanschouwen. Hier vinden wij een rij van „helden Godes", gepantserd en gewapend om alle aanvallen af te slaan, welke de Booze met zijn trawanten tegen de kerk mochten beproeven, en allerlei voorstellingen van den strijd tusschen goed en kwaad, geheel in overeenstemming met de symboliek van het kerkgebouw, die in de tegen de wanden gestelde contreforten de leeraars ziet, welke de Kerk tegen ketterij beschutten en de engelen en vorsten wier macht haar tegen geestelijk en stoffelijk geweld verdedigt.

Beginnend aan den noordkant, bij het choorvenster, dat onmiddellijk op het dwarspand volgt, zien wij dan in de wimbergen onderstaande verbeeldingen van deze gedachte:

1. Een christen strijder, kampend met eenen ongeloovigen.

2. Adam en Eva met Michaël, die hen na hunne zonde uit het Paradijs verdreef.
3. Twee muzikanten, waarvan — blijkens de symbolen aan hunne voeten — de een een onkuisch, de ander een geestelijk lied zingt.
4. Twee roededragers, de bastioniers der O.L. Vrouwebroeders, ordebewaarders bij de ommegangen.
5. Twee zwaarddragende engelen.
6. Twee met knuppels gewapende wildemannen, gelijk ze ook vaak als wapentenanten voorkomen.
7. Een gewapend schutter en een lid der O. L. Vrouwebroederschap, de laatste kenbaar aan den krans van korenbloemen, dien hij om het hoofd draagt.
8. Een hertog van Brabant (vermoedelijk Jan zonder Vrees) met zijne vrouw.
9. David en Saul.
10. Een met een zwaard gewapend ridder en zijne vrouw.
11. Twee gewapende ridders.
12. Twee koningen, vermoedelijk Cyrus, die den tempel te Jeruzalem herstelde en Balthassar, die uit de gewijde vaten dronk — een dergelijke tegenstelling dus tusschen vreeze Gods en heiligschennis als met de groep van David en Saul was aangeduid.
13. Twee gewapende schutters.
14. Twee ridders der Duitsche Orde.
15. De legendarische Brabo Sylvius — tot wien de hertogen van Brabant hun stamboom opvoerden — in gevecht met den heiden, dien hij overwon.

Afb. 13. Laat-gothisch altaar in de westelijke straalkapel ten noorden.

Geheel in denzelfden gedachtengang zijn op de stoelen der luchtbogen van het choor een reeks van standbeelden gesteld, met schilden en getrokken zwaarden. Oorspronkelijk waren er langs noord- en zuidkant twee rijen van deze beelden en langs de ombuiging van het choor slechts eene. Van de bovenste rij is er thans nog slechts één gespaard (zie afb. 6): aan kroon en wapen herkenbaar als keizer Maximiliaan, van wien wij reeds verhaalden (zie blz. 363), dat hij den bouw der kerk bevorderde. Van de onderste rij zijn nog drie beelden bewaard (zie afb. 7), vermoedelijk twee leden der O. L. Vrouwebroederschap en een ridder van het Gulden Vlies.

Ten slotte nog enkele woorden over de ikonografie van het zuidportaal der kerk. Herinnert de kruisvorm van den plattegrond der kathedraal aan het Kruis van Calvarië, de tegen de transepten aangebouwde portalen zullen doen denken aan wie stonden onder het kruis: Maria ten noorden, Sint Jan ten zuiden. De beeldversieringen der portalen zijn uit deze opvatting te verklaren, maar wij bepalen ons tot den zuider ingang, omdat de noordelijke te zeer vernieuwd is. In het zuiderportaal echter zijn de bovendorpels der beide deuren oud en hun beeldhouwwerk is door de dikke, eerst bij de restauratie verwijderde, witsellaag zeer ongerept gebleven. Vernuftig saamgedrongen in dit kleine bestek bevindt zich een ware parafraze op het leven en de geestelijke beteekenis van Sint Jan.

In den bovendorpel der westelijke deur (afb. 8, onderhelft) vertoont de linker hoekvulling St. Jan in geknielde houding, met het hoofd in Jezus' schoot; de rechter écoinçon, zijne marteling in een pot met kokende olie, waarbij een beul het vuur rakelt. De linteau der oostelijke deur (afb. 8,

bovenhelft) geeft links, boven, den Evangelist te zien, schrijvend aan het boek der Openbaringen, terwijl een duivel achter hem tracht hem te hinderen door zijnen inkthoren te grijpen; rechts, boven, ziet men een der vistoenen uit de Openbaring: een ruitergevecht, verbeeldende de oorlogen, die het eind der wereld zullen voorafgaan.

In het midden van den bovendorpel der westelijke deur ziet men den Zaligmaker, zetelend als rechter bij het Laatste Oordeel. In de vier kleine redents hieromheen zijn bazuinblazende engelen gehouwen; vlak onder den Rechter: Adam en Eva — voorstellende de tot het Oordeel opgeroepen menschheid. In de groote redents aan weerszijden van het middentafereel zijn twee boetelingen afgebeeld: links Maria Magdalena, rechts de „goede" moordenaar.

Het middenstuk van den oostelijken linteau vertoont het symbool van St. Jan, den adelaar, die een inkthoren in den snavel draagt; de redents daaronder zinspelen, in de figuren van een eenhoorn en een draak, op den strijd tusschen Hemel en Hel, dien de laatste dagen zullen aanschouwen. In den grooten linker-redent is Ezechiël afgebeeld en engelen daaronder; in den rechter de antichrist, van twee monsters vergezeld.

De knoppen eindelijk, waarin de drie redents van elk der bovendorpels eindigen, stellen voor, van west naar oost: den adelaar, den mensch, den leeuw en den os — de vier Evangelisten dus —; een wildeman, symbool der kracht van den adelaar, en een basilisk, ter kenschetsing van den antichrist daarboven.

Afb. 14. Preekstoel met détail.

De belangrijkste der zoo gecompliceerde beeldreeksen, die het uiterlijk der kathedraal versieren, hebben wij thans aan de hand van Dr. SMITS' scherpzinnige ontcijfering beschreven. Maar ook vele kleinere decoratieve figuren van het gebouw zijn niet zonder beteekenis. Om niet al te uitvoerig te worden, noemen wij alleen de draagsteenen aan den koepeltoren op het kruis der kerk, die versierd zijn met de busten van meester-metselaars en -steenhouwers, kenbaar aan de gereedschappen, als passer, haak, hamer en beitel, welke zij voor de borst houden, terwijl sommigen ook een kroon — het kenteeken van hun aan de Vier Gekroonden toegewijd gilde — in de hand dragen en anderen zijn afgebeeld op een vreugdgetij uit hun bedrijf: den bierkroes vullend, gelijk dat voorkwam op het Meifeest, of bij de voltooiing van een belangrijk onderdeel van den bouw.

Het wordt meer dan tijd, dat wij het interieur der kerk bekijken (zie afb. 9). En omdat van iedere kerk, méér dan de architectonische détails, toch vooral de indruk, de stemming van belang is, welke zij wekt, moge een enthousiast, die onder versche indrukken schreef, daarvan verhalen. Ziehier dan wat Mr. L. VAN GORKOM schreef in het weekblad *Van Onzen Tijd* (1910, blz. 58):

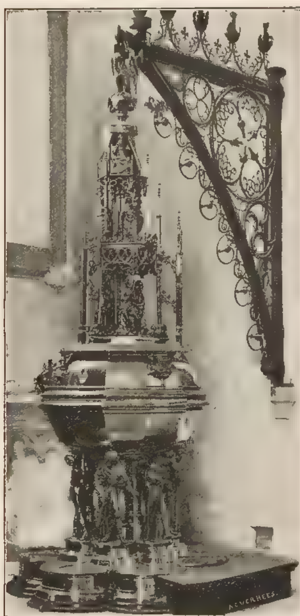
Zij is heerlijk, de Sint Jan van Den Bosch. Zij is het middelpunt der stad en bedehuis voor allen, bij alle gelegenheden, op alle uren, in alle schemeringen en in alle licht. De devotie voor Onze Lieve Vrouw is in Den Bosch zeer eerbiedwaardig en een indrukwekkend feit, en met de gedachte aan hare historie wordt zij van grootsche beteekenis. Zij ligt er zoo innig, de kapel in den hoek; het is er een letterlijk onafgebroken bedevaart van alle Bosschenaren; men ziet ze daar, waar het stil is en niets te hooren dan zoo af en toe het knetteren van een kaars, bidden met diep-ernstige gezichten, waarop te lezen staat, hoe zij dan ook in een kort oogenblik van gebed hun innigste zorgen en wenschen willen uitspreken of hun nood willen klagen bij de Moeder van Christus.

Het is een uitgestrekte kathedraal, de Sint Jan; van haar kan men zeggen: „in het huis Mijns Vaders zijn vele woningen," vele plaatsen van devotie verre van elkaar, waar men altijd menschen vindt. Ook een zoo innige hoek is de H. Sacramentskapel, met hare merkwaardige historie; die ligt daar ook zoo mooi, zoo afgesloten, zoo één innig geheel binnen haar zwaar koperen hek, waar zich kunnen verbergen degenen, die hun nood willen klagen bij den Verborgen God of die vereeren willen dat ontzaglijk Middelpunt van het Katholicisme.

De wijde Sint Jan is als een Zuidelijke kathedraal: waar men zoo in de diepe schemering, die er kan heerschen, achter een zwaren pilaar, verre van de zoo bezochte devoties, een eenzame in gebed verzonken ziet zitten....

En als het er dan zoo verrukkelijk donker is, ... als de hooge gewelven en de lichtbeuk geheel vol duisternis hangen, dàn dat gezicht, dwars door het transept, naar de Sint-Antoniuskapel, waar op Dinsdag zooveel kaarsen branden tot één rooden bundel van stille vlammen, met enkele menschjes, die er om heen staan te bidden, zoo klein onder den geweldigen koepel... Men kan er zoo vrij loopen in de Sint Jan, zoo vrij in den avond, als een kanunnik in een diepe koorbank gaan zitten, waar niemand u vermoedt, zonder door een argwanend kosteroog nagekeken te worden, om een oogenblik van het maanlicht-effect te genieten, dat dan met de vreemde schaduwen der luchtbogen hoog in de lichtbeuk naarbinnen valt en de hoogste ramen met bladderend zilver bedekt.

Maar het meest waarlijk een kathedraal is de Sint Jan bij de Ommegangsprocessie, op den eersten Zondag in Juli; dan is zij de triomfante kathedraal van een Middeleeuwsche stad weer geworden.

Afb. 15. De koperen Doopvont.

Er blijft ons nog over op de talrijke kunstwerken, die het inwendig der kathedraal versieren, een, helaas vluchtigen, blik te werpen, ze beschouwend in de volgorde, waarin zij zich voordoen op eene wandeling, die zou beginnen in het choor, worden voortgezet in den omgang met hare kapellen, en eindigen met het schip der kerk.

In het choor vinden wij een marmeren hoofdaltaar, den bisschoppelijken troonzetel, en, tegen de 14 pijlers, de beelden van de 12 Apostelen, Christus en de H. Maagd; tegen de oostelijke vieringpijlers altaartjes en beelden van de Heiligen Willibrordus en Leonardus van Vechel. Al dit werk is in gothischen trant, doch modern. Grootendeels oud daarentegen, hoewel sterk gerestaureerd, zijn de eiken choorbanken. Wel missen zij hare oude miséricordes, doch de rijk-gebeeldhouwde wangstukken zijn, op een na, bewaard gebleven, evenals de sluitstukken ter weerszijde van de twee in elke bank aanwezige, toegangen. Bijgaande afbeelding van het oostelijk wangstuk der choorbank moge van deze, vroeg-vijftiende-eeuwsche, sculptuur een indruk geven. De groepjes in de krullen van dit wangstuk beelden voorvallen uit het leven van St. Jan af, de statuetten stellen voor (van boven naar onder): St. Jan, St. Jacobus Major, een apostel (modern) en St. Pieter (zie afb. 10).

Tegen den noordoostelijken vieringpijler trekt een meesterstuk van laat-gothische steenhouwerskunst de aandacht, een torenvormige baldakijn van 6 M. hoogte. Op een vijfhoekig grondplan ontwikkelen zich opengewerkte wanden, tusschen rijkversierde, rijzige contreforten besloten. Bij elke geleding zijn de wanden van den toren een weinig zijwaarts verplaatst, zoodat zij spiraalsgewijs zich met anderhalven slag wentelen om de middenas. Deze staat zelf te lood, zoodat de bekronende kruisbloem zich boven het middenpunt van het grondvlak bevindt, en alle opgaande deelen zich met een speling van scheeve lijnen daaromheen bewegen.

Het choor staat thans in open verbinding met de viering, maar was vroeger daarvan gescheiden door een oksaal. Nadat het uit de vijftiende eeuw dagteekenende oksaal in 1566 door de beeldstormers gehavend en in 1584 tengevolge van den torenbrand vernield was, werd in 1610 de bouw van een nieuw oksaal, volgens zijn eigen ontwerp, door den beeldhouwer-architect Coenraat van Norenborch voor 11.000 Rijnsguldens aangenomen. Het is uitgevoerd in kleurige marmers en albast en rijk met beeldhouwwerk versierd (zie afb. 11). In 1866 werd het door het kerkbestuur voor *f* 1200 verkocht en thans vormt het een der sieraden van het... South-Kensingtonmuseum te Londen.

☐ Van het choor wenden wij ons noordwaarts naar de tegenwoordige H. Sacramentskapel, die oorspronkelijk de kapel was van de O. L. Vrouwebroederschap, van den chooromgang gescheiden door een hek, waarvan de koperen spijlen ten deele nog de oude zijn, volgens de door ALARD VAN HAMEEL in hout gesneden modellen, in 1493 geleverd door den geelgieter Mr. ARNT VAN MAASTRICHT. ☐ In de kapel treft ons de rijke sculptuur der tegen den buitenmuur en de pijlers geplaatste muraalpijlers, die op speelsch- en weelderig bewerkte voetstukken beelden dragen, overhuifd door fijngedetailleerde pinakels-beeldhouwerk, dat aan kant- en goudsmidsarbeid denken doet.

Nog één oud kunstvoorwerp is in de kapel bewaard: een 1.73 M. hooge koperen kroon (afb. 12), versierd met een beeldje van den H. Victor. Zij schijnt te dagteekenen van 1418 en is afkomstig van het smidsgild.

In de eerste der straalkapellen van den noordkant vinden wij een ander meesterstuk van oude kunst, de gebeeldhouwde en geschilderde retable van een altaar (afb. 13), uit omstreeks 1500, afkomstig uit de verzamelingen van het kasteel Heeswijk. De onderhelft van het beeldhouwwerk geeft in zes kleine groepjes het Kerstverhaal weêr, het bovendeel tafereelen uit den Paaschcyclus. De zijluiken zijn met schilderingen versierd.

Vóór wij verder gaan, dienen wij even aandacht te wijden aan den afsluitmuur, die het presbyterium van den omgang scheidt. Hij draagt een hekwerk van fraaie koperen kolonnetten, waarboven een gebeeldhouwd eiken fries in den trant der vroeg-Renaissance met voorstellingen in verband tot de H. Eucharistie.

Afb. 16. Grafsteen van Margaretha van Auweniage.

In een paar kapellen zijn oude muurschilderingen nog min of meer bewaard: in de St. Annakapel vinden wij op den noordelijken wand de apostelen Philippus, Jacobus Major en Simon en, in de vakjes onder elk hunner, een wapen; op den zuidelijken wand: Sint Jan, Paulus en Andreas, met tafereelen uit hun leven daaronder. Boven elk der apostelfiguren is een visch geschilderd en een reeks van opschriften, herinnerend aan de oude symboliek, die den visch met Jezus in verband bracht. Deze kapel was nl. oudtijds die van het Visschersgilde. De schilderingen zijn sterk gerestaureerd door J. ANTHONY.

Ten westen van het transept vindt men het kleine archiefvertrekje, dat om zijn prachtig gewelfje verdient bekeken te worden.

Wij zijn nu genaderd tot het schip, waar men aan den voet der pijlers nog zien kan dat vroeger altaren daartegen hebben gestaan. De laat-gothische beelden, die de pijlers sieren, zijn goed modern werk, van den Bosschen meester H. VAN DER GELD. Het belangrijkst kunstwerk echter, dat hier onze aandacht vraagt, is de preekstoel. Zijn trap is nieuw, het klankbord in den torenvorm van een baldakijn, stamt uit de tweede helft der zestiende eeuw (omstreeks 1570), het eigenlijk gestoelte — de zeskante, op zuilen gedragen, kuip — zal een vijftien jaar ouder zijn (zie afb. 14). De kansel is rijk met beeldhouwwerk versierd, waarvan de paneelen om de kuip predikingen voorstellen van Christus en zijne Apostelen, terwijl in het rugstuk de marteling van St. Jan is afgebeeld en om den toren van het klankbord tal van statuetten staan: Jezus, Mozes, de vier Evangelisten, kerkleeraars enz.

Niet minder rijk-versierd is het tegen den torenwand geplaatste, reusachtige orgel, waarvan het werk, dat 96 registers telt, in 1618 werd aangenomen door NIC. NIJHOFF en FL. HOCQUE, in 1635 voltooid door G. Gz. van HAGELBEER, in 1787 hersteld en in 1902 van moderne buizen-pneuma-

tiek voorzien. Het positief en de balustrade werden gesneden door FRANS SIMONS, die — blijkens een opschrift — in 1617 daarmee gereed kwam, waarna de kast werd gemaakt door GEORG SCHIJSLER uit Keulen. Het beeldwerk laat zich kort beschrijven: beneden staat een beeld van Sint Jan, boven ziet men twee muzikanten, tusschen welke een door het torenuurwerk bewogen doodendans is gegroepeerd.

Ten zuiden van den toren bevindt zich de doopkapel, waarin de prachtige geelkoperen doopvont (afb. 15), in 1492 gegoten door Mr. ARNT VAN TRICHT (Maastricht). Nadat zij door de beeldstormers van 1566 in drie stukken was geslagen, hebben de Hervormden in 1649 en 1657 getracht het koper per pond te veilen. Alleen omdat de geboden prijs niet voldeed aan hunne verwachting, is het kunstwerk bewaard gebleven! Op een zeslobbigen voet verheffen zich zuiltjes, die de kuip dragen, waartusschen beeldjes van gebrekkige, op stokken leunende stumpers — vermoedelijk de kreupelen uit het Evangelie (Joannes V, 2), die, evenals geheel de menschheid van het Doopsel, genezing verwachtten van het water. De kuip is gesloten met een deksel, waarop een torenvormige bekroning staat. In de eerste verdieping daarvan zien wij den Doop in den Jordaan, in de tweede de beelden van de H. Maagd, Sint Jan en den ouden patroon van het Bisdom Luik: Sint Lambertus. Daarboven zetelt God de Vader. Op het deksel zelf zijn de vier Evangelisten verbeeld, terwijl het handvat van het deksel, volgens Dr. SMITS, Meester ARNT VAN TRICHT voorstelt. De toren wordt bekroond door een pelikaan, verbonden aan een tegen den muur bevestigden arm, waarmede het deksel verplaatst kan worden.

Afb. 17. O. L. Vrouw van Den Bosch.

Dicht bij de doopkapel is in den muur de grafsteen ingemetseld van MARGRIET VAN AUWENINGE (afb. 16), waarvan wij reeds melding maakten (blz. 360).

□ Aan den noordkant van den toren is de kapel van O. L. Vrouw van den Bosch. Dit uit artistiek oogpunt niet bizonder opmerkelijke, 1.08 M. hooge beeldje (zie afb. 17), is van groot historisch belang als middenpunt eener eeuwenoude devotie, die tot de stichting van de Bossche kathedraal niet weinig heeft bijgedragen. Het geeft ook in zijn uiterlijke verschijning blijk van de vereering, waarvan het het voorwerp was, want het is gehuld in rijk geborduurde gewaden, blijken eener kinderlijk-pieuse zorg, die, al moge zij in onze oogen weinig smaakvol zijn, m. i. toch aanspraak heeft op onzen eerbied. Dat ik het beeldje hier onbekleed afbeeld, geschiedt dan ook alleen, omdat deze madonna in haar weidschen manteltooi algemeen bekend is.

Ten slotte mogen nog worden vermeld de (moderne) gebrandschilderde glazen der kerk, door voorname Bossche families geschonken. Die in de zijbeuken langs het schip geven afbeeldingen van de Grieksche en Latijnsche Kerkvaders en van de zeven Sacramenten, voorgesteld door voorvallen uit de vaderlandsche kerkgeschiedenis.

De kruiswegstaties in de kathedraal zijn van J. ANTHONY.

In het schip hangen drie groote koperen kronen (elk met 36 armen), blijkens opschrift in 1664 gegoten door OTTO VAN DRUIJFF.

Ik houd niet van groote woorden. En de uitspraak, dat de Sint Jan „het schoonste gebouw" is van Nederland, werd trouwens zóózeer een gemeenplaats, dat men haar bezwaarlijk nog eens kan herhalen. Maar aan het eind der àl te beknopte beschrijving van deze éénige Nederlandsche kathedraal mag toch wel worden herinnerd aan LETHABY'S woorden: „Men moet toegeven, dat er in den bouw der groote kathedralen iets is, dat wij niet begrijpen: de oude werkers legden er iets van een wonder in, zij bezaten de gave betoovering te wekken"... Ook al heeft men historisch en constructief hun werk geheel leeren verstaan, het blijft toch aandoen als een mysterie, dat zij zóó de steen van hunnen geest, de materie van vroomheid wisten te vervullen...

Ik onthoud mij hier van het geven van verwijzingen naar de historische literatuur over Sint Jan, daar men alle gewenschte bewijsmateriaal voor hare geschiedenis bijeenvindt in de verdienstelijke monografie van Dr. C. F. XAVIER SMITS: *De kathedraal van 's-Hertogenbosch*, Amsterdam en Brussel, 1907. Van dezelfde bekwame hand verscheen een *Wegwijzer voor de kathedrale Sint-Janskerk*, Den Bosch [1908], aan welke beide boeken de gegevens voor bovenstaande mededeelingen zijn ontleend. Ook waar ik wel eens twijfelde aan de juistheid van Dr. SMITS' beschouwingen — gelijk bij enkele onderdeelen zijner in het algemeen zoo voortreffelijke interpretatie van de uitwendige beeldhouwwerken der kathedraal — heb ik den schrijver trouw gevolgd, daar hier toch de plaats zou ontbreken voor documenteering eener afwijkende meening, die trouwens van ondergeschikt belang mag heeten. Van dezen onvermoeiden historiograaf der kerk is weldra eene uitgave der in de Sint-Jan nog aanwezige, belangrijke grafzerken te wachten.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. CATHARINA TE 's-HERTOGENBOSCH.

Tusschen het tegenwoordig gebouw en den naburigen stadswal stichtten de Kruisheeren, vroeger in de Verwerstraat gevestigd, een klooster, dat in 1470 gereed schijnt te zijn geweest. In 1533 begonnen zij bij dit klooster een grootsch-aangelegde kerk te bouwen [1]), waarvan aanvankelijk alleen het choor voltooid werd. Nadat het in 1569 tot parochiekerk was verheven, bleek dit gebouw al spoedig te klein, waarom in 1601 bij het gothische choor een schip werd opgetrokken, blijkens een nog bewaard opschrift: Als men schreef sestien honderd en een ‖ Leijde den Heer GROBBENDONCK, Gueverneur deser stat, ‖ Aan desen Pilar den eersten steen [2]).

In 1619 werd een pastorie bij de kerk gebouwd, die er nog staat, doch thans tot kosterswoning dient. Haar schilderachtige gevel, helaas gepleisterd, zou waarlijk verdienen in eere te worden hersteld.

In 1629 moesten de Kruisheeren Den Bosch verlaten. Hun klooster werd tot militaire gevangenis ingericht en later door woonhuizen vervangen, maar de kerk bleef in wezen. In 1650 is zij door de Hervormden in gebruik genomen, die haar in 1794 moesten inruimen aan de Fransche troepen, door wie het gebouw tot garnizoensbakkerij werd ingericht. In 1810 schonk Napoleon haar terug aan de katholieken, die in 1841 het schip deden afbreken en door den bouwkundige JOS. DE KROON bij het oude choor een nieuw schip lieten optrekken, waarna het gebouw 18 October is gewijd door Mgr. ZWIJSEN.

Choor der St. Catharinekerk en oude pastorie te 's-Hertogenbosch.

Ziedaar, zeer in het kort, de lotgevallen van een gebouw, waarvan het oude choor nog steeds een der fraaiste stukjes architectuur van Den Bosch mag heeten. Zooals onze afbeelding doet zien is de uit een halven tienhoek gevormde sluiting van dit choor gebouwd op een rondbogige overwelving van de Dieze. Met de ten noorden gelegen oude pastorie vormt dit een zeer schilderachtig geheel, dank zij ook de mooi-roode kleur der baksteen, waarvan het choor is opgetrokken, in afwisseling met banden, kantblokken, traceeringen en afdekkingen van witte Bentheimer steen. Met zorg en niet zonder weelde is dit choor behandeld, getuige de ontwikkeling der van rechthoekige in driehoekige doorsnede overgaande beeren, welker afdekkingen met een kruisbloem zijn bekroond, getuige ook de profileering van de neggen der, thans grootendeels dichtgemetselde, vensters en de met gebeeldhouwde redents versierde spaarvelden onder de waterlijst.

Welk een verschil tusschen deze kleurige en geestige architectuur van het choor en het doodsche uiterlijk van het schip; welk een onderscheid ook tusschen uiterlijk en innerlijk van het choor zelf! Bij de verbouwing in 1842 heeft men nl. den choorveelhoek inwendig bekleed met Korinthishe

St Pieterskerk te 's-Hertogenbosch gezien naar het westen.

zuilen, die een hoofdgestel dragen, waarop de uit caissons gevormde overkoepeling der absis rust — alles in aansluiting bij het klassicistisch karakter van het nieuwe schip der kerk. Dit heeft een driebeukigen aanleg in kruisvorm en bestaat uit een cirkelvormig midden, waarboven een van staande lichten voorziene lantaren oprijst. De beuken zijn gescheiden door Korinthische zuilen en vlak gedekt. Het geheele interieur is gestuct en gewit. Zoo is dan van het interieur, het eenige, dat nog aan de gothische kerk herinnert, de aan den noordkant van het choor gelegen sacristie, die met een fraai achtdeelig gewelf is overspannen.

De meubeling der kerk biedt weinig opmerkelijks. Achter het hoofdaltaar, in de barokke vormen van omstreeks 1840, is de absiswand, tusschen de reeds vermelde zuilen, versierd met de standbeelden der vier Evangelisten en boven het hoofdgestel ziet men de ten-Hemel-draging der H. Catharina. Een vijftal fraaie koperen kronen, in de vormen der zeventiende eeuw, siert het schip, welks belangrijkste tooi echter bestaat in een negental groote schilderijen van den Vlaamschen schilder P. J. Verhaghen (1728—1811): de aanbidding door de herders, de drie koningen, de Bethlehemsche kindermoord, de bruiloft te Cana, de roeping der Apostelen, Jezus de zieken genezend, Jezus en de overspelige vrouw, Maria Magdalena zalft Jezus' voeten, en Thabor. Niet minder belangrijk zijn een paar andere in de kerk bewaarde schilderijen: een aanbidding der drie koningen van omstreeks 1540, gemerkt met de initialen V H O en een fraai tafreel van Th. van Thulden: de H. Dominicus den rozenkrans ontvangend.

Van de liturgische voorwerpen der kerk verdient vermelding een groote zilveren monstrans, fraai drijfwerk van den Antwerpschen meester Verschuyl, in 1849 aan de parochie geschonken.

[1]) J. A. Coppens, *Nieuwe beschrijving v. h. bisdom van 's-Hertogenbosch*, II, blz. 175.
[2]) E. Mulder, *Gids van 's-Hertogenbosch*, blz. 71.

3. DE PAROCHIEKERK VAN SINT PETRUS, BANDEN, TE 's-HERTOGENBOSCH.

Hoewel modern van bouw, is toch ook deze kerk niet geheel zonder geschiedenis, want zij verrees ongeveer ter plaatse waar eens de St.-Pieterskapel stond, bediend door Augustijner kanunniken van het klooster Mariënhage te Woensel, die in de nabijheid een refugiehuis bezaten, waarvan het gespaarde gedeelte thans nog dienst doet als pastorie. Hoewel door een pleisterlaag bedekt, is toch een deel van een der gevels dezer pastorie van architectonisch belang. Hij is opgetrokken van baksteen met banden van witte zandsteen en er staat een zeshoekige traptoren tegen, waarin zich nog de oude toegang van het refugiehuis bevindt. Daarboven is kort geleden een in zandsteen gehouwen relief blootgelegd: het tusschen zuilen geplaatste wapen van Karel V en, in het fronton daarboven, de keizerlijke kroon: vermoedelijk een blijk der bescherming (sauve-garde) door den vorst aan dit refugiehuis toegezegd [1]). Van de oude Sint-Pieterskapel zelf is ons alleen een schoone herinnering bewaard in den vorm eener gekleurde teekening van Saenredam in 's Rijks prentenkabinet te Amsterdam.

Voor de tegenwoordige kerk, met een koninklijke subsidie gebouwd naar het ontwerp van den Bosschen architect J. H. Laffertee, werd 11 April 1842 de eerste steen gelegd door Mgr. H. den Dubbelden, bisschop van Emaus i. p. i., die 26 September 1843 ook de consecratie verrichtte. [2])

De kerk bestaat uit een vier traveeën diep, driebeukig schip, waarbij ten oosten een halfcirkelvormig gesloten presbyterium aansluit en ten westen een voorbouw, ingericht als portaal met een tribune daarboven. In het middenschip is vóór deze tribune het orgel uitgebouwd, welks borstwering, positief en rugstuk met weelderig snijwerk zijn versierd.

PLAAT O.

S.-Joachimskerk te St.-Joachimsmoer.

Kerk van den H. Antonius Abt te Volkel.

Kerk v. d. H. Leonardus van Vechel te 's-Hertogenbosch.

S.-Willibrorduskerk te Eersel.

S.-Nicolaaskerk te Valkenswaard.

J. VAN LEER & Co. — Amsterdam

De drie even hooge beuken worden gescheiden door op voetstukken gestelde Korinthische zuilen, verbonden door rondbogen, waarbij de overdekking aansluit: kruiswelven in het middenschip en dwarse tonwelven in de zijbeuken, alles natuurlijk, naar waterstaats-trant, in stukadoorswerk. Tegen de zijbeukwanden zijn pilasters gesteld en de vakken daartusschen doorbroken met groote rondboogvensters. Deze muren zijn beschilderd, alsof zij van groote blokken waren opgetrokken en, onder de vensters, met een bogenrij, waarin, afwisselend, een symbolisch ornament en de gebeeldhouwde staties van den kruisweg zijn aangebracht. De polychromie der zuilen en pilasters bootst kleurige marmers na: op groene basementen rijzen glanzend bruin-gele schachten met gebronsde kapiteelen. Tegen de pilasters staan heiligenbeelden.
Het choor is overkluisd met een tongewelf, waarbij een met cassetten bekleede kwartbol aansluit, rustend op een hoofdgestel, dat op Korinthische zuilen wordt gedragen.
De kerk bezit een verguld zilveren monstrans, ten deele uit het begin der zestiende eeuw, ten deele in den geest der Renaissance uit het eind dier eeuw, voorts twee vroeg-gothische kelken en een uit de zeventiende eeuw en een groot aantal zilveren kandelaars, de meeste gedateerd 1650 en 1664. In de pastorie worden een tweetal geschilderde portretten van den H. Leonardus van Vechel bewaard.

¹) Een afbeelding van dit relief, met belangrijk bijschrift van J. P. N. A. Smit in *Sint Lucas*, 1909, blz. 124 vv.
²) *De Godsdienstvriend*, dl. 51, blz. 269.

4. DE ALGEMEENE HULPKERK VAN DEN H. JOZEF TE 's-HERTOGENBOSCH.

Deze in 1859 gebouwde kerk, over welker geschiedenis het mij niet is mogen gelukken eenige inlichting te krijgen, vertoont het karakter der fantastische stukadoorsgothiek. Haar driebeukig schip telt vier traveeën, waarvan de westelijke in het middenschip als portaal is ingericht en in alle drie de beuken van een tribune voorzien. Haar choorgedeelte, aansluitend bij het, niet buiten de zijbeuken reikend dwarspand, bestaat uit een met zeven zijden van eenen twaalfhoek gesloten presbyterium, dat door bogen in verbinding staat met uit vijf zijden van eenen achthoek gevormde zijkapellen. De beuken zijn gescheiden door bundelpijlers, op welker met bladwerk versierde kapiteelen de ribben en gordelbogen rusten van de kruisgewelven, die, met weinig hoogteverschil, de drie schepen overdekken. De zijwanden zijn geheel doorbroken met vierdeelige, kleurig-beglaasde vensters, waaronder bogen, die toegang geven tot de, tusschen de contreforten uitgebouwde, biechtstoelen.
Het interieur is geheel gepolychromeerd, met eene navolging van natuursteenbouw en drukke toepassing van zwaar en woelig plantornament. Gunstig onderscheidt zich hiervan de beschildering der zijkapellen, waarin men de hand van Theod. Hermsen herkent. In lichte kleuren op gouden grond ziet men in de noordelijke kapel tafereelen uit het leven van de H. Maagd en in de zuidelijke voorstellingen in verband met den H. Alphonsus.

Mariakapel in de St. Jozefskerk te 's-Hertogenbosch

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LEONARDUS VAN VECHEL TE 's-HERTOGENBOSCH.

Ongeveer op hetzelfde oogenblik — dus schrijft mij haar pastoor — waarop in Rome de verkiezing van Paus Pius X

werd afgekondigd, sloeg men voor deze kerk de proefpaal der fundeering. Ruim een jaar daarna — 18 September 1905 — is het gebouw door Mgr. van de Ven geconsacreerd.

Het is gebouwd in den geest der dertiende-eeuwsche Fransche Gothiek naar het ontwerp van den ingenieur-architect J. Dony. Meer dan het uiterlijk, waaraan vooral de twee westtorens met hun weinig-opgelosten overgang van vier- naar achtkant en hunne onbevallige détailleering, afbreuk doen, kan mij het interieur bekoren, dat om zijne goede verhoudingen bij sobere behandeling als eene welbegrepen toepassing van het oude systeem mag worden geprezen. Onze afbeelding (op plaat O) maakt uivoerige beschrijving overbodig. Alleen zij gezegd, om ook een indruk van de kleur te geven, dat de zuilen zijn uitgevoerd in witte roche d'Euville op hardsteenen basementen, dat de wanden gepleisterd zijn, de diensten van helder gele baksteen en de gewelven, in hetzelfde materiaal, worden gedragen op ribben van donkerder gele kleur.

Aan meubeling en verdere versiering biedt de kerk nog weinig opmerkelijks. Hare staties zijn navolgingen door den Bosschen schilder Kops, naar de bekende tafereelen van Hendrix in de Antwerpsche kathedraal. Dezelfde maakte ook eene beschildering in de aan O. L. Vrouw van Lourdes gewijde kapel ten zuiden van den ingang der kerk. Indien men weet, dat van deze schildering indertijd werd medegedeeld [1]), dat zij o.a. gevolgd was naar Fra Angelico, Memlinck en de Van Eycks, zal men wel willen gelooven, dat dergelijk mixtum compositum niet bepaald fraai is....

Maar ik ben nog eene beschrijving schuldig van het plan der kerk, dat zich onderscheidt door een aangename ruimheid in de dispositie. Bij een buitenportaal, ingesloten tusschen de beeren der twee westtorens, sluit zich het breede middenschip aan, dat ter diepte van vijf traveeën is geflankeerd door smallere en lagere zijbeuken, in de westelijke traveeën één, in de oostelijke boogstellingen twee aan elken kant. Het schip gaat over in een buiten de zijbeuken reikend dwarspand, dat door een vijftal bogen in verbinding staat tot het oostelijk deel der kerk. Het middenschip is hier ter diepte van twee traveeën aan noord- en zuidkant ingesloten tusschen twee, met drie zijden van eenen achthoek gesloten zijkapellen en gaat dan over in het eenige treden verhoogde priesterchoor, welks sluiting den vorm heeft van een halven tienhoek. Er is ruimte voor 1400 zitplaatsen in deze kerk.

[1]) In *De Noordbrabanter* van 28 Januari 1910.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JACOBUS DEN MEERDERE TE 's-HERTOGENBOSCH.

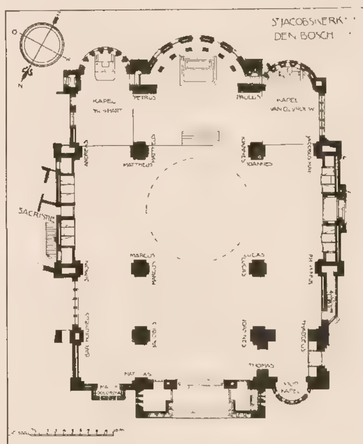
Niet ver van de plaats, waar deze kerk staat, werd in 1430 eene St.-Jacobskapel gesticht, die in 1569 tot parochiekerk is verheven en in 1584 vervangen door een nieuwe kerk, welke thans nog bestaat, doch geheel ontluisterd, daar zij dienst doet als kazerne. In 1629 nl., na de inneming van Den Bosch door de Staten, moesten de katholieken de kerk ontruimen. Zij behielpen zich toen met schuilkerkjes, tot zij in 1672 een kleine kapel mochten bouwen, op welker plaats in 1804 een grootere kerk verrees, die op hare beurt in 1844 door een ruimer gebouw werd vervangen. Toen ook dit bouwvallig werd, is het afgebroken en de bouw van een nieuwe kerk, in 1905, opgedragen aan de architecten Jos. Cuypers en Jan Stuyt. 19 Maart 1906 werd van deze nieuwe kerk de eerste steen gelegd en 24 Juni 1907 is zij door Mgr. van de Ven geconsacreerd. Van dit

grootsche monument, dat 1200 zitplaatsen bevat, hebben de bouwmeesters zelven eene beschrijving gegeven, waaraan het volgende is ontleend:

Het beschikbare terrein voor de nieuwe St. Jacobskerk ligt aan alle zijden door gebouwen ten nauwste ingesloten. Het heeft ongeveer den vorm van een vierkant. Waar nu de te ontwerpen kerk bijna even breed als lang moest worden, lag het voor de hand, dat, al waren ook geen andere redenen daarvoor aanwezig, men hier bij de ontwikkeling van het plan tot een centraalbouw komen zou . . .

Is bij eene kerk, die zich in de lengte ontwikkelt, de lange as of lange stam van het kruis voor de verdere doorwerking van het stelsel van de grootste beteekenis, bij een centraalbouw wordt al de aandacht saamgewend naar het middenpunt. Het getuigt dus van goed esthetisch begrip, dit middenpunt in den bouw ook als van groote waarde tot uitdrukking te brengen. Dit is dan ook bij den St. Jacob betracht en wel door boven het middenpunt een koepel te ontwerpen, die van binnen geheel de indeeling beheerscht en waaromheen de overige ruimten als een krans zich groepeeren: Naar het Oosten het Priesterkoor met beide zijkapellen, dat grootsch opgevat, in de breedheid zijner vlakkenverdeeling wedijvert met den eenvoud van zijn grondvorm. Naar het Noorden en Zuiden de beide transseptarmen, die in hun machtige vensters zoowel als in hun grootsche muurvlakte, ruimte bieden voor decoratieve schilderkunst in verscheiden technieken, — naar het Westen het eigenlijk schip der kerk, waar voor het Zangkoor en de ingangsportalen nog een travée is bijgevoegd geworden.

De wijdte der spanningen is echter van dien aard, dat, waar men ook de kerk betreedt, de koepel, dit middenpunt van geheel de architectonische compositie, dadelijk in zijn geheel is te overzien. Het geestelijk middenpunt openbaart zich niet zoo licht; het Sanctuarium komt eerst tot zijn recht, wanneer men verder in het Heiligdom is binnen getreden, wanneer men tot den voet van de breede trap genaderd is, waarnaast twee leeuwen elken ongewijde het betreden van dit Sanctum Sanctorum als 't ware betwisten. En wenscht ge u aan intiemere devotie over te geven, kniel dan neder in een der beide sober verlichte nevenkapellen, waar de Zaligmaker „voor ons vernederd schuilt in 't Heilig Sacrament", of waar de troon is opgeslagen van Haar, die door de Kerk de Rosa Mystica wordt genoemd.

Een direct uitvloeisel uit de gevolgde bouwwijze is eenerzijds het gering aantal pijlers, doch anderzijds weer de machtige afmetingen dezer steunpunten. Daar geheel de bouw in baksteen is uitgevoerd en (zooals hieronder nader zal worden betoogd) het streven was, het in eenvoud grootsche tot uitdrukking te brengen, moest voor de pijlers de meest rationeele vorm van baksteenbouw, in casu: de vierkante doorsnede, dadelijk volgen. Mede in dit verband werden de bogen nu ook in doorsnede vierkant, terwijl ook bij vensterneggen en deuropeningen geen profileering werd aangebracht.

Waar onze nationale industrie thans in staat is, decoratief materiaal voort te brengen, heeft men gemeend, de gelegenheid om hiervan partij te trekken, niet te moeten laten voorbij gaan. Waar een gepleisterde wand immer iets ongedecideerds in richting of functie vertegenwoordigt, zijn voor de dragende en schragende onderdeelen, de functioneerende geledingen dus (binnen in de kerk), de baksteenen uiterlijk zichtbaar gelaten, doch uitgevoerd in sierlijke soort. In de verticale vlakken van pijlers en muurpenanten wordt deze baksteen afgewisseld met banden van een nog rijker soort van hetzelfde materiaal, met verglaasde terra cotta. Is de baksteen binnen geel van kleur, de terra cotta sluit zich hierbij aan met goudgeel glazuur, hier en daar door spaarzaam aangebracht groen of wit verlevendigd.

Het ware weinig redegevend geweest, in de verschillende vlakken der bogen deze bandversieringen door te zetten: door een hier en daar terugwerken der gewone metselsteenen en door afwisselend gebruik van uitgekeepte met gewonen baksteen is hier een effect gekregen, dat met behoud van den boven gememoreerden vierkanten hoofdvorm toch de zoo gewenschte speling van licht en schaduw vermocht te weeg te brengen. De passieve deelen van den bouw zijn verder (binnen in de kerk) alle gepleisterd om later hetzij beschilderd, hetzij met mozaiek of tegels bekleed te worden . . .

Wat het uitwendige der kerk betreft, dit is van een vormenspraak zorgvuldig overeenstemmend met den geest, die het inwendige beheerscht. Wanneer wij de bouwkunst als een middel tot uitdrukking van denkbeelden beschouwen, dan kunnen en mogen wij er geen genoegen mee nemen, dat een kerkgebouw enkel en alleen een „constructionsproduct" zou zijn. Eigenlijk is het dit slechts in de laatste plaats. In de eerste plaats het „Domus Dei", het huis Gods op aarde, is het tevens de plaats der Godsvereering voor de geloovigen.

En zoo is het ons voorgekomen in de zoo onmiddellijke nabijheid van die wondere kathedraal, die de Almacht Gods in het universeele van zijn opzet zoo treffend ons leert beseffen, in de St. Jacob het denkbeeld van de *Majesteit* des Heeren op te wekken, zooals dat ons bewoners van de lage landen aan de zee wordt ingegeven, wanneer wij in de eindelooze vlakten onzer weilanden of de kalme hellingen onzer heidevelden, de poëzie van de *ruimte* over ons voelen uitgestort. De stiefmoederlijke wijze, waarmee onze natuur zou zijn begiftigd, heeft dan tenminste dit voor, dat wij geleerd hebben, hoe met sobere middelen grootsche denkbeelden kunnen worden tot uiting gebracht. In groote, breede vlakken, dus met weinig ver-

sierselen, met breede schaduwen en vlakke massa's van licht, van schaduw, van kleur, is hier getracht, voor de Majesteit Gods op aarde een tempel te bouwen en zoowel in- als uitwendig is naar het bewaren van dit karakter met de meest mogelijke zorg gestreefd.

Bij de keuze van het materiaal voor het uitwendige, heeft de overweging gegolden, dat onze gewone waalsteen voor groote massa's muurwerk eigenlijk te doodsch van kleur mag heeten, reden waarom hier een baksteen van meer levendige tint gebruikt is geworden.

Dewijl de overzichtelijkheid van den bouw op korten afstand — wegens zijn nauwe insluiting tusschen de aangrenzende huizen — tot de onmogelijkheden behoort, heeft men gemeend, aan de daken niet de hoogteontwikkeling te moeten geven, die anders bij gebouwen van monumentale beteekenis wordt verwacht. Wat hier aan quantiteit misschien te kort kwam, heeft men door kracht van kleur hersteld, zoodat hier niet naar de tamme lei doch naar de felroode pan voor dakbedekking is omgezien. Waar wegens de alom-ingeslotenheid van den bouw het gezicht op den koepel van buiten nagenoeg geheel werd benomen, heeft men gemeend, in den bouw van een hoogen toren tegemoet te komen aan den alleszins billijken wensch, dat de plaats van het huis Gods op markante wijze worde aangewezen, en waar deze toren eerst eigenlijk dàn zichtbaar wordt voor de stadsbevolking, waar hij zich boven de omringende huizen verheft, zoo is hij voor het beneden-gedeelte uiterst eenvoudig, voor het bovendeel echter betrekkelijk rijk behandeld geworden.

Met onze afbeeldingen geeft deze beschrijving zeker een voldoende denkbeeld van dit gebouw. Bij de beschouwing van het uiterlijk houde men in het oog, dat daaraan de op den zuidwesthoek geprojecteerde, 72 M. hooge toren ontbreekt, gelijk ook nog de ontworpen westgevel met monumentalen ingang onuitgevoerd bleef en het interieur nog grootendeels de wandversieringen moet missen — gedacht in verschillende technieken, waaronder mozaiek — die bestemd zijn gloed en kleur eraan te geven.

St. Jacobskerk te 's-Hertogenbosch.

Voor heel de versiering van het gebouw deed het kerkbestuur een ikonografisch plan opmaken door Dr. Xav. Smits [1]), waarmede ook bij den bouw reeds rekening werd gehouden, zoodat men hier mettertijd een geheel mag verwachten, dat niet alleen uit architectonisch oogpunt tot de belangrijkste gebouwen behoort, welke onze tijd zag stichten, maar dat ook om zijne geestelijke beteekenis een voorbeeld zal zijn van wel-overwogen kerkvoltooiïng. Het is te hopen, dat men erin zal slagen voor de uitvoering der decoratieve werken, talenten te vinden geëvenredigd aan de begaafdheid, waarvan de bouwmeesters in deze kerk hebben blijk gegeven. Wat het interieur tot heden aan sierschilderkunst te zien geeft voldoet naar mijne — elders uitvoerig toegelichte [2]) — meening aan dezen eisch nog niet, maar althans het belangrijkste onderdeel daarvan, de beschildering van den koepel, mag als voorloopig worden beschouwd.

De meubeling der kerk is natuurlijk nog geheel in wording. Uit het vroegere gebouw zijn een preekstoel en een orgelgalerij bewaard welke — de laatste vooral — fraai snijwerk vertoonen. De gebeeldhouwde staties zijn van Van der Geld; zij vormen een fries onder de vensters, waaronder een wandbekleeding is aangebracht van relieftegels met een mooi ornament van passiebloemen in geel, wit en groen.

Onder de liturgische voorwerpen der kerk zijn er, die herinneren aan haar lang verleden. Zoo vindt men er een fraai gedreven, verguld zilveren ciborie en een kelk, beide uit het laatst der zestiende, een verguld zilveren monstrans en een zilveren missaalbeslag, uit het eind der zeventiende, een schenkblad met ampullen, en verguld zilveren missaalbeslag uit de achttiende eeuw. Belangrijk is ook het blijkbaar ingekorte borduurwerk uit de tweede helft der zestiende eeuw op een later kasuifel, waarvan de kolom op den voorkant de heiligen Radegundis (?), Gertrudis en Maria

Magdalena te zien geeft, het kruis op den rug: God den Vader, de H. Maagd, St. Andreas en St. Catharina.

[1]) Door den ontwerper beschreven in het boekje *De nieuwe St. Jacob te 's-Hertogenbosch*, Den Bosch 1907, waaraan ook bovenstaande beschrijving is ontleend.

[2]) In *De Noordbrabanter* van 22 Januari 1910, 3e blad.

7. DE RECTORAATSKERK VAN HET H. HART VAN JEZUS TE 's-HERTOGENBOSCH.

In den soberen trant, hun eigen, bouwden de Capucijnen dit kerkje: een zes traveeën diepe zaal, waarbij een rechthoekig gesloten nis voor het hoofdaltaar aansluit, die zooveel smaller is dan het schip der kerk, dat aan weerszijde plaats bleef voor de zijaltaren. Tegen den noordelijken wand staan in de westelijke traveeën biechtstoelen, evenals de altaren in den geest der Renaissance, terwijl de oostelijke traveeën doorbroken zijn met bogen, die het schip der kerk met een lage zijkapel in gemeenschap stellen.
De kerk is gebouwd in 1896.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE ORTEN.

Een onbelangrijk gebouw in romaanschen trant, gebouwd door den Bosschenaar DOBBE en 5 Augustus 1889 geconsacreerd door Mgr. A. GODSCHALK. Er zijn 200 zitplaatsen.

II. HET DEKENAAT ASTEN.

1. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW PRESENTATIE TE ASTEN.

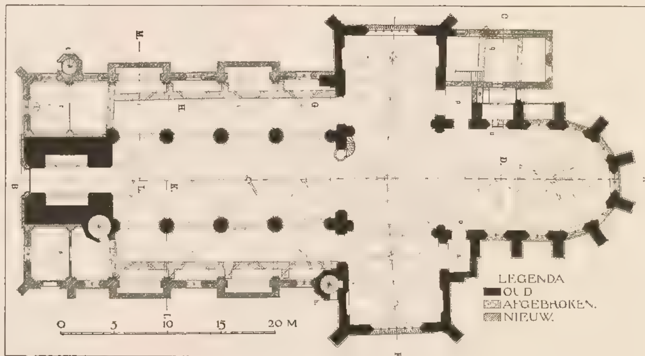

O. L. Vrouwekerk te Asten.

Deze op ongeveer 500 zitplaatsen ingerichte kerk, onder leiding van den architect C. FRANSSEN gebouwd, is 19 September 1898 gewijd door Mgr. VAN DE VEN.
Zij getuigt van den gothischen geest, gelijk men dien in de school van Dr. CUYPERS vindt opgevat, als gemengden berg- en baksteenbouw in strenge vormen. Bij een hoog opschietenden toren, welks achtkante bovenste geleding door hoektorentjes is gekantonneerd, sluit zich een schip aan, dat in de eerste vier traveeën een driebeukigen aanleg heeft, die met de vijfde, bij het dwarspand aansluitende, travee in een vijfbeukigen overgaat. Oostelijk sluit zich bij de kruisbeuk een insgelijks vijfbeukige travee aan, in verbinding met het uit vijf zijden van eenen achthoek gevormde priesterchoor en zijkapellen.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE DEURNE.

Het is onbekend wanneer er te Deurne, dat reeds in 721 schijnt voor te komen, eene kerk werd gesticht. Wel weet men, dat de kerk eene dochter was van Bakel, maar er bestaat alweder onzekerheid over het tijdstip, waarop zij van deze ecclesia matrix is afgescheiden: volgens COPPENS (III, blz. 327) zou Deurne vóór 1437 eene zelfstandige parochie zijn geworden, volgens SCHUTJES (III, blz. 427) bleef het „tot de protestantsche verdrukking" met de moederkerk vereenigd. Na den vrede van Munster moesten de katholieken de kerk afstaan aan de hervormden, maar in 1795 kregen zij haar terug. Het oude gebouw is nog steeds aanwezig en door zijne vormen, die duidelijk verschillende bouwperioden doen onderscheiden, verhaalt het zelf een goed deel van zijne geschiedenis. Reeds bij oppervlakkige beschouwing van het uiterlijk zien wij, dat dit gedeeltelijk modern is. Inderdaad heeft in 1881 en '82, toen vergrooting der kerk dringend noodig was geworden, een belangrijke verbouwing van het schip plaats gehad. De oude, slechts 3 M. breede zijbeuken werden afgebroken en vervangen door anderhalf maal zoo breede nieuwe, en daarenboven doorgetrokken ter weerszijde van den, oorspronkelijk niet-ingebouwden, westtoren. In verband hiermede moesten zij ook hoo-

Plattegrond der H. Willibrordoskerk te Deurne.

ger worden, hetgeen tengevolge had, dat de bovenmuren van het middenschip insgelijks werden verhoogd. Zoo zijn thans de beuken van choor en schip ongeveer even hoog, terwijl vroeger het schip belangrijk lager overkapt was dan het presbyterium. En reeds een blik op den hier bijgevoegden plattegrond is voldoende om te vermoeden, dat choor en schip niet gelijktijdig zijn gebouwd, want men ziet daar hoe bij de 7.30 M. breede middenbeuk van het schip een transept van 8.60 M. aansluit, terwijl het choor zelfs 9.50 M. wijd is, zoodat de drie gewelfvakken van het dwarspand, in plaats van rechthoeken, trapeziumvormig zijn.

Van buiten treft ons dadelijk het groote verschil tusschen de romaansche vormen van den toren en het laat-gothisch karakter van het choor. Van binnen zijn alleen de zuilen oud, maar ook deze, met hunne eenvoudige basementen en voetstukken, doen duidelijk blijken, dat zij niet uit dezelfde periode zijn als de schalken in transept en choor, die aan hun voet en hunne bekroning een zooveel rijker behandeling vertoonen.

En de oude toestand van het schip — door eene opmeting van vóór de vergrooting ons overgeleverd — gaf met de kleine vensters en de geringe hoogte nog sprekender te kennen, dat dit uit heel wat vroeger tijd dagteekende dan het ruime en hoog-opschietende dwarspand met choor. Deze beide laatste zijn, blijkens de speelsche vormen hunner overwelving en den overhoekschen stand der beeren tegen de transeptgevels, in de vijftiende of het begin der zestiende eeuw gebouwd, de toren daarentegen, en vermoedelijk ook het schip, in het eind der dertiende eeuw.

St. Willibrordkerk te Deurne, gezien uit het zuider transept naar het westen.

De vergrooting, die in hoofdzaak volgens de plannen der Rijksadviseurs geschiedde [1]), heeft van de kerk een veel meer homogeen geheel gemaakt dan zij oorspronkelijk was. Wij zeiden reeds, dat de middenbeuk op gelijke hoogte werd gebracht als het choor. Tevens werd deze van steenen kruisgewelven voorzien en kregen zoowel middenbeuk als zijschepen rijziger vensters. Toch blijft het meest aantrekkelijke deel van het gebouw de — voor een dorpskerk — in zoo grootsche verhoudingen opgevatte oostelijke helft: het dwarspand met een stergewelf in de viering en netwelven in de beide armen, en het ongewoon ruime priesterchoor van twee traveeën, met zeven zijden van eenen twaalfhoek gesloten en overdekt met eene combinatie van ster- en netgewelf, welker sluitsteenen ongeveer 17 M. boven den vloer liggen.

De kerk is een baksteenbouw, met toepassing van bergsteen voor de stijlen en het maaswerk der vensters. Inwendig is zij geheel bepleisterd en, sinds 1903, geheel beschilderd door THEOD. HERMSEN, van welk werk Pater DIJKMANS indertijd eene uitvoerige beschrijving uitgaf [2]), waarnaar hier moge verwezen zijn.

[1]) Eene aanvankelijk voorgenomen ommanteling van den toren, waarbij deze laat-gothische vormen zou krijgen is — m. i. gelukkig — achterwege gebleven. In de verzameling gesteendrukte opmetingen, behoorende bij de *Mededeelingen der Rijksadviseurs*, die nog altijd op uitgave wachten, is de kerk van Deurne volledig afgebeeld op de platen 65-74.

[2]) A. DIJKMANS S. J., *Christelijke decoratieve kunst en de muurschilderingen van Th. Hermsen in de R. K. kerk te Deurne*, Nijmegen, 1903.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE 'T EIND.

Van deze bezit ik geen andere kennis, dan dat zij in 1877 is voltooid.

St. Willibrorduskerk te Helenaveen.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE HELENAVEEN.

□Toen de opkomst dezer veenkolonie den bouw van een kerk noodig maakte, werd daarvoor Rijkssubsidie verkregen, hetgeen tengevolge had dat de plannen werden onderworpen aan de goedkeuring der Regeering, die ze in handen stelde van het College der Rijksadviseurs. De plannen bleken zoo slecht, dat het College geen kans zag ze door verbeteringen voor uitvoering geschikt te maken en daarom zelf een nieuw project ontwierp, waarin men onmiddellijk de hand van Dr. CUYPERS herkent. [1]) Jammer genoeg heeft men diens plan voor een pastorie niet gevolgd, zoodat het fraaie geheel, dat bijgaande teekening te zien geeft, niet volledig is tot stand gekomen.

□De kerk mag waarlijk een kunststukje van spaarzaamheid heeten, want geheel voltooid, met toren en al, zou zij, volgens de door de Rijksadviseurs opgemaakte begrooting, *f* 30.000 kosten, terwijl zij toch, binnenwerks gemeten, 35 M. diep en, bij driebeukigen aanleg, 15 M. breed is, en ruimte aanbiedt voor 250 zit- en 350 staanplaatsen. De toren is nog onvoltooid gebleven.

[1]) Zie: *Mededeelingen der Rijksadviseurs*, I, blz. 16 vv.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. NAAM JEZUS TE LIEROP.

□Deze op 250 zitplaatsen berekende centraalbouw, is naar de plannen van den architect WEBER opgetrokken van 1890 tot '92 en in 1895 geconsacreerd door Mgr. VAN DE VEN.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE LIESEL.

□Een kruiskerk met 450 zitplaatsen, gothische baksteenbouw met statigen toren, driebeukig, vijf traveeën diep schip met veelhoekig gesloten transepten en priesterchoor, in 1901 voltooid onder leiding van den architect C. FRANSSEN.

St. Willibrorduskerk te Liesel.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE NEERKANT.

□Van deze, 200 zitplaatsen tellende kerk, was de heer CORBEY de bouwmeester.

8. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW PRESENTATIE TE OMMEL.

De geschiedenis van dit kerkje hangt ten nauwste samen met de vereering van een „miraculeus" Madonnabeeldje, dat er bewaard wordt. Van dit laatste is de oudere geschiedenis, naar het schijnt, niet met zekerheid te achterhalen. Maar wij hebben de feiten, dat het beeldje zelf het karakter draagt van de eerste helft der dertiende eeuw en dat 4 Juli 1444 een kapel te Ommel werd gewijd. In zooverre bestaat er dus niet het geringste bezwaar tegen de veronderstelling, dat inderdaad, gelijk de overlevering wil, de vinding van het beeldje in de nabijheid der plaats waar thans nog de kerk staat, tot de stichting eener kapel heeft aanleiding gegeven. De vereering van het beeldje had nog ten gevolge, dat in 1539 een Franciscanessenklooster — Mariaschoot — te Ommel werd gevestigd, waaraan in 1598 de oude kapel werd verbonden door bisschop MASIUS, die, toen hij in 1608 kerkvisitatie te Ommel had gehouden, verklaarde, dat alle altaren er zóó sierlijk waren, dat zij zelfs onvromen tot devotie zouden kunnen opwekken. De invoering der hervorming in 1648 maakte een einde aan dezen luister. Tot 1732 wisten de nonnen haar klooster nog in stand te houden; doch toen werden zij verdreven. Zij vonden een toevlucht te Nunhem in Limburg, waarheen zij ook het beeldje in veiligheid brachten. Toen hier in 1813 nog slechts twee zusters over waren, besloten zij het beeldje weder naar zijn eigen woonplaats over te brengen en voorloopig

werd het toen, daar de kapel te Ommel geheel vervallen was, in de parochiekerk van Asten geplaatst. In 1840 was de kapel weder zoover hersteld dat het beeldje er teruggebracht kon worden.

In 1843 is de sedert geheel herbouwde kapel ingezegend en in 1900 is zij, nadat door J. W. VAN DEN PUTTEN een min of meer romaansche toren erbij was aangebouwd, door Mgr. VAN DE VEN gewijd. Het is een zaalkerk, zes traveeën diep, waarbij een smaller choor met driezijdige absis aansluit, zoodat in en terzijde van het presbyterium drie altaren plaats konden vinden. Het miraculeuse beeldje zetelt op het zijaltaar aan den Evangeliekant, op een expositietroon, waaronder een oud schilderij is geplaatst, dat de herinnering bewaart aan een der aan het beeldje verbonden wonderverhalen: hoe nl. een reiziger uit gevaar van schipbreuk werd gered door eene gelofte aan O. L. Vrouw van Ommel. Het beeldje-zelf, langen tijd verscholen onder rijkbestikte mantels, waarin de devotie het reeds sinds de zestiende eeuw had gehuld, is in 1908 daarvan ontdaan. Het bleek toen een reliefje te zijn, gesneden uit een ivoren plaatje, een halven centimeter dik en 24 cM. hoog. Het stelt de Madonna voor, met omnimbusd hoofd, in strak-geplooid gewaad, tronend op een vijfzijdigen zetel. Met den rechterarm ondersteunt zij het op haren schoot gezeten Goddelijk kind, voor hetwelk zij met de linkerhand den beteekenisvollen appel houdt. Dit fraaie, en in ons land bijna weergalooze, ivoorsnijwerkje werd aan Dr. CUYPERS ter restauratie toevertrouwd. In de eerste plaats had deze de linkerhand van Maria en de rechterhand en het hoofdje van het kind te herstellen, daar deze ter wille van de mantels waren weggesneden, en het hoofdje door een grooter was vervangen. Maar de meester begreep, dat het beeldje een onderdeel moest zijn geweest van een grooter geheel en hij herinnerde zich enkele in stijl verwante geschilderde Madonna's, die men gewoonlijk aan CINABUE toeschrijft, de Madonna Rucellai in Santa Maria Novella te Florence, die in de onderkerk van Assisi, en vooral een kleinere, thans in het museum der Academie te Florence. Bij deze laatste schilderij zijn de vier Evangelisten afgebeeld in nissen onder den troon, die, als zoo vaak in de dertiende-eeuwsche Italiaansche kunst, is omgeven door engelen.

Ivoren Madonnabeeldje te Ommel.

Blijkbaar in aansluiting aan deze schilderij, ontwierp Dr. CUYPERS de hierbij gereproduceerde voorstelling; hij plaatste het oude beeldje op eenen onderbouw, waarin men David ziet, zijne voorspelling bevestigend: *gloriosa dicta sunt de te, civitas Dei.* Achter de Madonna houden drie paar engelen het gordijn op van de tent, waarin de Maagd hare woonplaats opsloeg.
Behalve genoemde herstellingen en een vernieuwing der vijftiende-eeuwsche polychromie, die het beeldje sierde, is het merkwaardige kunstwerk bij deze reconstructie dus geheel intact gebleven. Waar het een zoo uniek voorwerp gold, kan men toegeven, dat er reden was tot de ontmanteling en zich verheugen over een met zooveel eerbied volbrachte restauratie. [1]).

[1]) Vergelijk over de kerk en het beeldje te Ommel: SCHUTJES, III, blz. 157 vv. en vooral Pater KRONENBURG's boek: *Maria's heerlijkheid in Nederland,* VI, blz. 320 vv.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE SOMEREN.

Een „waterstaatskerkje", met een Rijkssubsidie van *f* 3500 gebouwd, in 1829 in gebruik genomen.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE VLIERDEN.

Ook van dit gebouw, bestaande uit een zes traveeën diep schip, met een smaller choor, valt niets bijzonders te melden. Het is, zonder architect, in 1846 gebouwd en telt 132 zitplaatsen.

III. HET DEKENAAT BLADEL.

1. DE PAROCHIEKERK VAN SINT PETRUS' BANDEN TE BLADEL.

De oude parochiekerk, in welker bezit de katholieken zich in 1809 zagen hersteld, heeft in 1882 plaats gemaakt voor eene nieuwe, die 350 zitplaatsen heeft. Zij werd in gothischen trant gebouwd onder leiding van den Tilburgschen architect BEKKERS en door Mgr. GODSCHALK 3 September 1883 geconsacreerd. De oude toren, welks spits in 1760 door een nieuwe was vervangen, is bij dezen herbouw gespaard. De nieuwe kerk bestaat uit een drie traveeën diep, driebeukig schip, een dwarspand en een met zeven zijden van eenen twaalfhoek gesloten choor, dat door rechthoekig gesloten zijkapellen wordt geflankeerd.

Kerk van St. Petrus' Banden te Bladel

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE DUIZEL.

In 1798 kregen de katholieken ook hier de oude parochiekerk terug. Wij weten, [1]) dat in het begin der zeventiende eeuw de spits van den toren afgebrand en het dak der kerk zóó slecht was, „dat die goede liedens ten regenstijde daer qualyck drooge in connen gesitten ende den dienst Godts daeromme verlaeten moeten". De gemeente was arm, en zal dus niet meer dan het hoogstnoodige tot herstel der kerk hebben gedaan. In 1648 moest zij het gebouw verlaten. Het zal dus in 1798 reeds in deplorabelen toestand hebben verkeerd, maar tot overmaat van ramp werd in 1800 — 9 November — de torenspits door eenen storm afgeworpen en de oude kerk daardoor verwoest. De vroegere schuurkerk deed toen weer dienst, tot men eindelijk in 1822 de middelen bijeen had om het voorvaderlijke gebouw „uit het puin op te halen". Zoo is thans niet veel meer dan de fraaie toren van de middeleeuwsche stichting over.

[1]) *Taxandria*, IV, blz. 142 v.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE EERSEL.

De oude parochiekerk, vóór 1480 gesticht, in 1585 nog als „quarta capella" en eerst in 1615 als „media ecclesia" vermeld is, na hun in 1648 te zijn ontnomen, in 1812 aan de katholieken teruggegeven. In 1708 was de spits van den toren op het dak der kerk gevallen, waarna in 1711 de wederopbouw der verwoeste deelen werd aanbesteed en voor *f* 2540 aangenomen door DIRCK EYMBERTS. [1]) Het is een fraai laat-gothisch gebouw (zie de afbeelding van het uiterlijk op onze lichtdrukplaat O), bestaande uit een zwaren westtoren, waarbij een driebeukig schip ter diepte van drie traveeën aansluit, dat overgaat in een transept, verbonden aan een twee traveeën diep en met drie zijden van een achthoek gesloten presbyterium.

Het uiterlijk, opgetrokken van baksteen met banden van bergsteen, dankt een bizondere schilderachtigheid aan de lage transepten.

[1]) *Taxandria*, II, blz. 178.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. SEVERINUS TE HAPERT.

Een zaalkerk, in 1858 voltooid en 2 September 1871 door Mgr. J. PH. DEPPEN, bisschop van Samos i. p. i. geconsacreerd.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PANCRATIUS TE HOOGELOON.

De geschiedenis der kerkjes in dezen omtrek is tamelijk wel overal dezelfde: ook hier is de oude parochiekerk in 1819 aan de katholieken teruggegeven en opnieuw tot den eeredienst ingericht. Zij heeft thans 230 zitplaatsen.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES EVANGELIST TE HOOGEMIERDE.

Hier was de oude kerk zóó vervallen, dat eigenlijk niet veel meer dan de toren nog bruikbaar was, toen het gebouw in 1800 aan de katholieken terugkwam. Aanvankelijk bleven dezen zich daarom van hunne schuurkerk bedienen, tot zij in 1819 door een rijkssubsidie van *f* 6000 in staat werden gesteld de oude muren opnieuw te bedaken en in te richten tot eene kerk met 110 zitplaatsen.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. CLEMENS, PAUS, TE HULSEL.

Nadat de in 1821 door de katholieken herstelde, oude parochiekerk in 1888 door brand was vernield, is een nieuwe kerk opgetrokken door den bouwkundige HENDRIKS uit Os, zaalkerk met halfrond priesterchoor in romaanschen trant. Mgr. GODSCHALK wijdde haar in 1890. Reeds in 1900 had eene verbouwing plaats, waarbij het presbyterium is vergroot, onder leiding van den Bosschenaar W. VAN AALST. Thans telt deze kerk 96 zitplaatsen.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE KASTEREN.

In 1844 schreef COPPENS (III,[2] blz. 87), dat de vroegere kerkschuur „sedert eenige jaren door een fraai kerkje vervangen" was. De bouwtrant komt met deze aanwijzing wel overeen, waarmede gezegd is, dat het gebouwtje uit artistiek oogpunt geen belang bezit. Het is echter zoo schilderachtig gelegen, dat ik het op een onzer lichtdrukplaten deed afbeelden. Volgens vriendelijke mededeeling van pastoor VAN DER DOES herinnert men zich in Kasteren nog, dat het kerkje indertijd door de parochianen zelf gebouwd is, van steen, die zij ter plaatse bakten. Er zijn 125 zitplaatsen.

9. DE PAROCHIEKERK VAN ST. STEPHANUS, VINDING, TE LAGEMIERDE.

Ik kan alleen aan de hand van SCHUTJES (III, blz. 671 vv.) mededeelen, dat ook deze de oude parochiekerk is, in 1803 door de katholieken in bezit genomen en in 1869 belangrijk gerestaureerd „met het bovenlicht te herstellen, de pilaren en de gewelven te verfraaien, nieuwe kerkramen en andere sieraden aan te brengen". De driebeukige kruiskerk telt 175 zitplaatsen. Zij bezit „een oude en merkwaardige doopvont", en in den toren hangt, volgens een mij door pastoor TIMMER welwillend toegezonden bericht, een door de bekende gieters WILLEM en JASPER MOER gegoten klok uit 1519.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. BRIGIDA TE NETERSEL.

Nadat de schuurkerk, welke de katholieken hadden gesticht, toen de oude kerk hun in 1648 was ontnomen, door brand was verwoest, hebben zij de parochiekerk teruggekregen. Alleen het choor en de toren daarvan waren nog in goeden staat, het schip was zóó vervallen, dat men het van een nieuw dak en tongewelf moest voorzien. In 1861 is de toren verhoogd en met een nieuwe spits gedekt. Er zijn thans 48 zitplaatsen in dit kerkje.

11. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW-HEMELVAART TE REUZEL.

Deze driebeukige kruiskerk, die zich onderscheidt door den voor een dorpskerk weinige-alledaagschen aanleg van een priesterchoor, omgeven door een omgang, is in gothischen trant opgetrokken naar het ontwerp van de architecten P. J. BEKKERS en ARN. BRUNING. Zij werd in 1896 voltooid en door Mgr. VAN DE VEN gewijd.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE VESSEM.

Hier kregen de katholieken in 1798 de oude parochiekerk terug. Thans is daarvan slechts weinig meer over, want in 1881 en 1882 zijn de oude muren, tot ongeveer anderhalven meter boven den grond afgebroken, waarna daarop een nieuwe kerk verrees, onder leiding van den Tilburgschen architect H. BEKKERS. De kerk, die 160 zitplaatsen telt, is 16 Juli 1883 door Mgr. GODSCHALK gewijd. Zij bezit een middeleeuwsche doopvont en een kleine zilveren ciborie, welke, volgens CAMILLE ESSER, dagteekent van omstreeks 1300.

IV. HET DEKENAAT BOKSTEL.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE BERKEL.

In 1910 is hier onder leiding van den architect Jan Stuyt een nieuw kerkje gebouwd, dat 325 zitplaatsen biedt en voor slechts *f* 20,000 tot stand kwam. De in 1852 naar het ontwerp van Van Tulder gebouwde toren bleef daarbij behouden, maar hij werd geheel ommanteld, zoodat in de plaats van den druk-gedetailleerden, ietwat mageren gothischen toren een kloeke, sober behandelde opvolger kwam, die met geen andere versiering dan een paar uit het muurvlak door terugmetseling gewonnen boogfriezen en slanke galmgaten, door spaarnissen geflankeerd, een statigen indruk maakt. Ook de kerk zelf is in denzelfden trant van eenvoudigen, doch smaakvollen baksteenbouw, van schilderachtige werking door de bedaking der drie laag-gehouden zijbeuktraveeën. In plan bestaat het gebouw uit een schip, dat 32.50 M. diep en 12.30 M. breed is, door zware gemetselde pijlers, die door rondbogen zijn verbonden, verdeeld in drie beuken van drie traveeën, en een 6 M. diep, halfrond gesloten choor. Daar de zijbeuken ten oosten rechthoekig zijn gesloten bieden zij plaats voor zijaltaren.

Een fraai aspect dankt dit eenvoudig interieur in de eerste plaats aan zijne verhoudingen: slechts 5 M. hoog zijn de scheibogen der 6 M. breede traveeën en de vlakke zoldering, die het 7.30 M. breede middenschip overdekt, ligt nog geen 9 M. boven den vloer. Een reeks van kleine vensters boven de scheibogen voert het licht binnen in de hoofdbeuk, gelijk telkens drie grootere het doen in de zijbeuktraveeën. Zoo is al dadelijk zekere statigheid en stemmigheid verkregen, waaraan de noodige luister en blijmoedigheid verzekerd is door de helderkleurige — hoofdzakelijk in blauw, roodbruin en geel uitgevoerde — polychromie der in cassetten afgedeelde zoldering, waarop Jan Oosterman naar Stuyt's ontwerp groot-gehouden romaansche ornamenten en de woorden van het „sanctus" schilderde. In denzelfden trant is de overdekking der zijbeuken geschilderd, die gevormd wordt door de beschieting van het zadeldak.

De kerk bezit twee oude houten beeldjes, het eene van St. Willibrord, het andere van de H. Maagd. Dit laatste draagt aan den achterkant het opschrift: Insignis imago B. V. Mariae Ter Borght solemn. Colitur die 10 Dec. Zou het afkomstig zijn van het vroeger nabij Oosterwijk gelegen kasteel Terborg?

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PETRUS (TE ANTIOCHIË) TE BOKSTEL.

De kerk van Bokstel, vermaard door het in 1280 voorgevallen mirakel van het H. Bloed, verkreeg in 1493 door de mildheid van Henricus van Ranst, heer van Bokstel, een kapittel, bestaande uit eenen deken en acht kanunniken. Er bestonden toen reeds vijf altaren, welker aantal in 1558 tot tien en, naar het schijnt, in 1608 zelfs tot vijftien was geklommen. In 1543 plunderden troepen van Maarten van Rossum het dorp en teisterden ook de kerk, die ook in den tachtigjarigen oorlog niet vrij bleef van molest. Nadat het gebouw in 1648 aan de Hervormden afgestaan was moeten worden, geraakte het snel in verval: in 1660 stortten gewelf en dak van het schip in en op 9 November 1800 wierp een storm den boven de zuilen oprijzenden middenschipsmuur omver, zoodat alleen het transept en choor onder dak bleven.

„In dezen verlaten toestand" — verhaalt Schutjes (III, blz. 344) — „aanvaardden de katholieken in 1823 hunne weleer zoo prachtige kerk, en deinsden aanvankelijk voor de groote kosten van herstelling terug. Men sloeg echter de handen aan het werk en had met grooten tegenspoed te kampen. De binnenmuur naderde de voltrekking, doch stortte tot tweemaal

De St. Pieterskerk te Bokstel in 1791. (Naar de gravure van K. F. BENDORP).

toe in, omdat de al te zwakke pilaren telkens onder die steenenmassa bezweken. Het volgende jaar bouwde men hechte zuilen, en ging het werk geregeld voort, zoodat de onvermoeide deken-pastoor DE WIJS den 27 November 1827, den dag van de consecratie der nieuwe kerk, het genoegen smaakte na ongeveer twee eeuwen de heilige Offerande weder in dat voorvaderlijk Godshuis te mogen opdragen."

□Deze vervalgeschiedenis der kerk verklaart haar hybridisch karakter. Zoowel uit- als inwendig toch vertoont zich een groot stijlverschil tusschen het schip en het oostelijk deel. Het driebeukig schip, dat vijf traveeën diep is, heeft plompe zuilen en stukadoorsgewelven, en de bovenmuren zijn van een andere baksteensoort, dan aan dwarspand en choor werd toegepast. Van dit transept is de viering met een stergewelf en zijn de beide armen met netwelven overkluisd. Het choor, dat uit twee traveeën bestaat, gesloten met vijf zijden van eenen achthoek, is met kruis- en straalgewelven gedekt en door zuilen, met een muur ertusschen, gescheiden van een omgang. Transept en choor zijn opgetrokken van donkerroode baksteen met banden van tuf. Zij danken een schilderachtig aanzien aan den aanbouw van een traptorentje tegen den westhoek van het zuider transept en van een driezijdig gesloten kapel tegen de noordelijke veelhoekszijde der choorsluiting.

De toren schijnt vrij wel de oude te zijn, doch door een nieuwe bemetseling sterk veranderd Inwendig is de kerk geheel gewit. Hare meubelen zijn in den barokken trant van omstreeks 1830; ook het hoofdaltaar, geplaatst tegen eenen achterwand, bekleed met Corinthische pilasters, op welker hoofdgestel een rond fronton rust, waarin Jezus' geboorte is voorgesteld. Daaronder ziet men Mozes en Aäron bij de Verbondsark.

3. DE PAROCHIEKERK VAN HET H. HART VAN JEZUS TE BOKSTEL.

□Er is mij een aangename herinnering gebleven aan het gezicht, dat deze kerk biedt van het westen naar het choor toe. Het aanvankelijk driebeukig schip zet zich nl. in de travee, aansluitend bij het dwarspand, tot een vijfbeukigen aanleg uit. Ten oosten der kruisbeuk, houden twee zijkapellen de vijfbeukige dispositie vol, die daarna in het met een omgang omsloten presbyterium weder tot het driebeukige plan terugkeert. De transepten zijn driezijdig gesloten, de buitenste zijbeuktraveeën sluiten met een schuine wand bij deze veelhoeken aan, het choor bestaat uit zeven zijden van eenen twaalfhoek. Zoo is heel het oostelijk deel der kerk door veelhoekszijden ingesloten en door zuilen in verschillende ruimten verdeeld en heeft men, door den hoofdingang de kerk betredend, een vergezicht van verrassende afwisseling, des te sterker van werking, omdat de wanden waartegen men aanziet, alle met vensters zijn doorbroken, zoodat men in een stralenden dag kijkt, die de altaren met een luister van licht omgeeft.

□Gepolijste zwart-granieten zuilen op hardsteenen basementen, dragen op witsteenen kapiteelen de scheibogen en de diensten, waarop de ribben der gewelven rusten. De bogen en de omlijstingen van vensters en nissen, de diensten en de gewelven — een stergewelf in de viering, overigens kruisgewelven — zijn alle uitgevoerd in

Kerk van het H. Hart te Bokstel.

baksteen van verschillend geschakeerde roode kleur, de vlakke muren zijn gewit, de vensters van kleurig glas voorzien. Ziedaar een indruk van het in den geest der Fransche gothiek behandelde interieur, dat mij beter behagen kon, dan het ietwat alledaagsche uiterlijk der kerk.

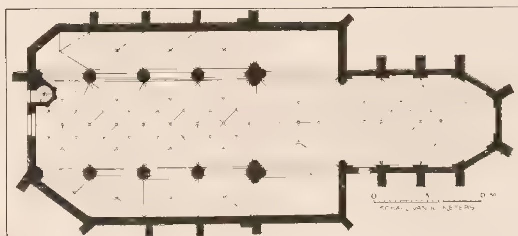
Het door het Roermondschen architect C. FRANSEN ontworpen gebouw is nog niet voltooid: het schip zal mettertijd nog met twee traveeën worden verlengd, waarna de totale diepte der kerk 64 M. zal bedragen. Thans zijn er 500 zitplaatsen. De consecratie geschiedde op 10 Juni 1901 door Mgr. VAN DE VEN.

---

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JACOBUS DEN MEERDERE TE DEN DUNGEN.

Daar Den Dungen tot de vrijheid van Den Bosch behoorde, werd er de uitoefening van den katholieken eeredienst verboden, toen de stad in 1629 door FREDERIK HENDRIK was ingenomen. De in 1569 tot parochie verheven kerk is toen ontnomen aan de katholieken, die haar wel, na de staatsregeling van 1798, rechtens konden terugvorderen en dit ook deden, doch eerst in 1807 door LODEWIJK NAPOLEON in het feitelijk bezit werden hersteld. Daar het gebouw belangrijke herstellingen vorderde, waartoe de gemeente niet bij machte was, heeft het nog geduurd tot 1819, vóór aan de weder-inrichting tot den dienst kon worden begonnen. Maar in dat jaar kocht de Staat, die als tiendheffer gehouden was in het onderhoud der kerk bij te dragen, deze zijne verplichting af voor ƒ 4800 in geld en eene inschrijving van ƒ 6000 op het Grootboek. Toen kon de kerk worden hersteld, en 12 Juli 1821 werd er voor het eerst weder de H. Mis gecelebreerd. 1)

De kerk bestaat thans uit een driebeukig schip van vier traveeën en een dwarspand, waarbij zich een presbyterium aansluit van twee, met vijf zijden van eenen achthoek gesloten traveeën. Geheel in den oorspronkelijken toestand is de kerk ons niet bewaard gebleven. De op eigenaardige wijze in het middenschip gebouwde westelijke traptoren is in 1773, voor zoover hij boven het dak uitrees, afgebroken en ook de dakruiter, bij die gelegenheid nog voor ƒ 1531 vernieuwd, is sedert verdwenen. Daarentegen is in 1899 een groote en hooge westtoren, met doopkapel aan den noordkant, onder leiding van den architect C. FRANSEN, tegen den westgevel aangebouwd.

Kerk van St. Jacobus Major te Den Dungen.

Het dwarspand der kerk is verminkt. De viering is op haar oorspronkelijke hoogte en met haar oud gewelf bewaard gebleven, doch de beide kruisarmen met hunne gewelven en gevels heeft men, denkelijk in 1820, afgebroken. De twee gordelbogen, die aan noord- en zuidkant het vieringgewelf omsluiten, zijn toen dichtgemetseld en men heeft de lage zijbeuken van het schip langs de viering doorgetrokken.

Overigens echter is de kerk goed bewaard en zij mag, vooral inwendig, een juweeltje van eenvoudige laat-gothische architectuur worden genoemd. De drie beuken van het schip worden gescheiden door achtkante pijlers, waaruit zich, zonder kapiteelen, de gedrukt-spitsbogige scheibogen ontwikkelen. Met drie zijden schieten zij als pilasters op tegen de bovenwanden van het middenschip en dragen, op lijstkapiteelen, de gordels en ribben der stergewelven. Boven elken scheiboog is een spaarnis in den muur aangebracht, van boven doorboord met een klein spitsboogvenster. De met kruiswelven overdekte zijbeuken hebben breede spitsboogvensters.

In het priesterchoor, lager dan schip en dwarspand, rusten de ribben en gordelbogen der stergewelven op geprofileerde draagsteenen. De wanden zijn hier doorbroken met breede spitsboogvensters, waaronder met korfbogen gedekte spaarnissen.

Het uiterlijk geeft een uiterst sober behandelden baksteenbouw te zien, alleen door het verschil in hoogte tusschen schip en choor eenigszins verlevendigd.

De bouwtijd van het schip der kerk is nauwkeurig bekend, daar op een der sluitsteenen der overwelving aan den zuidwestkant het jaartal 1533 is gehouwen. Men meent dat het choor aanvankelijk zelfstandig zou hebben bestaan als kapel, en dat daarbij later transept en schip zouden zijn aangebouwd. Ik kan echter geen noemenswaard stijlverschil tusschen deze deelen bemerken.

De kerk bezit eenige fraaie gothische kandelaars. Overigens dagteekent hare meubeling — op een modern-gothieke doopvont na — grootendeels uit de dagen van pastoor VAN IERSEL: 1826—1856.

[1]) Een en ander volgens SCHUTJES, III, blz. 512 vv.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. CAECILIA TE ENSCHOT.

Een neo-gothische kruiskerk, met uit zeven zijden van eenen twaalfhoek gevormd presbyterium en van vier- tot achtkant overgaanden westtoren, bij welken aan den noordkant een driezijdig gesloten doopkapel aansluit. Zij heeft omstreeks 200 zitplaatsen, werd onder leiding van den architect C. FRANSSEN gebouwd en in 1899, na inzegening, in gebruik genomen.

St. Caeciliakerk te Enschot.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE ESCH.

Met een rijkssubsidie van *f* 2800 is deze, op 300 zitplaatsen berekende kerk in 1856 gebouwd door den architect H. VAN TULDER.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE GEMONDE.

Een in 1824, met eene rijksbijdrage van *f* 800 gebouwde zaalkerk, die 275 zitplaatsen telt. Tegen den westgevel staat een met lage spits gedekt torentje.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE HAREN.

Mgr. DEPPEN, bisschop van Samos i. p. i. wijdde 23 September 1856 deze door den architect H. VAN TULDER gebouwde kerk, die 370 zitplaatsen heeft. Het is een driebeukige kruiskerk, met een schip van vijf traveeën en een met drie zijden van een achthoek gesloten choor. Tegen den barokken voorgevel zijn, aan weerszijden van den hoofdingang, achtkante kapellen uitgebouwd. Het interieur is in den waterstaatsstijl: Dorische zuilen op hooge voetstukken, scheiden, door rondbogen verbonden, de drie beuken, welke op ongeveer gelijke hoogte met gestucte kruiswelven zijn overdekt. Het is geheel gepolychromeerd: de zuilen grijsbruin, de gewelven lichtblauw met laat-gothisch-bedoeld ornament, de wanden geblokt en onder de vensters met een romaansch weefselpatroon versierd. In het choor en op de westmuren der zijbeuken zijn historische tafereelen geschilderd, grisailles met wat rood en blauw verlevendigd.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. NICOLAAS TE HELVOORT.

Een met overhoeks gestelde contreforten versterkte, vierkante westtoren met een open boog verbonden aan een driebeukig schip van vijf traveeën, een niet buiten de zijbeuken reikend dwarspand, een choor, bestaande uit eene travee, door bogen in verbinding met driezijdig gesloten zijkapellen, en uit vijf zijden van eenen achthoek, — ziedaar de dispositie van deze, naar het ontwerp van den architect J. H. H. VAN GROENENDAEL, in laat-gothischen trant gebouwde kerk.

Het verzorgd uiterlijk toont muren, opgetrokken van grijsroode baksteen, afgewisseld met banden van gele, op een hardsteenen plint. De vensters hebben hardsteenen onderdorpels, hare stijlen en

maaswerk zijn van zandsteen. De transeptgevels zijn verlevendigd door spaarnissen aan weerszijden van de vensters en driedeelige spaarvelden in den top, die met een gehogelden ezelsrug is afgedekt. De toren, door waterlijsten in drie stages verdeeld, is met een slanke, achtkante spits gedekt [1]).

◻Van binnen zijn muren en gewelven bepleisterd. Op de slanke zandsteenen zuilen, die op hardsteenen basementen rusten, dragen met laat-gothisch lofwerk versierde kapiteelen de scheibogen der beuken en de uit drie schachten samengestelde diensten voor de gordelbogen en ribben der gewelven. Diensten en ribben zijn van Sibbersteen.

De bovenmuren van het middenschip zijn doorbroken door vensters, welker indeeling in vier vakken is voortgezet in de spaarvelden daaronder. Men voelt, dat het interieur erop berekend is aan gebrandschilderd glas en polychromie de gewenschte stemming te ontleenen. In het choor is met deze versiering reeds een begin gemaakt, maar noch de beglazing, die te veel heterogene stijlelementen in zich vereenigt en hard van kleur is, noch de beschildering der wanden met een leelijk weefselpatroon heeft mij bizonder kunnen bekoren. Beter begrepen is het hoofdaltaar, naar ik meen een werk van VAN DER GELD, dat op een onderbouw van marmer en kalksteen een eiken retable draagt, met een viertal nieuw-testamentische voorstellingen.

[1]) Zie de afbeelding dezer kerk op lichtdrukplaat P.

---

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE KROMVOORT.

◻17 Juni 1889 wijdde Mgr. GODSCHALK deze op 350 zitplaatsen berekende kerk, die, als een verdienstelijk werk van den architect WEBER, wel eenige aandacht verdient. Zij is een streng volgehouden baksteenbouw in vroeg-gothischen trant, die reeds uitwendig boeit door de wijze, waarop haar toren, smaller dan het middenschip en daardoor allicht in verhouding tot het geheel te klein schijnend, tot zijne waarde is gebracht. De bouwmeester plaatste den toren nl. op eenigen afstand vóór de kerk en verbond hem met een smalle travee aan de middenbeuk. In silhouet maakt de toren zich daardoor eenigszins los van het gebouw en vormt inderdaad die accentueering ervan, als hoedanig hij toch eigenlijk is bedoeld.

Bij deze overgangstravee dan, sluit zich een driebeukig schip aan, welks vier traveeën overgaan in een slechts weinig buiten de zijbeuken reikend dwarspand, dat verbonden is aan een presbyterium, waarvan de westelijke travee door bogen gemeenschap heeft met rechthoekige zijkapellen en dat verder bestaat uit *vier* zijden van eenen zeshoek, eigenaardige dispositie alweder, waardoor een uit twee zijden gevormde absis ontstaat.

Niet minder verzorgd dan het plan, is de opbouw van het inwendige. Als materiaal is hier in hoofdzaak een „kleurig-roode" Waalsteen gebezigd, afwisselend met helderder roode baksteen voor bogen en vensterkanten, en met natuursteen, in ruime toepassing, voor verschillende onderdeelen. Rechthoekige baksteenpijlers op hardsteenen voeten, door slanke schalken gecantonneerd, dragen de met vroeg-gothisch bladwerk behouwen kapiteelen, waarop de scheibogen der beuken rusten en de met drie diensten bekleede pilasters, die de gordelbogen en ribben torsen voor de kruisgewelven, waarmede de kerk is overdekt en die bestaan uit gele velden op bruinroode ribben. Boven de scheibogen zijn spaarvelden aangebracht, versierd met een vierdeelig triforium en door een waterlijst gescheiden van de tweedeelige vensters van het middenschip. Enkelvormige uitsparingen, met vierpasvulling in witte steen, versieren de zwikken aan weerszijden der scheibogen.

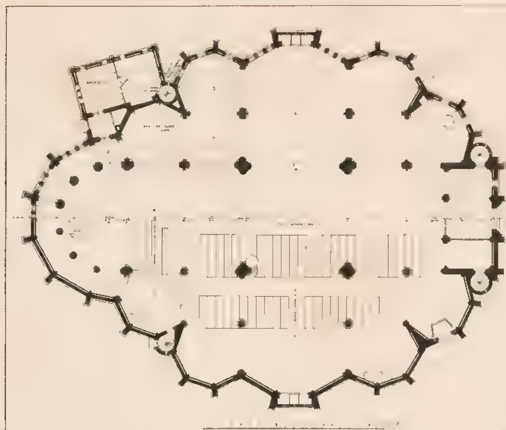
In denzelfden trant, doch wat weelderiger, zijn de zijwanden van het choor behandeld. In de travee, welke bij de zijkapellen aansluit, is boven den scheiboog een triforium aangebracht; de volgende travee, van onderen doorbroken met een deur, welker boogtrommel met in witte steen gehouwen redents is versierd, vertoont daarboven een spaarveld, met een op zandsteenen colonnetten gedragen boogfries. Zoo is geheel de versiering van dit interieur van zuiver architecturalen aard, en door

afwisseling van materialen verkregen, hetgeen aan de eenheid, nog vermeerderd door de streng-ornamentale beglazing der vensters, zeer ten goede komt.

Als bizonderheid verdient vermelding, dat de preekstoel verplaatsbaar is, zoodat hij gewoonlijk tegen een der transeptwanden staat en alleen tijdens de preek in het middenschip wordt geplaatst.

11. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES (ONTHOOFDING) TE LIEMDE.

Naar het ontwerp van den architect VAN TULDER, van wiens werk wij elders een paar voorbeelden uitvoeriger zullen beschrijven, is deze op 500 zitplaatsen berekende kerk gebouwd. Mgr. GODSCHALK wijdde haar op 6 September 1880.

Kerk van St. Petrus' banden te Oosterwijk.

12. DE PAROCHIEKERK VAN ST. PETRUS' BANDEN TE OOSTERWIJK.

Een onzer lichtdrukplaten geeft een afbeelding van het machtige priesterchoor dezer imposante kerk. Wij reproduceeren hierbij haren interessanten plattegrond, die, gelijk men ziet, door eene combinatie van lang- en centraalbouw is ontstaan, een vrije oplossing van het probleem, dat de bouwmeester der O. L. Vrouwekerk te Trier zich stelde, en dat den architect van deze kerk, Dr. P. J. H. CUYPERS, ook reeds voor den geest stond, toen hij de H. Hartkerk te Amsterdam ontwierp. Terwijl echter in Amsterdam een achtkant het midden vormt, is hier te Oosterwijk — in nauwere aansluiting bij de Triersche kerk — aan de viering de kwadraatvorm gegeven. Het grootere terrein, dat ter bebouwing beschikbaar was, liet ook een ruimere ontwikkeling van het plan toe, dan te Amsterdam mogelijk was, en zoo ontstond de wijdontplooide aanleg, die in zijnen omtrek den cirkelvorm nadert: binnenwerks is deze kerk, in het dwarspand gemeten, 37.92 M. breed en, zonder de absis, 41 M. diep. Met den choorveelhoek meê is zij 50.16 M. lang. Zij heeft 600 zitplaatsen. Het is opmerkelijk hoe bij deze toch waarlijk niet zoo ongewone afmetingen, een wonderweidsche ruimte-indruk is verkregen en welke fraaie speling van verrassende doorkijken het interieur aan den bezoeker biedt, terwijl toch de vrijstaande steunpunten der overwelving slechts zeer weinig het uitzicht belemmeren. Inderdaad hebben alleen de vier pijlers, die den vieringstoren dragen, een grooten omvang en bleken overigens zeer-slanke zuilen voor het torsen van bovenmuren

Kerk van St. Petrus' banden te Oosterwijk (gezicht op zuidtransept en choor).

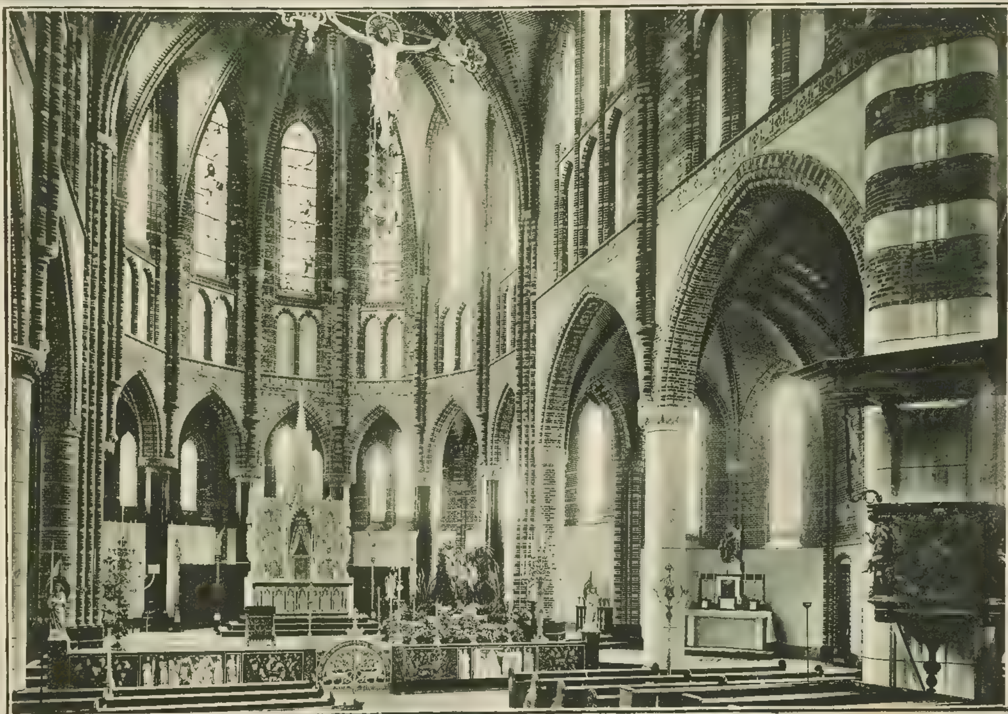
PLAAT K.

S. Lambertuskerk te Lit.

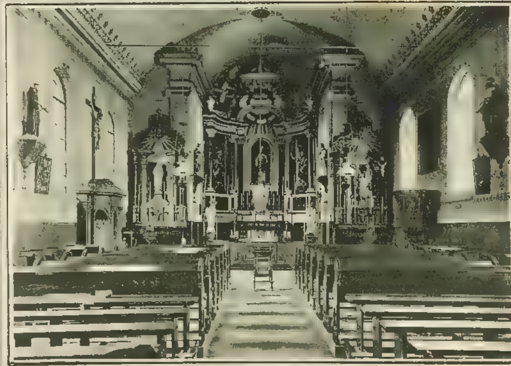

S. Willibrorduskerk te Kasteren.

Kerk van S. Petrus banden te Hilvarenbeek.

S. Servatiuskerk te Ooien.

Kerk van S. Petrus banden te Oosterwijk.

Phototypie L. VAN LEER & Co. — Amsterdam.

en gewelven voldoende. — Tot den zeer-bizonderen indruk, welken het inwendig van deze kerk maakt, werkt ook de ruime verlichting mede. Wij zeiden reeds, dat de vieringpijlers eenen toren dragen. In elk zijner opgaande wanden heeft deze, eerst op belangrijke hoogte boven het kerkdak met een houten stergewelf overdekte lantaren, twee drielichtvensters; ook de middenbeuk bezit een rij van driedeelige bovenlichten, terwijl de veelhoekszijden van transepten en zijkapellen plaats geven aan tal van groote vensters, zoodat er van onder en van boven een gelijkmatige, klare dag het gebouw binnenvalt, alleen getemperd in het priesterchoor, waar de ver-afgelegen vensters in de omgangswanden, en smalle in den bovenmuur der absis, een getemperder licht binnenvoeren, dat een gewenschte „stemming" laat in de ruimte voor het hoofdaltaar bestemd. Gebrandschilderd glas in de drie middelste ramen, mooi fonkelend van kleur, geeft aan het presbyterium te meer bekoring.

De architectuur van het interieur is op onze afbeelding voldoende weêrgegeven. Men ziet daar ook dat de wanden verschillende gepleisterde gedeelten hebben, bestemd voor beschildering. Overigens is roode en gele baksteen toegepast voor bogen en bovenmuren. De zuilen in het schip zijn van witte zandsteen en, evenals de vieringpijlers, welker bovenhelft in afwisselende lagen van zand- en baksteen werden opgetrokken, op hardsteenen basementen gesteld. De zuilen, die den omgang scheiden van het presbyterium, van glanzend gepolijst zwart graniet, dragen vergulde kapiteelen. De gewelven zijn alle uitgevoerd van gele baksteen, op ribben van roode, waarlangs een eenvoudige versiering in zwart-gekleurde steenen is aangebracht. De omgangswanden zijn onder de vensters beschilderd met een bronsgroen weefselpatroon, evenals de spaarnissen boven de scheibogen in den choorveelhoek.

De kerk is 24 Mei 1897 door Mgr. VAN DE VEN gewijd.

Hare meubelen zijn nog grootendeels voorloopig en ten deele blijkbaar uit het vroegere gebouw afkomstig. Sedert kort is eene der noordwestelijke zijkapellen ingericht voor de devotie tot „O. L. Vrouw van mirakelen aan de linde", wier 1.15 M. hooge, houten beeld, dagteekenend uit het midden der vijftiende eeuw, na eenige eeuwen in verborgenheid te zijn vereerd, onlangs in deze kerk op een troon geplaatst en aan de openbare huldiging hergeven is. [1])

[1]) Vgl. de beschrijving en goede afbeelding bij KRONENBURG, *Maria's Heerlijkheid in Nederland*, VI blz. 414 vv. en *Sint Lucas*, III, blz. 156 vv. Hier vindt men afbeeldingen van het beeld vóór en na de restauratie, welke onder leiding van Dr. CUYPERS werd uitgevoerd.

13. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE OLLAND.

Een eenbeukig kerkje met door drie zijden van eenen achthoek gesloten priesterchoor, inwendig geheel gepolychromeerd en in het presbyterium van gebrandschilderd glas voorzien. De kerk, die door den architect VAN TULDER werd gebouwd, is 16 Augustus 1880 geconsacreerd door Mgr. GODSCHALK. Er zijn ongeveer 200 zitplaatsen.

14. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. SERVATIUS TE SCHIJNDEL.

Toren der St. Servatiuskerk te Schijndel

De oude parochiekerk, in 1512 door brand geteisterd, in 1573 geplunderd en in 1648 door de hervormden in gebruik genomen, kwam in 1811 terug aan de katholieken, die, daar zij voor hun aantal te klein was, haar in 1839 vervingen door een nieuw gebouw, dat 7 Augustus 1840 door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH is gewijd. Belangrijker dan dit kennelijke voortbrengsel van eenen vervaltijd der architectuur, is de toren, die er bij staat en die nog de middeleeuwsche is, gelukkig gespaard toen de oude kerk werd gesloopt.

Van dezen geheel van baksteen opgetrokken kolos, die blijkens zijne vormen moet dagteekenen uit de veertiende of het begin der vijftiende eeuw, moge bijstaande afbeelding een denkbeeld geven.
☐ De kerk is nog in het gelukkig bezit van een aantal oude kunstvoorwerpen. Wij noemen een ten deele vergulde, gedreven zilveren monstrans uit het eind der zestiende eeuw, op den voet versierd met de medaillons der vier Evangelisten en overigens met een achttiental figuurtjes. Voorts drie kelken, waarvan er een, bizonder fraai drijfwerk en zwaar verguld, dagteekenend van omstreeks 1580, blijkens een opschrift, in 1728 werd geschonken door zuster MARIA VAN DEN ECKER, terwijl een andere een eenvoudig doch goed werk is uit het begin der negentiende eeuw. De belangrijkste is echter de derde. Deze is nog in gothischen trant, 0.205 M. hoog, uitgevoerd in verguld zilver, de zes noppen aan den nodus geëmailleerd en met een cabochon van rotskristal bezet. Op den voet zijn plaatjes aangebracht, die in médaillons niëllos te zien geven van de Heiligen ANNA, JOSEPH, SERVATIUS en FRANCISCUS VAN ASSISI, voorts de kruisiging en het Lam Gods. Onder den voet is een geëmailleerd plaatje aangebracht met een wapen, omgeven door een spreukband met het opschrift RM' IN XRO. PR. DNS. FRANCISC'. DE BUSLEIDE ARCHIEPS. BISONTIUS ME DEDIT ECCLESIAE IN SCINDEL A° 1502, zoodat deze kelk een geschenk is van FRANCISCUS VAN BUSLEYDEN, aartsbisschop van Besançon.
In de kerk ligt een granieten grafzerk van 2.04 M. bij 1.17 M., versierd met wapens. Het opschrift leert, dat hij het graf dekte van den omstreeks 1620 te Schijndel geboren zeeheld JAN VAN AEMSTEL, die 29 September 1669 in zijn geboorteplaats overleed. VONDELS grafdicht op den zeeman is op de zerk gehouwen. [1])

[1]) Het wijst belangrijke verschillen aan met den gedrukten tekst. Vgl. hierover het opstel van J. G. FREDERIKS in den *Noordbrabantsche Volksalmanak*, 1889, blz. 7.

15. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE UDENHOUT.

☐ Een driebeukige waterstaatskerk met 689 zitplaatsen, gebouwd met een Rijkssubsidie van *f* 12.000 en 7 October 1841 gewijd door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH. Daar volgens bericht van pastoor VAN EIJL „de bouw van een waardiger bedehuis voor de toekomst wordt voorbereid", kan met deze korte vermelding te eer worden volstaan.

16. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PETRUS TE VUCHT.

☐ Aan den architect WEBER komt de verdienste toe, dat hij op verschillende plaatsen heeft getracht door toepassing van den centraalbouw eene kerk te ontwerpen, die voldoet aan het hedendaagsch verlangen van een zooveel mogelijk overzichtelijk Godshuis. De op 1330 zitplaatsen berekende kerk van Vucht, die 21 April 1884 door Mgr. GODSCHALK werd gewijd, is, meen ik, een van zijne eerste scheppingen in dezen trant. Op een onzer lichtdrukplaten geven wij het uiterlijk van dit gebouw en deze afbeelding doet zoowel het monumentaal karakter, als het ten slotte wel zeer onhollandsch, en in een landelijke omgeving uit den toon vallend, aspect ervan duidelijk uitkomen.
☐ Als prototype voor des heeren WEBER's centraalkerken kan men Rijnsche gebouwen gelijk de Keulsche Apostelkirche noemen; men vindt ook daar den achtkanten koepel boven de viering, en men ziet daar ook dezelfde mengeling van romaansche vormen en gothische gewelfconstructie, dien eigenaardigen bouwtrant, dien men in Duitschland veelal den „Uebergangsstil" noemt, hoe zonderling die benaming ook zij, sinds vrijwel bewezen is, dat men hier te doen heeft met zuiver romaansche gebouwen, oorspronkelijk meest met hout overdekt, die eenige eeuwen na hunnen bouw de gothische gewelven ontvingen. In de architectonische behandeling van in- en uitwendig heeft de heer WEBER zich bij zijne Duitsche voorbeelden tamelijk nauw aangesloten, maar in den plattegrond bracht hij

al dadelijk eenige wijziging, waardoor hij meer tot den zuiveren centraalbouw nadert, in zooverre hij nl. aan het schip minder en aan choor en dwarspand meer ontwikkeling gaf dan zij bij de oude kerken hadden. Wij zullen elders — te Geldrop o.a. — zien, hoe de heer WEBER later nog verder ging in deze richting en daardoor de overzichtelijkheid van het interieur belangrijk deed toenemen.
□De Vuchtsche kerk laat zich beschrijven als te bestaan uit eenen voorbouw, waarin een portaal met tribune erboven; een twee traveeën diep, driebeukig schip; een dwarspand, ten oosten waarvan het schip met twee driebeukige traveeën is voortgezet, en een priesterchoor. Zoowel het choor, als de beide armen van het dwarspand, zijn gesloten met halfronde absiden, die door baksteenzuilen met gebeeldhouwde kapiteelen zijn gescheiden van omgangen, welker sluitingswanden uit drie cirkelsegmenten bestaan; de zijbeuken zijn ten oosten met halfronde conchae gesloten.
In- en uitwendig is de kerk behandeld als baksteenbouw; bij het interieur echter met ruime toepassing van bergsteen. De beuken zijn hier gescheiden door pijlers, gemetseld van grijsbruine baksteen, afwisselend met zandsteenlagen, en bekleed met schalken van zandsteen. Boven de zandsteenen rondbogen, die deze pijlers verbinden, zijn op de plaats van het triforium gekoppelde rondbogige spaarvelden aangebracht, waarin schilderingen uit het leven van den Zaligmaker, en daarboven zijn de wanden in elke travee doorboord met twee rondboogvensters en een rondlicht.
□Middenschip en zijbeuken zijn overdekt met kruiswelven van roode baksteen op zandsteenen ribben en door zware gordelbogen gescheiden; de boven de viering op trompes verrijzende achtkante lantaren, in elk der zijden door een rondvenster verlicht, is met een gemetseld straalgewelf overdekt.
□Het choor ontvangt den dag door roosvensters boven een rij van kleine rondbooglichten en in de kruisarmen valt, heel uit de hoogte, door een reeks van spitsboogvensters, het licht naar binnen.

---

17. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. SERVATIUS TE WEIBOSCH BIJ SCHIJNDEL.

□Dit kerkje in 1883 en '84 gebouwd door den architect H. BECKERS, is 25 Juli 1887 door Mgr. GODSCHALK geconsacreerd. Het is een driebeukige kruiskerk in gothischen trant, bestaande uit westtoren, drie traveeën diep schip, dwarspand en uit vijf zijden van eenen achthoek gevormd choor. Er zijn 150 zitplaatsen.

V. HET DEKENAAT DRUTEN.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. VICTOR EN GEZELLEN TE AFFERDEN.

In tegenstelling met het bekende nut der tegenspoeden, zou men hier van het gevaar van den voorspoed kunnen gewagen — zóózeer maakt het, door kleur en detailleering „rammelend" interieur van deze kerk den indruk, dat een te ruime bouwsom den bouwmeester parten heeft gespeeld. Stel u een niet heel-groote kerk voor — er zijn 500 zitplaatsen —, wier driebeukig schip maar twee en een halve travee diep is, zoodat slechts weinige pijlers den doorkijk behoefden te belemmeren, maar waarin men overbodige sta-in-den-wegs heeft geplaatst door aan de zijbeuktraveeën de halve diepte te geven van die der hoofdbeuk, zoodat tusschen elk paar pijlers een zuil moest komen — het romaansche motief dus van den Stützenwechsel, dat bij een gothisch gewelfsysteem als hier werd toegepast, geen reden heeft. Bij dit schip sluit een dwarspand aan, waarvan de armen met halve tienhoeken zijn gesloten, en een priesterchoor, bestaande uit eene, door driezijdig gesloten zijkapellen geflankeerde travee, en zeven zijden van eenen twaalfhoek.

Dit onnoodig gecompliceerde plan heeft natuurlijk een voor het klein bestek te veelledig samengestelden opbouw ten gevolge. De hoofdpijlers, opgetrokken van lichtroode baksteen met vlechtingen van grijze en gele, zijn verbonden door rondbogen, waaronder kleinere rondbogen zijn geslagen, die de pijlers verbinden met de gepolijst zwart-granieten tusschenzuilen met zandsteenen kapiteelen. De velden tusschen de kleine en de groote bogen zijn versierd met een cirkelvormige uitsparing, waarin in harde kleuren de busten der vier Evangelisten zijn geschilderd binnen een zandsteenen vierpas-omlijsting. Een op een voorspringend boogfries gedragen waterlijst scheidt de onderhelft der muren van hun bovendeel, dat in elke travee met drie gekoppelde vensters is doorboord. Al dit metselwerk is in te sterk afwisselende baksteensoorten uitgevoerd en de daardoor ontstane onrust wordt nog vermeerderd door de welving van het middenschip, die geheel uit stergewelven bestaat, welker gele velden rusten op bruinroode ribben.

De door het boogfries zoo sterk sprekende horizontale indeeling der middenschipswanden is in het dwarspand voortgezet doordien de hooge vensters der veelhoekszijden met een op boogjes gedragen tusschendorpel in tweeën zijn gedeeld, en in de westelijke choortravee door een boven de scheibogen aangebracht triforium van hardsteenzuiltjes met vergulde kapiteelen.

Aan het reeds weinig harmonisch kleurengeheel, dat de opgenoemde materialen voor den geest roepen, wordt geen goed gedaan door de omstandigheid, dat de muren onder de choorvensters zijn bekleed met platen van gepolijst zwart, in randen van geäderd bruinrood, marmer, op welke platen ingegroefde en vergulde lijnen eucharistische symbolen teekenen, als de pelikaan, de phoenix, de kelk, het H. Hart, het Lam enz. Ook de zijbeukwanden, onder de in witte steen door F. DE VRIENDT gebeeldhouwde staties, zijn met glanzende marmerplaten bekleed.

En in de transepten staan gemetselde biechtstoelen met zuiltjes en traceeringen van zwarte en witte bergsteen...

Bedrieg ik mij met te meenen, dat de weelde hier de schoonheid verdreef? En te vreemder doet deze rijkdom aan, waar het uiterlijk der kerk een tamelijk soberen baksteenbouw vertoont en de westtoren zelfs nog onvoltooid bleef...

Gedenkplaten in de kerk spreken van hare weldoeners, in het bizonder WILHELMINA en MARIA VAN WELIE, die haar „stichtten". Haar bouwmeester was de Roermondsche architect C. WEBER. Zij is door Mgr. VAN DE VEN geconsacreerd op 7 Augustus 1903.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE ALFEN.

Daar herhaalde verzoeken om inlichting onbeantwoord bleven, kan ik van dit gebouw alleen het bestaan vermelden.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. DONATUS TE ALTFORST.

Een driebeukige kruiskerk in vroeg-gothischen trant, gebouwd naar het ontwerp van den Maastrichtschen architect J. KAYSER en 13 Juli 1891 geconsacreerd door Mgr. GODSCHALK. Er zijn 240 zitplaatsen. De parochie bezit nog eenige liturgische voorwerpen van vóór de Hervorming: een stel misgewaden en een koperen lavabo.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. SERVATIUS TE APPELTERN.

Ter vervanging van het uit 1829 dagteekenende schuurkerkje is hier in 1906 onder leiding van den architect C. FRANSSEN eene nieuwe kerk gebouwd, die 10 October 1907 werd ingezegend en in gebruik genomen. Daar de kerk tegen den hoogen Maasdijk is gebouwd en haar vloer op de hoogte van den kruin daarvan ligt, moest zij op een zeer hoogen onderbouw komen te staan, van welk „sousterrain" partij is getrokken door het in te richten tot vereenigingslokaal. De uitvoering van den bouw geschiedde in eigen beheer onder leiding van pastoor LAMBERMONT. De kerk, die bestaat uit een westtoren met uitgebouwde doopkapel, een vijf traveeën diep schip — breede middenbeuk tusschen smalle zijschepen — en een polygoon gesloten choor — vertoont het karakter der dertiende-eeuwsche Gothiek. Naar de pastoor mij berichtte zijn haar altaar en preekstoel „kunststukken van onzen tijd".

Kerk van den H. Servatius te Appeltern.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. VICTOR TE BATENBURG.

Een kerk met 272 zitplaatsen, door den architect C. VAN DIJK gebouwd, van wiens werk wij elders gelegenheid hebben iets meer te zeggen. Dit gebouw is op 8 Augustus 1881 gewijd door Mgr. GODSCHALK.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. ANNA TE BERGHAREN.

Zooals onze gelichtdrukte afbeelding doet zien, herinnert deze kerk sterk aan die van Nes aan den Amstel. Zij heeft 270 zitplaatsen, werd door den Roermondschen architect C. FRANSSEN gebouwd en 24 September 1894 door Mgr. VAN DE VEN geconsacreerd. De parochie bezit een zestiende-eeuwsche houtsculptuur, de z.g. Selbdritt-voorstelling: de H. Anna met Maria en het Kindeke.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA O. O. TE DEEST.

Dit onaanzienlijk gebouw, bestaande uit een vijf traveeën diep, eenbeukig, met gestuct tongewelf

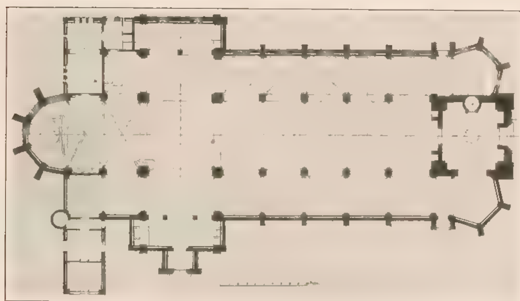
overdekt schip en een choor van eene travee met vijf zijden van eenen achthoek, is in 1858 gesticht, in 1880 onder leiding van den architect VAN DIJK vergroot (waarna het 300 zitplaatsen heeft) en in 1887 door Mgr. GODSCHALK gewijd. De kerk staat op de plaats eener in het midden der veertiende eeuw gestichte St. Antonius-kapel, die indertijd door de katholieken is aangekocht. Als laatste overblijfsel daarvan vindt men nog in den tegenwoordigen toren eene van die kapel afkomstige klok, wier opschrift o.a. verhaalt: S. Antonius hiet ick Peter van Trier ende Johan Philipsen hebben my gegoten anno 1640.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. BARBARA TE DREUMEL.

Een groote, maar weinig fraaie, kerk met onvoltooiden westtoren, driebeukig schip ter diepte van zes traveeën, buiten de zijbeuken reikend dwarspand en veelhoekig gesloten choor, in de ietwat woelige interpretatie der Gothiek, die haren bouwmeester, H. VAN TULDER, eigen was. Zij is in 1868 en '69 gebouwd, werd 4 September 1884 door Mgr. GODSCHALK geconsacreerd en heeft 420 zitplaatsen.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DE H.H. EWALDI TE DRUTEN.

In dit eenigszins stadsche dorp bouwde Dr. CUYPERS van 1875—'77 deze groote kerk, die wel goed het midden houdt tusschen wat men zich als eene stads- en als eene dorpskerk denkt. De kloeke toren en het breed ontwikkelde transept met het ruime choor zouden inderdaad voor een stedelijke gemeente passen, maar het niet heel hooge schip, met zijn houten tongewelf brengt het geheel toch met meer landelijke omstandigheden in overeenstemming.

Kerk van de H.H. Ewaldi te Druten.

Van het uiterlijk is vooral de choorpartij, uit het noordoosten gezien, aantrekkelijk, waar een aangebouwde sacristie met rond traptorentje en een portaal tegen het transept afwisseling en leven geven en waar ook de zijwand van het schip, uit aaneengerijde geveltjes bestaande, daar elke zijbeuktravee met eigen zadeldak tegen het middenschip aansluit, zich geestig afteekent. Iets van dit laatste effect geeft onze, uit het noordwesten genomen foto (op de lichtdrukplaat M) nog even te zien. Dat dit uiterlijk geheel als oprechte baksteenbouw is behandeld, behoeft nauwelijks gezegd.

Bij het inwendig daarentegen is gerekend op de hulp van den schilder voor polychromie. De drie beuken van het schip der kerk — welker dispositie men uit bijgevoegden plattegrond leert kennen — zijn gescheiden door van grijsroode baksteen opgetrokken pijlers, waartegen bergsteenen halfzuilen oprijzen, bestemd om op hunne kapiteelen beelden te dragen. Het middenschip is met een beschilderd spitsbogig houten tongewelf overspannen, dat gedragen wordt op schinkels, die, waar zij in den muur rusten, met wapenschildjes zijn versierd. De zijbeuken zijn met gemetselde kruiswelven overdekt. Onder de vensters zijn de wanden hier bekleed met kleurige tegels, waarboven de kruiswegstaties een fries vormen. Het transept, in welks beide armen kapellen zijn afgescheiden, is op dezelfde wijze als het schip gewelfd, en, evenals het choor, alreeds gepolychromeerd. Op de

oostelijke wanden zijn voorstellingen uit het leven van Maria en Jozef, de H. Lucia en Vincentius a Paulo geschilderd, om den triomfboog de Zaligmaker, omgeven door de vier Latijnsche kerkvaders, in het vieringsgewelf de groote Profeten, dit alles, blijkbaar onder het bestier van Dr. CUYPERS, in heldere en fraai samenstemmende kleuren. In het choor vertoonen de spaarvelden onder de vensters een weefselpatroon en in de ontlastingsbogen kleine figurale tafreelen.
De kerk heeft 664 zitplaatsen. Zij is 17 September 1883 door Mgr. GODSCHALK gewijd.

---

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE EWIJK.

Reeds in een oorkonde van omstreeks 1080 wordt Ewijk vermeld. [1] En een monumentale herinnering zelfs aan zóó ver verleden tijd heeft het dorp bewaard in den toren der tegenwoordige katholieke kerk. Inderdaad kan deze toren zeer wel uit de elfde eeuw dagteekenen — jonger dan de twaalfde is hij zeker niet — want hij draagt in materiaal en vormen alle blijken van te behooren tot de oudste torens in ons land. Hij is geheel opgetrokken van tufsteen, en terwijl latere romaansche torens door waterlijsten plegen verdeeld te zijn in afdeelingen of verdiepingen, waarvan iedere hoogere telkens iets smaller is dan de daaronder staande — als een opeenstapeling van telkens kleinere kubussen — gaat deze zonder zulke verjonging recht omhoog. Op de hoeken is hij versterkt met weinig-voorspringende lisenen, die telkens op ongeveer een derde der hoogte door een boogfries zijn verbonden, waardoor het geheel in drie geledingen wordt afgedeeld. Daar de toren sterk helt, heeft men de onderste geleding met eenen baksteenen mantel en gemetselde schoren versterkt. De derde geleding heeft aan iedere zijde twee gekoppelde rondbogige galmgaten. Een zuiltje met eenvoudig kapiteel scheidt deze beide openingen. De oude spits van den toren bestaat niet meer, de bovenste lagen zijn in baksteen vernieuwd en dragen een van vier- tot achtkant ingesnoerde spits, bekroond met een fraai gesmeed-ijzeren kruis in de vormen der vijftiende eeuw — zoodat de „nieuwe" spits vermoedelijk uit dezen tijd dagteekent.
Toen de katholieken in 1799 het bij dezen toren behoorend kerkje herkregen, was het schip daarvan in zeer slechten staat. Zij hebben het in 1833 door een nieuw vervangen [2], een vier vensters diep zaaltje met gestucte, vlakke zoldering. Het choor lieten zij staan. Maar dit was niet het romaansche, doch een gothisch, denkelijk uit de vijftiende eeuw, bestaande uit drie traveeën, met drie zijden van eenen achthoek gesloten. Het is opgetrokken van baksteen, maar in het westelijk gedeelte heeft men blijkbaar gebruik gemaakt van het materiaal van het romaansche choor, want daaraan is tuf verwerkt. Daar het schip van 1833 lager was dan dit choor, heeft men hierin, onder de oude welving, een rondbogig tongewelf van stuc aangebracht en de vensters verlaagd.
Moge men bij de stichting eener nieuwe kerk, die bezwaarlijk kan uitblijven, althans den fraaien en eerbiedwaardigen romaanschen tufsteen-toren sparen.

[1] S. MULLER FZ., *Het oudste cartularium van het sticht Utrecht*, blz. 111.
[2] SCHUTJES, a. w., III, blz. 632 en 635.

11. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JUDOCUS TE HERNEN.

Aan het hier bereikte doel — eene kerk met niet veel meer dan 150 zitplaatsen — ontbreekt toch wel alle evenredigheid met de daartoe aangewende middelen! Al wat men aan romaansche

Kerk van den H. Judocus te Hernen.

„motieven" kan vinden in een ietwat verouderden „Architektonischen Formenschatz" schijnt wel voor de compositie te zijn aangewend, maar met negatie van elk gevoel voor „schaal". Ik volsta daarom met bijgaande afbeelding en de mededeeling, dat deze kerk, naar het ontwerp van den architect Stornebrink gebouwd, den 17 Juli 1893 door Mgr. Van de Ven is gewijd.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS ABT TE HORSEN.

Sinds 1810 zijn de katholieken hersteld in het bezit der voorvaderlijke, naar het schijnt grootendeels uit de veertiende eeuw dagteekenende, parochiekerk. Zij bezitten ook nog een romaansche doopvont.

13. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE LEEUWEN.

Dit uit architectonisch oogpunt volstrekt onbelangrijk gebouw is, volgens eene vriendelijke mededeeling van Pastoor Schoenmakers, in 1836 opgetrokken naar de plannen van den ingenieur Fijnje met een rijkssubsidie van *f* 11.000.—. Er zijn 600 zitplaatsen. De parochie bezit een eikenhouten Madonna van omstreeks 1500, een paar oude schilderijen en een zilveren ciborie uit 1799.

14. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ALPHONSUS TE LEEUWEN.

Een tamelijk onbeholpen romaansch is de vormenspraak van deze kerk, die op 6 Augustus 1900 is geconsacreerd, hoewel nog niet voltooid. Een toren en de westelijke travee ontbreken nl. nog aan haar schip, dat thans in de middenbeuk slechts twee traveeën diep is — waaraan, met toepassing van den z.g. „Stützenwechsel", vier traveeën in de zijbeuken beantwoorden. Bij het schip sluit een dwarspand aan van gelijke breedte, verbonden aan een choor, dat twee traveeën diep is en gesloten door een halven tienhoek, met een omgang eromheen.
Uiterlijk is de kerk een, nog eer nuchtere, dan sobere baksteenbouw, en inwendig geeft zij al evenmin blijk van smaakvolle materiaalbehandeling. Hier is in hoofdzaak roode baksteen toegepast. Van helder rood zijn de pijlers in het schip en de bogen, die deze verbinden; van zwart gepolijst graniet, op hardsteenen basementen en met zandsteenen kapiteelen, de tusschenzuilen en de kolommen, die het choor van den omgang scheiden. Boven de scheibogen in het schip is, bij wijze van triforium, een dwerggalerij gemetseld in zwarte en witte steen. Schalken van grijze baksteen, opgaand tegen de pijlers en de muren, dragen de helderroode gordelbogen en ribben der van gele steen uitgevoerde overwelving. Dit alles is niet alleen hard van kleur, maar ook plomp van detailleering. De kerk is klaar verlicht door telkens drie lichten in het middenschip en door enkelvoudige rondboogvensters in choor en zijbeuken. Zonderling genoeg zijn de transeptgevels doorboord met drie rondbooglichten, waaronder roosvensters, wat een onrustige verdeeling dier wanden veroorzaakt, nog verergerd door een in gele klinkers gemetseld fries van vierpassen.

15. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE MAASBOMMEL.

„Een mooie, ranke gothieke kerk met prachtigen hoogen toren", noemde de herder der parochie deze kerk, die in 1869 is gebouwd door den architect Van Dijk en in 1875 gewijd door Mgr. Godschalk. Wat ik elders van werk van dezen bouwmeester zag, was echter van dien aard, dat ik eene reis naar deze zijne schepping niet heb ondernomen. Het gebouw heeft 250 zitplaatsen.

16. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. DAMIANUS TE NIFTRIK.

Eene kerk met 120 zitplaatsen, van 1892 tot '93 naar het ontwerp van den architect C. Franssen gebouwd en in 1895 door Mgr. Van de Ven geconsacreerd.

17. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE PUIFLIJK.

Deze in 1870 voltooide kerk vertoont een „Gothiek" zooals men ze in dien tijd niet meer zou

verwachten. Haar drie even hooge beuken worden gescheiden door zuilen op veel te hooge voetstukken, haar transept is buiten alle verhouding ondiep en hare detailleeriug is stijlloos. Toch heeft het interieur wel iets gemoedelijks, dank zij de polychromie, die hoe gebrekkig ook uitgevoerd, toch wel iets goeds heeft als kleurengeheel. Er zijn 180 zitplaatsen in dit kerkje.

18. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. VICTOR EN GEZELLEN TE WAMEL.

Dit gebouw van middelmatige grootte — er zijn 370 zitplaatsen — geeft een goede gelegenheid tot kennismaking met het werk van den reeds vaak genoemden architect C. VAN DIJK, die het niet alleen ontwierp maar ook uitvoerde.

Reeds het uiterlijk wekt weinig verwachting, vooral wanneer men den toren ziet met zijn al te drukke detailleering en zijn ongevoelige kleur van grijsroode, met feller roode afwisselende, baksteen en zijn cementbanden, die natuursteen imiteeren. In plan is het gebouw een driebeukige kruiskerk met vier traveeën diep schip en een door veelhoekig gesloten zijkapellen geflankeerd priesterchoor, welks absis uit vijf zijden van eenen achthoek bestaat. Zware zuilen op achtkante basementen dragen op vroeg-gothisch behandelde kapiteelen de scheibogen en de drieledige diensten, waarop de gordelbogen en ribben der kruiswelven rusten. Boven de bogen zijn tweedeelige spaarnissen aangebracht onder gekoppelde vensters met een rondlicht erboven. Het geheele interieur is gepleisterd en in grijzen toon gepolychromeerd. Alleen de gebrandschilderde glazen in het choor en in het groote westelijk torenvenster brengen wat leven in dit monotoon geheel.

De kerk is 6 Augustus 1883 door Mgr. GODSCHALK gewijd.

Kerk van St. Victor en Gezellen te Wamel.

19. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS VAN PADUA TE WINSEN.

Het merkwaardigste van deze kerk is haar toren, eenig overblijfsel der oude parochiekerk welke de katholieken in 1799 herkregen tegen eene uitkeering van *f* 863, 4 st., 10 penningen aan de hervormden. Zij vervingen echter het oude gebouw in 1860 door een nieuwe kerk — volgens het ontwerp van den architect WEBER — welke in 1861, gedeeltelijk gereed, in gebruik werd genomen en na hare voltooiing op 3 Augustus 1863 door Mgr. DEPPEN is geconsacreerd.

De toren, opgetrokken van groot-formaat baksteen, afwisselend met banden van tuf, is door waterlijsten verdeeld in vier, telkens kleiner-wordende geledingen, versierd met lisenen, die door rondbogen en, in de tweede geleding, met een boogfries zijn verbonden. In hoofdzaak dagteekent hij vermoedelijk uit de dertiende eeuw. In aansluiting bij de nog romaansche vormen van dezen toren, ontwierp de heer WEBER een baksteenkerk van romaansch karakter, met driebeukig schip van drie traveeën in de middenbeuk, waaraan, door Stützenwechsel, zes gewelfvakken in de zijbeuken beantwoorden, en een met een halven zeshoek gesloten priesterchoor, geflankeerd door rechthoekige zijkapellen. Op een dergelijke wijze als wij te Afferden zagen, zijn de wanden, en hier ook de pijlers, van onderen bekleed met gepolijst graniet en kleurig marmer, in het choor versierd met vergulde, ingegroefde figuren. De kerk, wier bovenvensters den vierpasvorm bezitten, is geheel met gebrandschilderd glas beglaasd, figurale tafereelen in verband tot het Altaarsacrament in het choor, overigens meest ornamentale grisailles. Er zijn in dit gebouw ongeveer 270 zitplaatsen.

VI. HET DEKENAAT EINDHOVEN.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA PRESENTATIE TE AALST.

☐In 1905 is hier een nieuwe kerk gebouwd, waarover het mij niet is gelukt bijzonderheden te vernemen.

St. Antoniuskerk te Acht.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS ABT TE ACHT.

☐De hierbij afgebeelde baksteenen kruiskerk in gothischen trant, in Juli 1886 door Mgr. GODSCHALK geconsacreerd, is gebouwd onder leiding van den architect L. C. HEZENMANS.

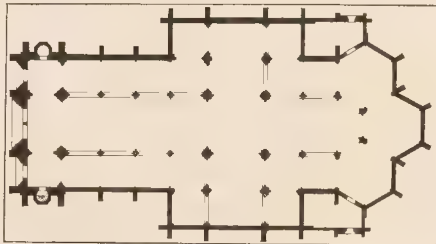
3. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. GENOVEVA TE BREUGEL.

☐De oude kerk, na den Munsterschen vrede aan de katholieken ontnomen, is 6 September 1804 voor het eerst weder door hen gebruikt. Oorspronkelijk was zij eene kruiskerk, doch in 1822 zijn hare transepten afgebroken. Ook overigens bleef zij niet ongeschonden: op 9 November 1800 werd door een storm de spits van haren toren afgerukt, die toen door een lagere kap is vervangen. En in 1829 werd zij „inwendig geheel vernieuwd en verfraaid", [1]) bewerking die men in onzen tijd een ontsiering zou noemen, daar toen o.a. in het schip een gestuct plafond werd gelegd. De kerk, die 200 zitplaatsen telt, bestaat thans uit eenen westtoren, een vijf traveeën diep, éénbeukig schip en een smaller choor, van twee traveeën, met vijf zijden van eenen achthoek gesloten. Door den smalleren aanleg van het choor, is tegen den oostelijken wand van het schip plaats gewonnen voor zijaltaren. De kerk is geheel behandeld als sobere baksteenbouw, aan den toren verlevendigd met spaarzaam toegepaste kantblokjes van tuf. Het inwendige dankt veel bekoring aan de overwelving. In het choor is n.l. het oorspronkelijke, gemetselde netgewelf bewaard, waarvan de ribben op zeer sierlijk behouwen draagsteentjes rusten, en bij eene restauratie in het laatst der negentiende eeuw is eene dergelijke overkluizing in het schip aangebracht. De kerk bezit een oude ciborie, welker gedreven, verguld koperen voet het jaartal 1650 draagt.

[1]) Een en ander volgens Coppens, a. w., III1, blz. 64.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. CATHARINA TE EINDHOVEN.

☐Uit de eerste kwart eeuw van Dr. CUYPERS' werkzaamheid is deze, van 1861 tot '67 gebouwde kerk, die op 11 September van het laatste jaar door Mgr. DEPPEN werd gewijd, wellicht de schoonste schepping. Het plan, waarvan wij hier een schets reproduceeren, wijst al dadelijk fraaie vondsten aan: de uitzetting van het schip ter weerszijden van het dwarspand en de geheimzinnige vergezichten verwekkende oplossing van den chooromgang in drie straalsgewijze gegroepeerde,

St. Catharinekerk te Eindhoven.

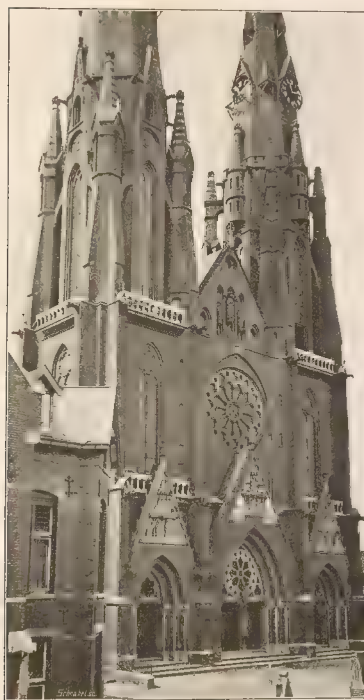
St. Catharinakerk te Eindhoven.

halve zeshoeken. De twee westtorens, een in de Nederlandsche gothiek zoo goed als ongebruikelijke dispositie, doen dadelijk den invloed der Fransche bouwkunst herkennen, wier edele strengheid ook aan den opbouw van het ontwerp ten goede kwam.

St. Catharinakerk te Eindhoven.

◻Onze groote lichtdrukplaat geeft van het interieur — dat omstreeks 1600 zitplaatsen heeft — een duidelijk beeld. „Hier is de baksteen" — aldus de catalogus van Dr. CUYPERS' werken — „geheel in het gezicht gelaten, maar de bleekroode kleur werd onmiddellijk bij de voltooing afgewisseld door een deel der brikken geel te verven, welke kleur in aansluiting met de polychromie van kapiteelen en triforia en de gewelfribben, hoewel krachtig van toon, naar het oordeel des volks sedert nu ruim 40 jaren op allen een harmonischen indruk maakt."

Hoezeer de kerk is ontwikkeld in breede vlucht blijkt overtuigend uit de bijgevoegde afbeeldingen van haar uiterlijk.

St. Catharinakerk te Eindhoven.

De baksteen is hier tamelijk ruim met bergsteen afgewisseld, waardoor zekere rijkheid in de detailleering kon worden verkregen. Opmerkelijk is de doorgevoerde toepassing van het radvenster, niet alleen in de west- en transeptgevels, maar ook in den hoogen lichtbeuk van het middenschip. Het rad is het gewone attribuut van de H. Catharina, de patrones der kerk. „Dat is de gelukkige innovatie, weggelegd voor onzen individualistichen tijd" — schreef THIJM [1]) — opgevat door den architect dezer kerk: de monumenten zooveel mogelijk te individualizeeren. Eene St. Jacobskerk zal voortaan geene Laurentiuskerk, eene Barbarakerk geene Catharinakerk meer kunnen zijn".

◻Vol schoone gedachten is ook de sculptuur in de drie wimbergen der tegen den westgevel aangebouwde portalen, waar men in het midden den Godmensch ten troon ziet zetelen voor het Oordeel en overigens tafereelen uit de levens van de H. Maagd en de H. Catharina vindt voorgesteld.

[1]) *Dietsche Warande*, VI, blz. 562.

5. DE KERK VAN HET H. HART VAN JEZUS TE EINDHOVEN.

◻Deze in 1908, na inzegening, in gebruik genomen kerk, die 800 zitplaatsen telt, werd gebouwd naar het ontwerp van de architecten BECKERS en HEGENER. Uitwendig, waar zij is opgetrokken van grijsroode baksteen met gele banden, trekt zij reeds op grooten afstand de aandacht door het groote, vergulde H. Hartbeeld, dat hare torenspits bekroont.

In aanleg is het gebouw een kruiskerk, bestaande uit een driebeukig schip van vijf traveeën en buiten de zijbeuken reikend dwarspand, waarbij twee zijkapellen aansluiten aan weerszijden van het priesterchoor. Choor en kapellen, die door bogen in verbinding zijn, liggen een zestal treden hooger dan het schip der kerk. Vijf zijden van een achthoek vormen de sluiting van het choor, waaromheen een omgang is gebouwd. Bij de beide westelijke zijbeuk-traveeën van het schip sluiten veelhoekige devotiekapellen aan.
Het inwendige is geheel als zuivere baksteenbouw behandeld. Van grijsroode steen zijn de wanden en de pijlers, van gele de schalken, die de gordelbogen en ribben der gewelven dragen en het gemetseld fries, dat boven de scheibogen is aangebracht. De gewelven-zelf — een stergewelf in de viering, overigens kruisgewelven — zijn van gele steen op ribben van witte. Polychromie is alleen nog maar toegepast in het priesterchoor, dat ook reeds met gebrandschilderde glazen prijkt.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. MARIA EN BRIGIDA TE GELDROP.

□ Met de slechts weinig later gebouwde kerk te Lierop, afgebeeld op onze lichtdrukplaat P, heeft de kerk van Geldrop zóóveel overeenkomst, dat de bespreking van deze laatste van beide een denkbeeld kan geven. Ook bij deze gebouwen, als bij de oudere kerk van Vucht, koos de architect C. WEBER den centralen aanleg. Het plan van Geldrop bestaat in hoofdzaak uit vier kwadraten, waarvan er twee narthex en schip, de andere viering en choor vormen. Bij den voorbouw, tusschen twee torens ingesloten en beneden tot portaal, daarboven als tribune benut, sluit een driebeukig schip aan van drie traveeën. Het gaat over in een, tot de volle breedte der kerk ontwikkelde viering, door zuilen in een achthoek onderverdeeld, bij welks zijden zich ten noord en zuid halfrond-gesloten transepten voegen, door rechthoekige kapellen geflankeerd, en ten oosten het twee traveeën diepe presbyterium, ingesloten door kapellen met halfcirkelvormige conchae, en zelf gesloten met een absis, waar een omgang omheen gaat.

Kerk v. d. HH. Maria en Brigida te Geldrop.

Uitwendig domineert de boven het kerkdak opgaande vieringsachthoek het gansche gebouw, dat daarenboven ten westen twee hoog oprijzende torens met achtkante spits, en tegen het choor kleine, ronde traptorentjes heeft.
Het interieur, geheel met kruisgewelven en in den achthoek met een straalgewelf overdekt, is ruim verlicht door talrijke halfrond-gedekte en roosvensters, die alle van een ornamentale beglazing in Romaanschen trant voorzien zijn. Ter aanvulling van wat de afbeelding te zien geeft, zij voorts gezegd, dat de wanden en pijlers van grijsroode baksteen zijn met vlechtingen van gele en afgewisseld met zwarte in alle bogen. Van zwartverglaasde steen zijn de tegen de pijlers gestelde schalken, op wier vergulde kapiteelen de roode ribben rusten, die de van gele steen gemetselde gewelven dragen. Rijker van materiaal is het choor. Zuilen van gepolijst zwart graniet scheiden dit van den omgang. Daartusschen hangen tapijten. Boven de zuilen gaat de choorsluiting van halfrond over in acht veelhoekszijden, elk met een breed venster doorboord, waaronder een dwergarcature. Polychromie en de toepassing van licht- en donkergroene verglaasde steen verhoogen hier het effect...
□ Er zijn 350 verpachte zitplaatsen in deze kerk, die 3 Augustus 1891 door Mgr. A. GODSCHALK is gewijd.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. CLEMENS TE GERWEN.

☐Bij gebreke aan inlichtingen, kan ik slechts mededeelen, dat de oude parochiekerk, in 1798 aan de katholieken teruggekomen, thans nog dienst doet.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE GESTEL.

☐Zeer tot mijn leedwezen is het mij niet mogelijk geweest deze in 1911 voltooide kerk — een werk van den architect W. TE RIELE GZN. — te bezoeken. Tot mijn leedwezen, omdat de hierbij gereproduceerde afbeelding van haar uiterlijk en haar plan, doen zien, dat zij een zeer opmerkelijk gebouw is, dat wel geheel is behandeld in gothischen stijl, doch met zóóveel frischheid en eigens, dat zij zich allergunstigst onderscheidt van de ziellooze namaak-gothiek, die wij zoo dikwijls te zien krijgen. Bizonder interessant schijnt mij de plattegrond. Bij eene diepte van 52 M., heeft de kerk in het transept eene breedte van 34.50 M., die zoowel naar het westen als naar het oosten geleidelijk vermindert, waardoor het plan eenige verwantschap toont met den centraalbouw. Daar aan het middenschip een binnenmuursche wijdte is gegeven van 14 M. en voor de overkluizing met ster- en netgewelven een vernuftig evenwichtsysteem gevonden is, behoeven slechts zeer weinig zuilen het doorzicht in de kerk te belemmeren.

St. Lambertuskerk te Gestel, naar een penteekening van W. te Riele Gzn.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. MONULPHUS EN GONDULPHUS TE KNEGSEL.

☐Een uiterst eenvoudig baksteenkerkje, in 1857 gebouwd.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE MEERVELDHOVEN.

☐Aan de devotie voor een miraculeus Madonnabeeldje, bekend als „Onze Lieve Vrouw ter Eik", dankt deze parochie een steeds toenemenden toevloed van pelgrims. Zoo valt het te verklaren, dat

de 1888 gebouwde — en 23 Juli 1889 door Mgr. GODSCHALK gewijde — kerk, ofschoon zij 600 zitplaatsen had, reeds thans te klein is geworden, zoodat men in 1911 tot hare vergrooting is moeten overgaan.
De oorspronkelijke, door den architect VAN AALST gebouwde kerk was een driebeukig gebouw, met vijf traveeën diep schip. Onder leiding van den architect JAN STUYT wordt thans op de plaats van het oude priesterchoor een dwarspand aangebouwd, waarbij een uit vijf zijden van een achthoek gevormd presbyterium aansluit, dat aan den noordkant in verbinding staat met eene, ook uit den noorder kruisarm toegankelijke kapel, waarin het oude beeldje een waardige plaats zal vinden.
Het beeldje is van pijpaarde en dagteekent uit de vijftiende eeuw. [1])

[1]) Zie J. A. F. KRONENBURG C. S. S. R., *Maria's Heerlijkheid in Nederland*, VI, blz. 426 vv.

11. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE NEDERWETTEN.

Een éénbeukige kruiskerk, in ietwat zwaarmoedig opgevatte vormen der vroeg-gothiek gebouwd, naar het ontwerp van den architect ED. CORBEY en 12 October 1896 geconsacreerd door Mgr. VAN DE VEN. Zij heeft 130 zitplaatsen.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. CLEMENS TE NUNEN.

Naar het ontwerp van den architect C. WEBER is deze kerk in 1871 gebouwd. De uitvoering geschiedde geheel door de parochianen zelven, waarvan er verschillenden, als in de middeleeuwen, kosteloos hun werk verrichtten.

13. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE ST. OEDENRODE.

Gelijk men bij COPPENS of SCHUTJES kan nalezen, bestonden er hier oudtijds twee kerken: de aan den H. Martinus gewijde parochiekerk, vermoedelijk vóór of in de achtste eeuw gesticht, en eene kerk, gewijd aan de H. Oda — die hier haar laatste levensjaren doorbracht en omstreeks 726 stierf [1]) — in welke Hildevaris, vrouwe van Hilvarenbeek, omstreeks 1170 een kapittel vestigde.

St. Martinuskerk te St. Oedenrode.

Beide kerken werden na den vrede van Munster aan de katholieken ontnomen, die zich sedert 1662 met eene in 1710 verbouwde schuurkerk behielpen. Toen de staatsregeling van 1790 hun daartoe de gelegenheid bood, besloten de katholieken, daar de oude parochiekerk geheel ontredderd en ook minder gunstig gelegen was, tot naasting der collegiale kerk. Na veel moeite verkregen zij, bij besluit van LODEWIJK NAPOLEON van 3 December 1806, dit gebouw metterdaad, terwijl aan de protestanten het choor der parochiekerk werd afgestaan.
De langen tijd ongebruikte St. Odakerk is door een storm op 9 November 1800 en het instorten van den toren in Augustus 1801 zoodanig gehavend, dat zij voor den dienst onbruikbaar was; men besloot daarom tot den bouw eener nieuwe kerk met behoud van het priesterchoor, en overigens op de grondslagen der oude. 18 April 1808 werd voor dezen bouw de eerste steen gelegd en 10 Januari 1810 had de plechtige inzegening plaats, waarbij de kerk uitteraard aan den oorspronkelijken patroon der parochie, den H. Martinus, werd toegewijd. Bijgaande afbeelding doet zien dat het nieuwe werk op architechtonische waarde geen aanspraak

maakt en zeer ongunstig afsteekt bij het oude choor, opgetrokken van frisch-roode baksteen met banden van bergsteen, dat, blijkens een aan den zuidkant ingemetselden steen, van 1498 dagteekent. ☐Een in de pastorie bewaarde afbeelding der oorspronkelijke kerk geeft een driebeukig romaansch schip met kloeken westtoren te aanschouwen, die waren opgetrokken van tufsteen.

[1]) Zie J. A. F. KRONENBURG C. S. S R., *Neerland's Heiligen in vroeger eeuwen*, I, blz. 192 vv.

14. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER, GEBOORTE, TE OERLE.

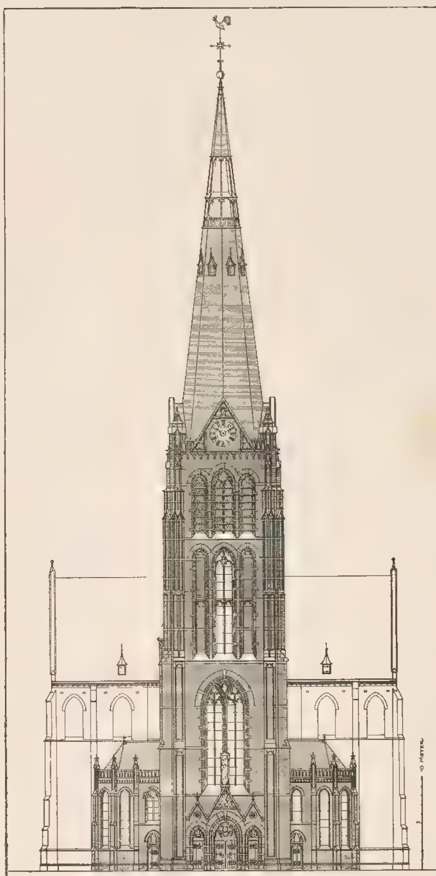
☐Een op omstreeks 300 zitplaatsen berekende gothische kerk, in 1877 gebouwd onder leiding van den architect L. C. HEZENMANS en 15 Juli 1881 door Mgr. A. GODSCHALK geconsacreerd.

15. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. LUCIA TE STEENSEL.

☐Na den vrede van Munster was ook hier de oude parochiekerk aan de katholieken ontnomen en daar zij sedert 1747 ook door de protestanten niet meer werd gebruikt, geraakte zij weldra in geheel verval. Alleen de kloeke oude toren hield stand en tegen deze getuige van het verleden werd in 1821, gelijk een opschriftsteen vermeldt, een nieuw kerkje gebouwd, waarvoor Pastoor BOEREN op 12 April den eersten steen legde. Het is een éénbeukige kruiskerk van 22 × 9 M., met 140 zitplaatsen. Men ziet er o. a. een altaar en communiebank, beeldhouwwerk van JAN CUSTERS.

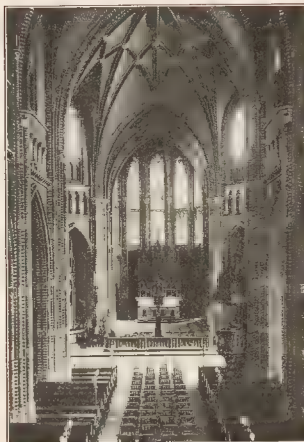
16. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. GEORGIUS TE STRATUM.

☐Onder leiding van den architect H. J. VAN TULDER werd met den bouw dezer kerk in 1884 begonnen. In September 1885 is zij geconsacreerd. Uiterlijk is zij een tamelijk rustige baksteenbouw, van binnen, waar zij geheel is schoongemetseld met later in verschillende kleuren getinte steen en triforiums van mergel, maakt zij een solieden en rijken indruk. [1]) In den aanleg is de viering opmerkelijk, die den vorm heeft van een achtkant, met een overhoeksche spanning van 18 M., welker overkluizing met een gemetseld stergewelf een durf mag heeten. Aan dezen aanleg dankt het interieur een aangename ruimheid.

St. Georgiuskerk te Stratum.

In 1911 is tegen den westwand van deze kerk een door kapellen geflankeerde toren aangebouwd, onder leiding van den architect JAC. VAN GILS, die indertijd als leerling op het bureau van den Heer VAN TULDER aan de ontwerpteekeningen van kerk en toren had meêgewerkt, doch thans,

St. Georgiuskerk te Stratum.

tot andere opvattingen gekomen, den toren naar eigen inzicht wijzigde. Geheel voltooid, zal deze toren 90 M. hoog — een der hoogste van Noord-Brabant — zijn.

[1]) Afbeeldingen en beschrijving van het hoofdaltaar dezer kerk vindt men in *De Katholieke Illustratie*, dl. XXXIV, blz. 164 vv.

17. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. TRUDO TE STRIJP.

Een kerk met 800 zitplaatsen, gebouwd naar het ontwerp van den architect VAN DIJK, wiens weinig belangrijke werk tot eene nadere beschrijving niet uitlokt. In 1887 is het gebouw door Mgr. GODSCHALK geconsacreerd.

18. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE TONGELRE.

Driebeukige kruiskerk van het type, dat wij o.a. naar aanleiding der kerk van Bussum uitvoerig beschreven, maar in de behandeling zich nauwer aansluitend bij de Fransche gothiek — ziedaar dit gebouw gekarakteriseerd, dat naar het ontwerp van den architect CORBEY werd opgetrokken en in 1891 door Mgr. GODSCHALK is geconsacreerd. Op onze lichtdrukplaat L vindt men eene afbeelding van het interieur. Uitwendig is de meeste nadruk gelegd op den westgevel, waar twee — nog onvoltooide — streng behandelde torens de middenschipsfaçade flankeeren, die voor den ingang een rijk geprofileerd portaal heeft, welks wimberg met een relief versierd is, en daarboven een roosvenster.
De kerk bezit een curieus beeldje van den H. Martinus, blijkens het costuum van omstreeks 1560.

19. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. CAECILIA TE VELDHOVEN.

Dit in 1834 onder leiding van eenen opzichter van den Waterstaat gebouwde kerkje [1]) werd 1 Juli 1845 gewijd door Mgr. ZWIJSEN. Het bestaat uit een vijf traveeën diep schip en halfrond gesloten choor. Er zijn 74 zitplaatsen. Achter den met een fronton gedekten voorgevel schiet een klokkentorentje omhoog.

[1]) Volgens SCHUTJES (V, blz. 794) met een rijksubsidie van *f* 5000. en eene bijdrage van het Domein van *f* 1700.— + eene inschrijving op het Grootboek van *f* 2500.— Voor den opbouw werd ook materiaal verkregen door de afbraak van den toren der oude kerk, het laatste overblijfsel van de voorvaderlijke kapel, welke de katholieken in 1798 hadden teruggekregen, doch in zoo slechten staat, dat zij haar in 1814 sloopten.

20. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE WAALRE.

Het gebouw zelf, de oude parochiekerk, in 1798 aan de katholieken teruggegeven, doch geheel van karakter veranderd door den aanbouw, in 1854, van twee kruisarmen, schijnt minder opmerkelijk dan het feit, dat de H. Wilgefortis in deze parochie wordt vereerd en dat de kerk eene schilderij bezit, dat deze heilige voorstelt.

21. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOZEF TE WOENSEL.

Sinds 1904 vereert de, oorspronkelijk den H. Petrus toegewijde parochie, den H. Jozef als haren patroon. Met den bouw der kerk werd onder leiding van den architect H. VAN TULDER 15 April 1874 begonnen. Toen zij het volgend jaar bijna gereed was, stortte op 12 September de zware westtoren

St. Martinusbeeldje te Tongelre.

PLAAT P.

Kerk v. d. H. Naam Jezus te Lierop.

S. Nicolaaskerk te Helvoort.

Kerk v. O. L. Vr. Geboorte te Dussen.

S. Antoniuskerk te Woensel.

S. Janskerk te Goorle.

in en vernielde in zijnen val ook een gedeelte der kerk. 26 April 1880 is het gebouw door Mgr. GODSCHALK gewijd. De kerk, die zonder den toren ruim 58 M. diep is, in het dwarspand 22 M. breed, en die omstreeks 1000 zitplaatsen bevat, bestaat uit een driebeukig schip van vijf traveeën, met een transept verbonden aan een door twee rechthoekige zijkapellen geflankeerd priesterchoor, dat eene travee diep is en gesloten met twee zijden van een twaalfhoek. In- en uitwendig is de kerk een gothische baksteenbouw. Het geheel met gemetselde gewelven — gele velden op zandsteenen ribben — overkluisde interieur is echter in gebroken kleuren getint, de vensters van het schip zijn alle met ornamentaal, die in het choor met figuraal glas beglaasd. Tegen de pijlers staan beelden.

22. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS VAN PADUA TE WOENSEL.

Naar het ontwerp van den architect A. A. J. MARGRY is deze kerk in 1909 voltooid. Zij is in menig opzicht wat eenvoudiger dan vroegere werken van dezen bouwmeester en toont in haren plattegrond een streven om, met behoud van den traditioneelen basilikalen aanleg, toch een zooveel mogelijk onbelemmerd doorzicht in het interieur te verkrijgen: middenbeuk en dwarspand zijn 11 M. breed, de zijbeuken slechts 3.75 M.; het schip is slechts vier traveeën diep en de aanvankelijk driebeukige aanleg gaat in de vierde, bij het transept aansluitende, travee in een vijfbeukige over, zoodat de kerk in het westen 20 M. en in het dwarspand 29 M. breed is.
Onze afbeelding op de lichtdrukplaat P geeft van het interieur een voldoend denkbeeld. Het is er op berekend door polychromie geheel te worden verlevendigd: alleen de dragende deelen, als pijlers, diensten, bogen en vensterkanten zijn in gele baksteen uitgevoerd, de wanden en gewelven echter gepleisterd. In het choor is onder de waterlijst reeds een ornamentale beschildering aangebracht: een Romaansch weefselmotief, in rood en wit op zwarten grond. De vensters hebben alle nog slechts een voorloopige beglazing. Eigenaardig is, zoowel in- als uitwendig, de vermenging van gothische en romaansche gedachten: de overwelving, en in verband daarmede de plattegrond, is zuiver gothiek, de vormen zijn echter romaansch.

23. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE ZEELST.

Een driebeukige kruiskerk in vroeg-gothischen trant, berekend op 450 zitplaatsen. Zij is naar het ontwerp van den architect C. WEBER in 1871 gebouwd en 27 September 1880 door Mgr. GODSCHALK gewijd. Haar interieur is gepolychromeerd, haar ruime choor rijk versierd met een groot in kalksteen gebeeldhouwd altaar en met beelden onder baldakijnen tegen de wanden.

24. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. BRIGIDA TE ZESGEHUCHTEN.

In den trant der H. Jozefskerk te Woensel, doch, mij dunkt, iets meer verzorgd, is deze, insgelijks door den architect H. VAN TULDER gebouwd. Wilde men een karakteristiek van het werk van dezen bouwmeester beproeven, dan zou men het moeten kenschetsen als gothisch van aard, doch met een eigenaardig gemis van gevoel voor de nuances in de Gothiek. Gegevens aan de dertiende-eeuwsche Gothiek ontleend, vermengt VAN TULDER zonder bezwaar met eigenaardigheden der vijftiende eeuw, gelijk hij hier b.v. een in vormen en detailleering dertiende-eeuwschen toren schraagt met de overhoeksche contreforten, die in de vijftiende eeuw thuis behooren.
Ook in plan komt deze kerk met die VAN WOENSEL overeen: driebeukig schip van vijf traveeën, dwarspand, choor, waarvan de westelijke travee door rechthoekige zijkapellen geflankeerd, en de oostelijke met een halven tienhoek gesloten is. Tegen den westwand staat een op vier zuilen gedragen tribune.

De traveebehandeling in het middenschip is tamelijk onrustig. Om de op pijlers rustende scheibogen zijn de wanden, tot de waterlijst, met boogjes versierd en de vensters daarboven worden geflankeerd door spitsbogige spaarnissen — overrijke licht- en schaduwwerking, die te meer bevreemdt omdat een polychromie in rood en blauw met grijze ornamenten op zichzelf reeds voldoende schijnt om de wanden voor eentonigheid te behoeden. De gewelven zijn van gele steen op zandsteenen ribben. Tegen de vieringpijlers staan heiligenbeelden. Het presbyterium en de zijbeuken zijn met muurschilderingen van den Hilversumschen meester H. Brouwer beschilderd. Op de wanden der choorsluiting ziet men in de spaarvelden onder de vensters: de aanbidding der 3 Koningen, „ecce agnus Dei", de Emausgangers en den ongeloovigen Thomas; in de noordelijke zijkapel: de Onbevlekte Ontvangenis.

In de zijbeuken zijn, ter zijde der driedeelige vensters, de staties geschilderd en daaronder een draperie.

Altaren, preekstoel en communiebank, zelfs de balustrade der tribune, toonen alle zekeren luxe, uitgevoerd als zij zijn in kalksteen en marmer.

De kerk, wier uiterlijk, in tegenstelling met het interieur, het karakter draagt van een soberen en zelfs nuchteren baksteenbouw — op den wat rijker gedetailleerden toren na — is 29 September 1884 door Mgr. Godschalk geconsacreerd. Zij heeft een duizendtal zitplaatsen.

25. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PETRUS TE ZON.

Ik kan slechts berichten, dat hier de in 1810 aan de katholieken teruggegeven oude parochiekerk nog dienst doet, die in een weinig kunstzinnigen tijd — omstreeks 1860 — is opgeknapt.

VII. HET DEKENAAT GEERTRUIDENBERG.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. CLEMENS TE BAARDWIJK.

Een voor omstreeks 500 zitplaatsen berekende, gothische kruiskerk, onder leiding van den architect J. VAN GROENENDAEL gebouwd en door Mgr. VAN DE VEN 25 September 1899 gewijd.

St. Clemenskerk te Baardwijk.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DE H.H. MARTELAREN VAN GORKUM TE BERKDIJK.

Uiterlijk maakt deze driebeukige kerk met haren door twee torens geflankeerden voorgevel en den achtkanten lantaren op hare viering allerminst den indruk van eene dorpskerk. Het overwelfde interieur, dat 250 zitplaatsen biedt, is behandeld als ziend metselwerk, verlevendigd door polychromie en door gehistorieerde vensters in de drie zijden der choorsluiting. Het gebouw is in de vormen van den z.g. overgangsstijl naar het ontwerp van den architect STORNEBRINK in 1894 en '95 opgetrokken en 10 Augustus 1903 door Mgr. VAN DE VEN gewijd.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MAAGD O. O. TE BESOOIEN.

Eene in 1852 voltooide waterstaatskerk, die bestemd is door een nieuw gebouw te worden vervangen.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. GERTRUDIS TE GEERTRUIDENBERG.

Deze in 1862 door Mgr. DEPPEN gewijde kerk, die omstreeks 400 zitplaatsen telt, is een der vroege werken van den architect C. WEBER, driebeukige kruiskerk in vroeg-gothischen trant, wel wat druk gedetailleerd en met een ietwat spichtigen toren.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE HOOGE-ZWALUWE.

Op 12 November 1865 werd deze, architectonisch onbelangrijke, kerk ingezegend en in gebruik genomen. 16 Juli 1880 heeft Mgr. GODSCHALK haar gewijd.

St. Gertrudiskerk te Geertruidenberg.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOACHIM TE ST.-JOACHIMSMOER.

Van Mei 1901 tot 2 Februari 1902 is deze kerk, die thans 156 zitplaatsen, doch voor veel meer ruimte heeft, onder leiding van den heer C. J. VAN HOOFF gebouwd. 6 Juli 1903 is zij door Mgr. VAN DE VEN gewijd. Een wat grootere en rijker-behandelde herhaling van haar type zullen wij aantreffen te Ulvenhout. Kortelijk zij hier daarom alleen aangestipt, dat zij uit een driebeukig schip bestaat, van welks drie traveeën de oostelijke in de zijbeuken breeder is aangelegd dan de twee westelijke, aldus een overgang vormend naar de met drie zijden van een zeshoek gesloten armen van het dwarspand. Het choor bestaat uit ééne, door veelhoekige zijkapellen

geflankeerde travee, met een halven achthoek (vier zijden) als sluiting, eene dispositie dus, die gewoonlijk wordt vermeden. Het geheel met gepleisterde gewelven overspannen interieur heeft pijlers, bogen en vensterkanten van ziende baksteen, doch is overigens op polychromie berekend. Het uiterlijk der kerk is op onze lichtdrukplaat O afgebeeld.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES, ONTHOOFDING, TE KAATSHEUVEL.

Een waterstaatskerk met omstreeks 750 zitplaatsen, met welker bouw, waarvoor het Rijk eene bijdrage van *f* 11.000 verleende, in 1834 is begonnen en die 25 December 1836 is ingezegend en in gebruik genomen. Drie groote zeventiende-eeuwsche kaarsenkronen sieren het inwendig.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE LAGE-ZWALUWE.

Deze driebeukige kruiskerk, met vijf traveeën diep schip en veelhoekig gesloten kruisarmen en priesterchoor is in vroeg-gothischen trant gebouwd door den architect C. WEBER en in 1879 door Mgr. GODSCHALK geconsacreerd. Zij heeft 300 zitplaatsen.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES ONTHOOFDING, TE LOON OP ZAND.

Ik moet mij, bij gebreke aan inlichting, bepalen tot de vermelding, dat deze kerk eenige oude kunstvoorwerpen bezit: een zeer rijzigen en fraaien monstrans uit het eind der vijftiende eeuw en een paar laat-gothische houten beelden, de H. Barbara en de H. Christophorus.

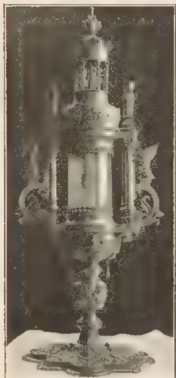
10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BERNARDUS TE MADE.

In een hybridischen trant, die romaansche en gothische elementen paart, doch beide slecht begrepen, is deze, voor ruim 400 zitplaatsen ingerichte kerk, onder leiding van den Zevenbergschen bouwkundige J. VERHEIJEN in 1870 gebouwd. 9 October van dat jaar werd zij door Mgr. DEPPEN gewijd.

11. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. STEPHANUS TE MOERDIJK.

Een eenbeukige kerk, 22 Maart 1861 ingezegend, gebouwd in den quasi-gothischen trant.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BAVO TE RAAMSDONK.

Monstrans te Raamsdonk.

Min of meer aan den Munster te Roermond herinnert de aanleg van deze door den architect C. WEBER ontworpen kerk, die 16 September 1889 door Mgr. GODSCHALK is geconsacreerd. Zoowel het priesterchoor nl. als de beide kruisarmen zijn gesloten met halfronde absiden, waar een omgang omheen gaat, en sluiten aan bij een achtzijdige viering, westelijk verbonden aan een schip dat uit twee vierkante en één ondiepere, langwerpige travee bestaat. De koepelgewelven der middenschipstraveeën zijn omsloten door gordel- en scheibogen, die rusten op pijlers, waartusschen slanke zuilen staan, die de bogen dragen van de riblooze kruisgewelven der zijbeuken.
Geheel het interieur, dat 370 zitplaatsen heeft, is in sterke kleuren beschilderd.

De kerk bezit een fraaien, verguld zilveren monstrans uit de zeventiende eeuw, die hierbij is afgebeeld.

13. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. HEMELVAART TE RAAMSDONKSVEER.

Een ietwat vreemde verhouding moet op het eerste gezicht wel in het oog vallen bij deze kerk, welker driebeukig schip, binnen de muren gemeten,

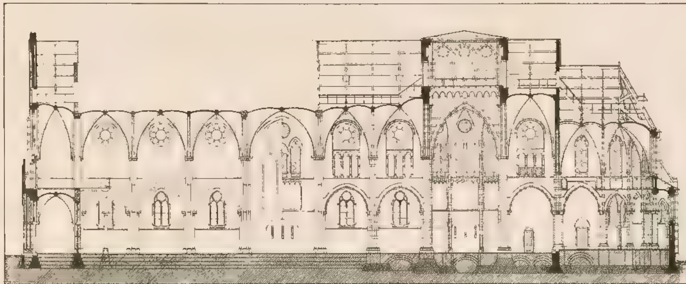
slechts 16.40 M. breed is, terwijl hare totale diepte 58.425 M. bedraagt. De wordingsgeschiedenis van het gebouw verklaart deze ongewone proportie.

Voor de in 1843 van Raamsdonk gescheiden parochie was de aanvankelijk gebouwde zaalkerk spoedig te klein geworden, zoodat in 1864 een nieuwe kerk werd opgetrokken, onder leiding van den architect C. WEBER, een driebeukige kruiskerk in vroeg-gothischen trant, bestaande uit een schip van drie, 5.55 M. diepe, traveeën, een dwarspand, en een ruim, door zijkapellen geflankeerd priesterchoor. In het geheel was deze kerk 34.425 M. diep.

In 1892 bleek de kerk andermaal te klein te zijn geworden en nu werd aan den architect JOS. CUYPERS hare vergrooting opgedragen. Het oude priesterchoor werd toen afgebroken en bij het bestaande transept voegde men twee traveeën als verlenging van het schip. Een tweede, aan beide armen met drie zijden van eenen achthoek gesloten dwarspand werd hieraan toegevoegd, met een zeer diep presbyterium, bestaande uit twee traveeën, met zeven zijden van eenen twaalfhoek gesloten. Ruime zijkapellen, door een chooromgang verbonden, flankeeren dit sanctuarium.

De groote breedte-ontwikkeling der choorpartij en het behoud van het oorspronkelijke transept — zoodat de kerk den grondvorm heeft van een dubbel kruis — vormen een gelukkig tegenwicht voor de al te groote diepte van het gebouw, dat in de werkelijkheid niet een zoo overmatig gerekten indruk maakt als de aanleg zou doen vermoeden.

Voor den opbouw had de leider der vergrooting zich natuurlijk aan te sluiten bij het werk van zijnen voorganger, maar wijl de grootschere dispositie van het nieuwe geheel een rijker behandeling vroeg dan het kleine oorspronkelijke kerkje vorderde, werd de oude helft, o. a. door het aanbrengen van triforia onder de bovenvensters van het middenschip, wat sierlijker gemaakt, terwijl ook de vensters in het oude transept eenige wijziging ondergingen. De hierbij gevoegde lengte-doorsnede geeft het onderscheid tusschen het oude en het nieuwe werk duidelijk te zien en zij stelt den lezer ook in staat zich van het interieur een denkbeeld te vormen. Alleen dient hij te weten, dat het thans rijk is gepolychromeerd onder leiding van Dr. CUYPERS.

Lengtedoorsnede der kerk van O. L. Vr. Hemelvaart te Raamsdonksveer.

Het geheel van baksteen opgetrokken uiterlijk der kerk maakt eene grootschen indruk, dank zij vooral den op de viering verrijzenden slanken toren, die met zijn rijzige, opengewerkte spits, onder welker top een verguld O. L. Vrouwebeeld staat, 71 M. hoog is.

De kerk, die ongeveer 670 zitplaatsen telt, is 18 September 1893 gewijd door Mgr. VAN DE VEN. Zij bezit een fraaie koperen kaarsenkroon uit de zeventiende eeuw.

14 en 15. DE PAROCHIEKERKEN VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER EN VAN DEN H. ANTONIUS VAN PADUA TE WAALWIJK.

Bij gebreke aan inlichtingen moet ik mij tot deze vermelding bepalen.

16. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BARTHELOMEUS TE WASPIK.

Voor deze ruime kerk — zij bevat omstreeks 650 zitplaatsen — werd 27 April 1840 de eerste steen

gelegd. Haar bouw geschiedde, daar een Rijkssubsidie van *f* 12.000 was toegekend, onder leiding van den Waterstaat: de hoofdingenieur E. DE KRUYFF en de ingenieur A. DE GEUS leidden het werk, dat voor *f* 43.997 werd aangenomen. 4 October 1841 kon Mgr. VAN WIJCKERSLOOT het gebouw consacreeren. Op een onzer lichtdrukplaten (plaat S) hebben wij het geheel gepolychromeerde interieur der kerk afgebeeld. Hoewel het uit architectonisch oogpunt weinig te roemen valt, bezit het toch zekere bekoring als typisch geheel uit den tijd zijner stichting, dank zij mede de voor hun tijd goed uitgevoerde meubelen, rijk gebeeldhouwde altaren, communiebank, preekstoel en biechtstoelen.

Kerk van O. L. Vr. Hemelvaart te Kaamsdonksveer, a... et oosten.

Behalve eenige fraaie laat-gothische koperen kandelaars, bezit de kerk o. a. een kasuifel met fraai eind-vijftiende eeuwsch borduurwerk (ten deele helaas, zeer slecht gerestaureerd). Op den voorkant ziet men de geboorte van den Zaligmaker, de aanbidding der Wijzen, de vlucht naar Egypte, Jezus onder de schriftgeleerden en het Pinksterwonder; op den achterkant: de verloving der H. Maagd, de Annunciatie en de ontmoeting van Maria en Elisabeth.

17. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H BARTHELOMEUS TE ZEVENBERGEN.

Evenals de vorige is ook deze kerk, die ruim 500 vaste zitplaatsen telt, met een Rijkssubsidie van *f* 12.000 en door den Waterstaat gebouwd. In 1837 werd met den bouw begonnen, 23 October de eerste H. Mis gecelebreerd in het gebouw, dat 25 Juli 1843 door Mgr. ZWIJSEN is gewijd. Onze afbeelding (op lichtdrukplaat S) doet de groote overeenkomst van het interieur met dat van Waspik duidelijk uitkomen; alleen is te Zevenbergen de polychromie, uitgevoerd onder leiding van Dr. CUYPERS, van een bizonder goeden smaak en inniger samenhangend met de architectuur.

De kerk bestaat uit een driebeukig schip

PLAAT S.

S.-Bartholomaeuskerk te Waspik.

S.-Bartholomaeuskerk te Zevenbergen.

Kerk van den H. Joannes Bapt. te Rozendaal.

S.-Gummaruskerk te Steenbergen.

S. Lambertuskerk te Wouw.

Phototypie L. VAN LEER & Co. — Amsterdam

Phototypie L. VAN LEER & Co. — Amsterdam.

St. Bartolomeuskerk te Zevenbergsche Hoek.

van zes traveeën met een priesterchoor van ééne, halfrond-gesloten travee, terwijl de zijbeuken oostelijk met ondiepe altaarnissen zijn gesloten.
Het middenschip is met een rondbogig tongewelf, de zijbeuken zijn met vlakke kruisgewelven — alles stukadoorwerk natuurlijk — overdekt. De zijwanden van het choor zijn met bogen geopend, met het oog op daarachter aanwezige tribunes.
Alle vensters hebben een gebrandschilderde beglazing: een enkele heiligenfiguur in ornamentale omranding. Behalve de altaren, die eenvoudige renaissancevormen vertoonen, dragen de meubelen het karakter van den stichtingstijd der kerk; communiebank, preek- en biechtstoelen en het orgel zijn rijk gebeeldhouwd, in den zwierig barokken trant der Antwerpsche school van het midden der negentiende eeuw. De kruiswegstaties zijn geschilderd door WINDHAUSEN.

18. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BARTHELOMEUS TE ZEVENBERGSCHE HOEK.

Onder de verschillende centraalkerken door den architect C. WEBER gebouwd, is deze, hoewel eene der oudste — zij werd 17 Mei 1886 door Mgr. GODSCHALK geconsacreerd — m. i. de gelukkigst geslaagde, waarom ik haar dan ook uitkoos om door een afzonderlijke lichtdruk te worden afgebeeld.

St. Barthelomeuskerk te Zevenbergsche Hoek.

In plan bestaat zij uit een door torens geflankeerden narthex, een drie traveeën diep, driebeukig schip en een achtkante viering, waarbij zich naar noord en zuid door rechthoekige kapellen omgeven, driezijdig gesloten kruisarmen voegen, en naar het oosten een priesterchoor, dat twee traveeën diep is, waarvan de westelijke aan vierkante zijkapellen, de oostelijke aan een driezijdige absis is verbonden.
De binnenwerksche lengte bedraagt 45 M., de breedte in het dwarspand 36 M., en er zijn omstreeks 500 zitplaatsen.
Bij het uiterlijk treft het fraai omhoog gaan van den machtigen vieringskoepel, naar alle zijden omgeven, en als gedragen, door trapsgewijs hooger wordende bouwdeelen. Het karakter is dat van den overgang van Romaansch naar vroeg-Gothiek.
Het geheel overwelfde interieur, evenals het uiterlijk opgetrokken van baksteen met tamelijk ruime toepassing van bergsteen, is rijk, en misschien wel àl te kleurig, gepolychromeerd door den kerkschilder Jos. LOMMEN, die o. a. in de zwikken om de scheibogen ornament in romaanschen trant en in de triforia een reeks van heiligen schilderde.
Het hoofdaltaar, evenals de zijaltaren en een Piëta door TIJSSEN en LEENDERTS uitgevoerd, is onder een ciborium geplaatst. Bijzonder rijk is de geheel marmeren preekstoel, welks zeskante, op zuiltjes gedragen kuip prijkt met reliefs, terwijl de trap, die erheen voert, een kwistig versierde koperen leuning draagt. Het is een werk van den Stratumschen beeldhouwer J. CUSTERS. De kruiswegstaties aan de wanden zijn geschilderd door WINDHAUSEN.

VIII. HET DEKENAAT HELMOND.

1. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW-PRAESENTATIE TE AARLE.

Meermalen reeds had ik in dit boek gelegenheid te doen uitkomen, dat onder de omstreeks het midden der negentiende eeuw in klassicistischen trant gebouwde kerken gebouwen voorkomen, die voor het gebruik bijzonder practisch en uit architectonisch oogpunt niet zonder verdienste zijn. Een zeer gelukkige combinatie van deze beide deugden bezit de van 1844 tot 1846 gebouwde kerk van Aarle, door den ingenieur van den Waterstaat VAN RAPPARD ontworpen, gesticht met subsidiën van de gemeente en van den Staat, onderscheidenlijk van *f* 16.000 en *f* 5.000, terwijl het ontbrekende — de bouw was begroot op *f* 38.000 — door bijdragen der parochianen bijeenkwam. Bij gelegenheid van haar vijftigjarig bestaan, in 1896, is de kerk, die 20 October 1846 door Mgr. DEN DUBBELDEN is gewijd, geheel gerestaureerd onder leiding van JOS. CUYPERS. Bij die gelegenheid zijn nieuwe altaren geplaatst, is een tegelvloer gelegd en het interieur geheel beschilderd, hetgeen tot den luisterrijken aanblik, welken het gebouw thans biedt, zeker niet weinig heeft bijgedragen, doch ook op zichzelf verdient de architectuur van dit gebouw eenige aandacht. In aanleg bestaat het uit een voorbouw — waarin beneden het portaal, geflankeerd door twee kleine kapellen (voor de doopvont en eene Pieta) en boven de tribune voor orgel en zangers —, een breed schip ter diepte van vijf traveeën, waarin onbekrompen ruimte is voor 280 zitplaatsen, en welks zijmuren oostelijk door twee kwartcirkelvormige wanden, waartegen zijaltaren staan, verbonden zijn aan de opening van het smallere priesterchoor, gevormd uit ééne, halfcirkelvormig-gesloten travee, geflankeerd door lage dienstvertrekken, waar boven tribunes zijn gebouwd.

Kerk van de H. Maria-Praesentatie te Aarle

Het geheel met kruiswelven (van stuc) overdekte interieur dankt aan zijne goede verhoudingen en den ernst zijner blijkbaar met zorg gedetailleerde wandbehandeling, een waardig aanzien, al kan men natuurlijk, van streng aesthetisch standpunt, bezwaar maken tegen heel de ordonnantie, in zoover zij schijn voor wezen stelt. In dit opzicht geeft het uiterlijk van het gebouw minder vat aan critiek, want het is een, in zijn karakter gelaten, sobere baksteenbouw, die toch zekere grootschheid van houding dankt aan den goed-geproportioneerden, rhythmisch onderverdeelden en in sierlijken opbouw omhoog gaanden voorgevel, waarachter een toren oprijst, die door de duidelijk uitgesproken scheiding, ook in de bedaking, tusschen voorbouw en schip niet te zeer in de lucht zweeft en in een open spits van voor den tijd opmerkelijk silhouet, een goede bekroning vindt.

Hier heeft de „Waterstaat" waarlijk zichzelve overtroffen.

Choor der kerk te Aarle.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE BAKEL

Deze oude parochiekerk, bij besluit van LODEWIJK NAPOLEON in 1809 opnieuw aan de katholieken gegeven, tegen eene uitkeering van *f* 6.000 aan de Hervormden, doch eerst op 6 September 1818 weder in gebruik genomen, schijnt te dagteekenen uit de zestiende eeuw. Het gebouw was in 1708 zwaar door brand geteisterd, in 1721 hersteld, doch de toren bleek in 1840 opnieuw bouwvallig, zoodat hij belangrijke reparaties vorderde, en in 1893 is zijn westwand andermaal gerestaureerd. Er zijn 250 zitplaatsen.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MICHAËL TE BEEK.

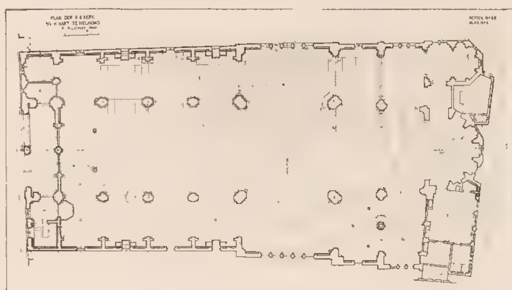
Een sobere waterstaatskerk uit 1830.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE HELMOND.

Deze driebeukige kruiskerk, die 925 zitplaatsen telt, is onder leiding van den architect MOLKENBOER gebouwd van 1856—1861. Mgr. DEPPEN wijdde haar 30 September 1861. Na wat wij vroeger over het werk van dezen bouwmeester zeiden, bestaat er geen reden aan dit gebouw eene uitvoerige bespreking te wijden.

5. DE PAROCHIEKERK VAN HET H. HART VAN JEZUS TE HELMOND.

Een eenigszins wigvormig terrein, waarvan blijkbaar weinig kon worden gemist, wilde het gebouw de gewenschte afmetingen verkrijgen — het is voor Dr. CUYPERS, die zulke bezwaren nog liever schijnt te zoeken dan te ontgaan, aanleiding een plan in elkander te zetten, dat de lenigheid der gothische constructie, het aanpassingsvermogen der Gothiek, bijzonder doet uitkomen.

Plattegrond der kerk van het H. Hart te Helmond.

Wij reproduceeren daarom dit plan, waarvan de onregelmatigheid dadelijk in het oog valt, en geven daarbij eene afbeelding van het interieur dezer kerk, die op hare beurt doet zien, dat toch alle optische misstanden zijn voorkomen. De eigenaardige dispositie der twee zich vernauwende traveeën, ten oosten van de viering, die gelegenheid gaf aan beide zijden van het priesterchoor ruimte te vinden voor twee zijaltaren, blijkt hier ook van een gunstige werking, want zij ontneemt aan het interieur het àl te overzichtelijke, zij geeft den blik een uitzicht op mysterieuse diepten, zooals dat juist in een kerk zoozeer tot grootere bekoorlijkheid bijdraagt. Fraai gevonden is ook de tegenstelling tusschen licht en donker, ontstaan door het laag-houden en met slechts kleine vensters verlichten van de zijbeuken, terwijl een klare dag door slanke drielichtramen het middenschip binnenvalt. Maar het treffendst is toch de grootsche ruimte-indruk, gewekt doordien de 12 M. wijde middenbeuk, niet vlak vóór het presbyterium, maar meer op het midden van hare lengte, in een even wijd dwarspand overgaat, terwijl de zonder onderbreking van den grond omhoog stijgende rondstaven, die de pijlers profileeren, aan deze groote ruimte een aangename slankheid geven.

Zooals onze afbeelding doet zien, is het interieur een zuivere baksteenbouw, met slechts spaarzame toepassing van natuursteen, doch voldoende contrastrijk en kleurig gehouden door het gebruik van sterk-roode en gele vormsteen. Alleen de friezen onder de vensters en de velden om den

Kerk van het H. Hart te Helmond.

triomfboog zijn in den hem eigenen strengen trant beschilderd naar het ontwerp en onder bestier van den bouwmeester zelf, die ook de altaren en verdere meubelen zelf bezorgde, zoodat het geheel een zeer compleet voorbeeld geeft van zijn werk.

Uitwendig verdient het gebouw de aandacht om de groepeering der massa's. Een westtoren ontbreekt, maar heel de westelijke travee, voor het middenschip als portaal, bij de zijbeuken als kapellen ingericht, werd hoog opgetrokken, zoodat zij een voorbouw vormt, die als het ware voorbereidt tot het hoofdmoment der compositie, het hooge transept, dat, waar het door de hooge middenbeuk gesneden wordt, een rijzigen vieringstoren draagt met fraai-opengewerkte spits. De westgevel, ten slotte, is van een opmerkelijke indeeling door de wijde spitsboog van haar tweedeeligen hoofdingang, welks tympan door beeldhouwwerk versierd wordt, en die, om zijne breedte, noopte de twee traptorentjes, die hem flankeeren, niet van den grond te doen opgaan, doch te laten rusten op uitkragingen, die bij de geboorte van den boog beginnen.

Deze belangrijke kerk is in 1897 gebouwd.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. LUCIA TE HET HOUT.

Een driebeukige kruiskerk met omstreeks 300 zitplaatsen, naar het ontwerp van den architect C. Franssen, gebouwd den 5 Juli 1897, door Mgr. Van de Ven geconsacreerd, „gothisch" van stijl als — en niet opmerkelijker dan — zoo vele andere.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. SERVATIUS TE LIESHOUT.

Deze simpele zaalkerk, met ± 300 zitplaatsen is 23 October 1844 door Mgr. Den Dubbelden geconsacreerd.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. LUCIA TE MIERLOO.

Op de plaats der oude parochiekerk, welke de katholieken in 1818 weder in gebruik hadden genomen, is 6 Juni 1856 de eerste steen gelegd voor eene nieuwe kerk, waarin op 1 November 1858 voor het eerst de H. Mis werd opgedragen en die 15 October 1860 door Mgr. Deppen is geconsacreerd. Haar bouwmeester was de Tilburgsche architect H. van Tulder, wiens werk wij reeds een- en andermaal bespraken. Een gemeentelijke bijdrage van *f* 12.000 had den bouw helpen mogelijk maken.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE MILHEEZE.

Iets naders dan het weinig-belovend jaar van den bouw: 1845, valt betreffende deze kerk niet te melden.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. TRUDO TE STIPHOUT.

Naar het ontwerp van den architect H. J. VAN TULDER is deze, 27 Juli 1885 door Mgr. GODSCHALK gewijde kerk, van April 1883 tot November 1884 gebouwd. Het is een ruime kruiskerk voor 200 zitplaatsen, bestaande uit een vier traveeën diep schip, welks drie beuken door pijlers worden gescheiden, een dwarspand en een met een halven tienhoek gesloten priesterchoor. Met inbegrip van den westtoren, bedraagt hare diepte 53 M., terwijl zij in het transept 20 M. breed is. Evenals het hierbij afgebeelde uiterlijk, is het inwendig der kerk behandeld als baksteenbouw. De baksteen is echter eenvoudig gekleurd en afgewisseld door witte bergsteen voor de kapiteelen en de rijk gedetailleerde driedeelige arcaturen, die de muurvlakken boven de scheibogen verlevendigen. In het, evenals geheel de kerk, met gemetselde gewelven overkluisde priesterchoor prijken de wanden met eene ornamentale beschildering, en de vensters met gebrandschilderde glazen van Capronnier, waarbij een drietal, gewijd aan het mirakel van Stiphout. In 1392 nl. werd het H. Sacrament ongedeerd door een landman gered uit de vlammen van het brandende kerkgebouw — voorval, dat in het octaaf van het feest van het H. Sacrament nog jaarlijks wordt herdacht en waaraan de herinnering ook bewaard wordt door een oud schilderij, waarvan het berijmde opschrift door SCHUTJES is medegedeeld (V, blz. 686).

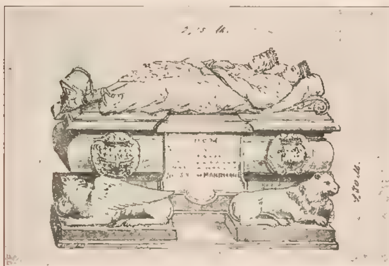

S. Trudokerk te Stiphout.

IX. HET DEKENAAT HEUSDEN.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS ABT TE BOKHOVEN.

□ Gelijk men bij SCHUTJES (III, blz. 300) kan nalezen, behoort deze parochie al sinds de veertiende eeuw aan de abdij van Berne, die nog heden in hare geestelijke bediening voorziet. Nadat eene in 1383 opgerichte kapel in 1498 door brand was verwoest, is de tegenwoordige kerk gebouwd, die in 1500, op Zondag voor Pinksteren, is gewijd. Tengevolge van den eigenaardigen staatsrechterlijken toestand der heerlijkheid Bokhoven — aanvankelijk leenroerig aan het bisdom Luik, in 1499 tot baronie en in 1640 door Keizer FERDINAND III tot Rijksgraafschap verheven — bleven de katholieken in het bezit van dit gebouw, dat wel, naar het schijnt, in 1510 door een aanbouw is vergroot, in 1771 inwendig naar toenmaligen trant gewijzigd en in 1836 van een nieuwen westelijken torenwand voorzien is, doch niettemin nog geheel den aanleg en, althans uitwendig, ook het aspect eener laat-gothische kerk behouden heeft. Zij is opgetrokken van kleurige baksteen, bestaat uit een eenbeukig schip van drie traveeën, een dwarspand en een vijfzijdig gesloten priesterchoor, en terwijl zij vroeger vermoedelijk met een houten tongewelf gedekt was, heeft haar interieur thans een stuc plafond. Tegen den toren staat aan de zuidzijde een traptorentje en aan den noordkant een later bijbouwtje. Ook aan weerszijden van het choor zijn aanbouwtjes opgetrokken, waarvan het noordelijke thans de grootste merkwaardigheid bevat, welke de kerk bezit: een door ARTUR QUELLINUS gebeeldhouwd grafmonument, tombe van rood en zwart met levensgroote beelden van wit marmer, blijkens het opschrift en de wapens opgericht voor ENGELBERT VAN IMMERZEEL, heer van Bokhoven († 26 September 1652) en zijne vrouw HÉLÈNE DE MONTMORENCY († 13 Juli 1648). Blijkens het vroeger in de pastorie bewaarde contract [1]) tusschen QUELLIN en den heer VAN IMMERZEEL, was de tombe bestemd om geplaatst te worden in eene Antwerpsche kerk, vanwaar zij in 1793 naar Bokhoven is overgebracht, toen de nadering der Fransche troepen de vernieling der in Antwerpen aanwezige praalgraven deed voorzien. De thans geheel vrijstaande tombe was, blijkens den ruw gelaten achterwand, oorspronkelijk tegen een muur of pijler geplaatst.

Grafmonument in de kerk te Bokhoven door Art. Quellinus.
Naar eene schets van L. C. Hezenmans.

□ Ook in de sacristie der kerk bevinden zich nog eenige oude kunstvoorwerpen: o.a. een fraai gedreven verguld-zilveren kelk uit 1544, een zilveren kelk van 1663, een monstrans uit 1661 (o. a. met de beeltenissen van den H. Antonius Abt en den H. Norbertus versierd), en een met gegraveerd wapen versierd, zilveren ampullenblad uit 1644.

[1]) Ik volg aanteekeningen van wijlen den heer L. C. HEZENMANS, die dit, thans naar het schijnt verdwenen, stuk indertijd heeft gezien.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE DRUNEN.

□ Nadat wij reeds een- en andermaal kerken van den architect J. H. VAN TULDER uitvoeriger hebben besproken, zij van deze zijne schepping alleen medegedeeld, dat zij op 550 zitplaatsen is berekend en tot zijne vroege werken behoort: 15 Juni 1874 door Mgr. DEPPEN gewijd.

3. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW-GEBOORTE TE DUSSEN.

Aan hetgeen onze afbeelding (op de lichtdrukplaat P) van deze kerk laat zien, zij toegevoegd, dat zij voor 490 zitplaatsen, naar het ontwerp van den architect E. CORBEY, is gebouwd en 6 Augustus 1894 door Mgr. VAN DE VEN gewijd. Haar uiterlijk trekt de aandacht door een kloeken, vierkant omhooggaanden westtoren met open klokkenkamer.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE ENGELEN.

Een uiterst sober zaalkerkje, met ruim 100 zitplaatsen, in 1829 gebouwd.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE HAARSTEEG.

Deze kerk met ruim 500 zitplaatsen is door den architect DOBBE gebouwd, in 1873 voltooid en 8 Mei 1882 door Mgr. GODSCHALK gewijd.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE HEDIKHUIZEN.

Een in 1846 gebouwde waterstaatskerk met 150 zitplaatsen, 19 September 1896 geconsacreerd door Mgr. VAN DE VEN.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. CATHARINA VAN AL. TE HERPT.

Voor deze eerst in 1893 weder opgerichte parochie dient eene in dat jaar gebouwde noodkerk met 150 zitplaatsen.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. CATHARINA VAN AL. TE HEUSDEN.

Deze ruime waterstaatskerk — er zijn 450 zitplaatsen —, door geene architectonische deugden zich onderscheidend, is in 1840—'41 door den Haarlemschen bouwkundige N. SWARZE gebouwd en in 1860 door Mgr. DEPPEN gewijd.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE NIEUWKUIK

In 1873 werd de eerste steen gelegd voor deze, onder leiding van den architect C. WEBER voor ruim 500 zitplaatsen gebouwde kerk. 25 October 1875 had de wijding plaats en in 1878 werd de kloeke westtoren opgetrokken. Hoe jong zij dus nog is, toch had zij reeds hare lotgevallen, want in 1878 trof de bliksem den in aanbouw zijnden toren en bij de overstrooming van 1880 sloeg de grond weg bij een harer zijwanden tot onder de fundamenten, zoodat ernstige voorziening noodig was.

In aanleg is het gebouw een driebeukige kruiskerk met door vijf zijden van eenen achthoek gesloten choor; uitwendig een baksteenbouw in sobere vormen, met wat rijker gedetailleerden toren, die de overhoeksche contreforten der laat-gothiek vertoont bij eene overigens meer vroeg-gothisch bedoelde behandeling; inwendig een geheel gepleisterde, met gemetselde gewelven overkluisde ruimte, welker drie beuken worden gescheiden door rechthoekige pijlers, waartegen schalken zijn gesteld voor de gewelfribben.

Het geheel, zwaarmoedig en ietwat plomp, doet wel zien, dat de bouwmeester nog niet geheel was doorgedrongen in den geest der dertiende-eeuwsche Gothiek, welke hij zich ten voorbeeld had gesteld.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES EV. TE OUDHEUSDEN (ELSHOUT).

. . . „Wie het heiligdom binnentreedt", — schreef Pater KRONENBURG [1]) — „ziet al spoedig wat deze kerk aantrekkelijk maakt boven vele andere: in een nis boven een sierlijk zijaltaar en omgeven van talrijke ex-voto's, prijkt een eeuwenoud houten beeldje, de Koningin des Hemels voorstellend, met het Goddelijk Kind op den rechterarm". En inderdaad: deze veertiende-eeuwsche, 0.45 M. hooge houtsculptuur, is ook uit artistiek oogpunt van grooter belang dan het kerkgebouw, een voor 350 zitplaatsen berekende, driebeukige kruiskerk, waarvan de bouw in 1878 onder leiding van den architect VAN TULDER is begonnen, en die in 1879 voltooid en 16 April 1883 door Mgr. GODSCHALK gewijd is. Een drietal altaren van H. J. VAN DER GELD sieren haar interieur.

[1]) *Maria's Heerlijkheid in Nederland*, VI, blz. 313 vv.

11. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW O. O. TE ST.-MARIAPOLDER.

Volgens SCHUTJES „een fraaie kerk, meest in gothischen stijl gebouwd" *(sic)*, en 29 Mei 1865 door Mgr. DEPPEN gewijd. Zij heeft 180 zitplaatsen.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE VLIJMEN.

Bij de, evenals deze, door den architect VAN TULDER gebouwde kerk van Zesgehuchten, wezen wij erop hoe haar interieur zich kenmerkte door de al te levendig geschakeerde behandeling der middenschipswanden. Het is de eigenaardigheid der meeste van VAN TULDER'S kerken en ook hier in Vlijmen treft zij ons: de zwikken om de scheibogen zijn versierd met door driepassen gevulde écoinçons, boven de waterlijst verheft zich in elke travee een vijfdeelig boogfries en daarboven is onder de vensters der hooge lichtbeuk nogeens een versiering met spaarboogjes aangebracht. Maar in dit gebouw, waar de drie beuken door rijk gelede pijlers zijn gescheiden en blijkbaar een sterk-uitgesproken verticalisme is gezocht, begrijpt men, dat de invloed der Bossche Sint Jan, met hare uiterste rijke, laat-gothische wandbehandeling, den architect heeft verleid tot eene detailleering, die goed was op de schaal der kathedraal, doch zich niet eigent tot toepassing in de bescheiden afmetingen eener dorpskerk, zelfs al is die, als deze, op 600 zitplaatsen berekend en dus niet van de kleinste. Ook het plan toont zekere grootscheepsche neigingen: aan een zes traveeën diep, driebeukig schip, sluit een ver buiten de zijbeuken reikend transept aan, geopend op een priesterchoor van drie traveeën, dat gesloten is met een halven tienhoek en vergezeld van zijbeuken, die, ook om de sluiting, zijn voortgezet en daar een omgang vormen, bestaande uit vijf half-achtkante straalkapellen.

St. Joanneskerk te Vlijmen.

Het aspect der kerk van deze zijde, verlevendigd door een paar traptorentjes is niet onaardig, al wordt het wel wat ontsierd door de onnoodig gecompliceerde behandeling der spitsen van den dakruiter en den toren.

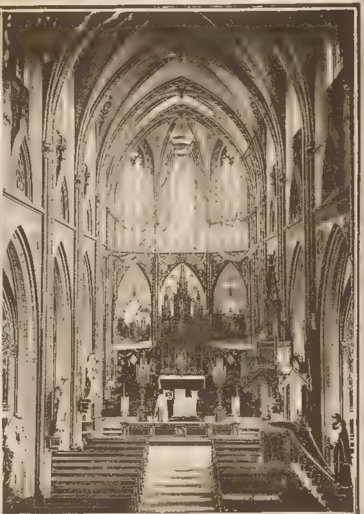
13. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES VAN NEPOMUC TE WOUDRICHEM.

Het opmerkelijkste van deze, op 100 zitplaatsen berekende en in 1838 gebouwde kerk is haar bestaan, daar er in Woudrichem slechts vier katholieke gezinnen wonen en het aantal parochianen, met inbegrip van die uit de omliggende gemeenten, niet meer dan 70 bedraagt. In den retable van het hoofdaltaar prijkt eene schilderij van den in zijnen tijd bekenden schilder J. B. VAN DER HULST, voorstellende de Geboorte van den Zaligmaker.

PLAAT L.

Kerk van S. Jans Geboorte te Nieuwkuik.

S. Willibrorduskerk te Mil.

S. Martinuskerk te Tongelre

S. Petruskerk te Boksmeer.

S. Lambertuskerk te Beers

X. HET DEKENAAT KUIK.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS ABT TE ST.-ANTONIUS.

De omstandigheid, dat dit dorp behoorde tot de door katholieke geslachten bestuurde heerlijkheid Boksmeer, was oorzaak dat de oude kapel, in 1447 tot parochiekerk verheven, in het ongestoord bezit der katholieken bleef. Het gebouw is echter in verloop van tijd belangrijk gewijzigd: in 1834 werd het met een rijkssubsidie van *f* 2.000 naar den trant des tijds opgeknapt en in 1885 is het gedeeltelijk afgebroken en, onder leiding van den architect C. van Dijk, herbouwd. 2 Augustus 1886 wijdde Mgr. Godschalk het aldus vernieuwde Godshuis, dat ruim 240 zitplaatsen telt.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE BEERS.

Deze eerste der door den Roermondschen architect C. Franssen gebouwde kerken — 4 September 1891 door Mgr. Van de Ven gewijd — bestaat uit een driebeukig schip van vier traveeën en een dwarspand, geopend op een priesterchoor van ééne travee, gesloten met vijf zijden van eenen achthoek. Bij eene binnenwerksche diepte van 50 M. en eene grootste breedte van 30 M., heeft zij 265 zitplaatsen. Het interieur, afgebeeld op onze lichtdrukplaat L, geheel met gemetselde gewelven overkluisd, heeft het karakter van een strengen, gothischen baksteenbouw en is geheel gepolychromeerd door den Venlooschen schilder Em. Perey, die o.a. op de wanden van het choor tafereelen schilderde uit het leven van den patroon der kerk en op den torenwand, om en boven den boog, waarmede de orgeltribune op de kerk geopend is, eene allegorische voorstelling van diens opneming ten Hemel. De zeven vensters van het presbyterium prijken met gebrandschilderd glas, voorstellingen van de zeven Sacramenten, door Nicolas.

3. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW HEMELVAART TE BEUGEN.

In 1800 kregen de katholieken hier de oude parochiekerk terug, die in 1420 schijnt te zijn gebouwd, wijl er in dat jaar een aflaat werd verleend aan allen, die zouden bijdragen tot onderhoud en versiering van het gebouw, dat als „fundata et dedicata" wordt aangeduid (Schutjes, III, blz. 272). Het is een eenvoudig driebeukig kerkje, in 1879 gerestaureerd en bij die gelegenheid van gemetselde gewelven voorzien.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PETRUS TE BOKSMEER.

Omstreeks 1400 voelde een priester, die in deze kerk het H. Misoffer opdroeg, nadat de consecratie was voltrokken, twijfel in zich rijzen aan de „realis presentia". God had medelijden met hem: deed de gedaante van wijn in dien van Bloed verkeeren, en van het nu bruisende bloed in den kelk stortten eenige droppen op den corporale en teekenden er een roode vlek. Diep-getroffen beleed de priester zijnen twijfel. In den kelk hernam het Bloed nu de gedaante van wijn, maar op den doek bléef de roode kleur, en deze wonderbare bevestiging van het heilig geheim voerde een groote schare van pelgrims tot in onze dagen, naar de kerk, binnen wier muren het mirakel geschiedde. Geen wonder, dat zij verschillende vergrootingen had te ondergaan en dat dus het tegenwoordige gebouw, dat steeds in katholiek bezit bleef, omdat bij den vrede van Munster aan de inwoners der heerlijkheid Boksmeer vrijheid was toegekend hunnen godsdienst uit te oefenen, uit verschillende tijdperken dateert.

De kloeke toren, met overhoeksche beeren versterkt en in zijne vier geledingen met spaarvelden versierd, dagteekent vermoedelijk uit het eind der vijftiende eeuw en het middenschip en priesterchoor der kerk (afgebeeld op onze lichtdrukplaat L), geheel met netgewelven overkluisd, zijn zeker niet ouder. In de zestiende eeuw zijn bij dit schip dwarsarmen aangebouwd: in 1522 ten noorden en in 1556 ten zuiden, deze laatste door de stichting van een in 1565 aan den H. Joannes Ev. en het H. Bloed gewijd altaar, meer bijzonder tot devotiekapel bestemd. En in 1885 eindelijk zijn onder leiding van den architect A. TEPE zijbeuken en twee kapellen bij de kerk aangebouwd, welker interieur, in 1900, bij gelegenheid der vijfhonderdjarige herdenking van het mirakel, geheel is gepolychromeerd. Bij gelegenheid der vergrooting van 1885 was ook een nieuw altaar voor het H. Bloed geplaatst, een werk van de Haagsche beeldhouwers TE POELL en STOLTEFUSS. Zoo kon het eenvoudige, oude gebouw, thans voor omstreeks 500 zitplaatsen ingericht, althans in hoofdzaak behouden blijven.

Epitaaf door Xavery in de kerk te Boksmeer

Ook oude voorwerpen zijn er bewaard gebleven. Zoo trekt al dadelijk de aandacht een rijkgebeeldhouwd, in de weelderige vormen van de laat-renaissance uitgevoerd oksaal — thans tegen den toren geplaatst en als choortribune dienend — dat, volgens vriendelijke mededeeling van Pastoor KERSTEN, in 1657 door den Venraaischen meester JAN WERKENS gemaakt is. Men vindt er ook een tweede beeldhouwwerk: een epitaaf voor graaf OSWALD VAN DEN BERGH en zijne vrouw, in 1740 uitgevoerd door J. B. XAVERY. Maar de venerabelste voorwerpen zijn toch wel de reliquaires, waarin het corporale met het H. Bloed bewaard wordt: een ostensorium van omstreeks 1700, bestaande uit een cylindervormig glas in rijk-geoorneerde zilveren vatting en geplaatst in een laat-gothischen, zilveren schrijn, met glas in den voorwand, blijkens opschrift door den Zutfenschen kanunnik GERARD VAN MEER in 1482 geschonken, welke schrijn op zijne beurt bewaard wordt in een gedreven kist, daartoe in 1656 door graaf ALBERT VAN DEN BERGH en zijne vrouw geschonken. [1])

Eindelijk bezit de kerk nog eenige stellen achttiende-eeuwsche misgewaden, een antependium, en zilverwerk uit denzelfden tijd: een kelk, monstrans, ciborie en missaalband.

[1]) De drie reliquaires, met den modernen, in gothischen trant behandelden, troonhemel, waaronder zij worden bewaard, zijn afgebeeld in *De Katholieke Illustratie*, dl. XXIV, blz. 74 vv., waar ook het uitwendige der kerk en de retable van het H. Bloedaltaar te vinden zijn.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE GASSEL.

Eene kerk met 145 zitplaatsen, in 1875 door een „gewonen timmerman" gebouwd en 12 Mei 1888 door Mgr. GODSCHALK gewijd.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. ELISABETH VAN THURINGEN TE GRAVE.

In 1799 kregen de katholieken hier de hun in 1602 ontnomen oude parochiekerk terug, of liever de treurige overblijfselen van het eens luisterrijke gebouw, van welks stichting de juiste tijd niet bekend is, doch waarvan wij weten, dat het in 1308 tot kapittelkerk is verheven en in 1415 door brand verwoest. Slechts langzaam schijnt daarna een nieuwe kerk te zijn verrezen, blijkbaar in verschillende perioden gebouwd, want het choor kwam pas in de zestiende eeuw tot stand: van 20 Augustus 1506 tot 31 Juli 1516. Nog later, eerst in 1568, werd het dwarspand tot de hoogte van het choor opgetrokken, maar het schip en de toren, die men ongetwijfeld in overeenstemming met de vernieuwde Oostelijke helft heeft willen brengen, bleven in hunne vijftiende-eeuwsche gedaante, zoodat men ze dan ook, op oude profielen der stad, laag en klein van verhouding ziet tegenover het hooge choor. Toen RABENHAUPT in 1674 Grave belegerde, werd de kerk zóó geteisterd, dat men haar schip moest afbreken. De buitenmuren liet men staan tot slechts ongeveer 3 M. boven den grond, en de toren, van zijn spits beroofd, staat sedert gescheiden van wat als kerk nog dienst doet: het transept en priesterchoor, die intusschen nog zoo aanzienlijke ruimte beslaan, dat zij thans 500 zitplaatsen bevatten.

In haar tegenwoordigen toestand zijn echter ook de bewaarde deelen der oude kerk verre van ongeschonden. Zij waren natuurlijk bij het beleg van 1674 beschadigd, zijn in 1705 en 1719 hersteld, in 1739 nog eens „merkelijk verbeterd en versierd", maar bij het beleg van 1794 hebben zij andermaal geleden: het gewelf in het choor stortte dientengevolge in. Heel wat herstelling was dan ook noodig, vóór de katholieken op 20 Mei 1804 het gebouw in gebruik konden nemen. Reeds in 1818 moesten nieuwe voorzieningen worden getroffen, waarvoor WILLEM I een subsidie toestond van *f* 9.000; in 1842 hadden „schoone verbeteringen" plaats, maar in 1864 stortte een der vieringpijlers in, zoodat nu ook een deel van het transept herbouwd moest worden.

Inwendig vertoont de kerk dan ook een tamelijk recent karakter, ook omdat zij in 1904 „netjes is gepolychromeerd". In deze beschildering zijn o.a. opgenomen drie tafereelen uit het leven van de H. Elisabeth en twee 25 M². groote voorstellingen: Het H. Hart van Jezus en de H. Maagd, als bron van troost aangeroepen en vereerd door alle standen.

Uitwendig heeft het choor, waartegen aan den zuidkant een fraai traptorentje staat, nog het best zijn laat-gothisch karakter bewaard, terwijl de gevel van het zuider transept nog in hoofdzaak zijne renaissance-vormen behouden heeft, vooral in de slanke, door bergsteenen pilasters gedragen arcaturen in het muurvlak boven de twee groote vensters. Dit uiterlijk zou een behoedzame restauratie ten volle waard zijn.

Choor der S. Elisabethskerk te Grave.

Niet minder dan de kerk heeft haar bezit aan kunstvolle meubelen geleden. Het belangrijkst daaronder was de rijk-gebeeldhouwde tombe, door KAREL VAN BOURGONDIË gesticht ter herinnering aan ARNOLD VAN GELDER († 1473). Reeds in 1674 zeer beschadigd, in 1794 andermaal door bommen geteisterd, is zij, bij het instorten van het choorgewelf, geheel vernield. In 1802 is wel door het staatsbewind tegen den choorwand een nieuw monument geplaatst — sarkofaag met naald erboven — doch dit vergoedt ons het verlies van het oude grafteeken niet.

Beter bewaard is de memorietafel voor den in 1528 overleden kanunnik JACOB DE HAAN, een op paneel geschilderde voorstelling van de Kruisiging (0.785 × 0.645 M.), waarvóór links twee kanunniken en eenige mannen, rechts eenige vrouwen, allen in knielende houding en vergezeld van den H. Georgius en de H. Elisabeth. Voorts bezit de kerk een preekstoel en twee biechtstoelen uit de achttiende eeuw (op den eenen biechtstoel staat het jaartal 1713), een gedreven zilveren missaalbeslag met bijbehoorende canonborden, en een stel paramenten, dit laatste afkomstig van den Roermondschen bisschop J. B. R. baron VAN VELDE VAN MELROY (1733—1824), die onder een grafzerk voor het hoogaltaar begraven ligt. [1])

[1]) Ik volgde, behalve SCHUTJES en opgaven van pastoor SPRANGERS: PARINGET, *Memoriaal*, I, blz. 160, HENDRIKX, *Geschied- en aardrijksk. beschr. van Grave*, I, blz. 232 vv. en *Tegenw. Staat*, II, blz. 303. Een opgave van de grafzerken in de kerk en op het kerkhof en eene afbeelding van bovengenoemd paneel vindt men in *Taxandria*, XVI, blz. 210 vv.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE GROOT-LINDEN.

Ook hier kregen de katholieken de oude, hun na den vrede van Munster ontnomen, parochiekerk terug. Dit geschiedde in 1800 en nadat het Domeinbestuur in 1825 het onderhoud, waartoe het als tiendheffer verplicht was, had afgekocht, werd het laat-gothische gebouw, dat thans voor 150 zitplaatsen is ingericht, met den toren „fraai hersteld", waarbij het echter van zijn oorspronkelijk karakter wel een en ander inboette.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. NICOLAAS TE HAPS.

Zooals de architect TEPE in al zijn werk zich aansloot bij de laat-middeleeuwsche kunst, pleegt

de bouwmeester van deze kerk, C. FRANSSEN, zich steeds te inspireeren op de monumenten uit den bloeitijd der Fransche Gothiek, die hij „naar 's lands gelegenheid verdietscht", in zooverre hij den natuursteenbouw in een baksteenconstructie omzet en de twee westtorens der Fransche kerken door éénen toren vervangt, zooals ook de oude Nederlandsche kerkbouwer dat deed. Een herinnering aan den Franschen aanleg vindt men hier intusschen toch in de drie westportalen, die toegang geven tot de kerk: een, door den toren, tot het middenschip, de beide andere tot de zijbeuken.

In plan bestaat het gebouw uit een vierkanten toren, verbonden aan een vier traveeën diep, driebeukig schip, dat overgaat in een met drie achthoekzijden buiten de zijbeuken reikend transept, verbonden aan een priesterchoor, dat met vijf zijden van eenen achthoek is gesloten en welks ééne travee is geflankeerd door zijkapellen met driezijdige sluitingen. Bij het schip is tegen de westelijke zijbeuktravee, ter zuidzijde, een halfachtkante doopkapel aangebouwd, bij het choor ten noorden een sacristie en ten zuiden een catechismuskamer, die door een gang om de concha heen verbonden zijn.

Zonder den toren is deze kerk 36.70 M. diep en in het transept 20 M. breed en zij heeft 300 zitplaatsen.

Het grootendeels met kruisgewelven, in de veelhoekige deelen met straalgewelven, en in de viering met een stergewelf overdekte interieur vertoont eene behandeling, die zeer overeenkomt met die der kerk van Beers, waarvan wij eene afbeelding gaven.

Het wordt verlevendigd door gebrandschilderd glas van NICOLAS in de choorvensters, heeft altaren van CUYPERS en STOLTZENBERG en een gesmeed ijzeren communiebank. De kerk is 12 Augustus 1899 in gebruik genomen en 25 Juni 1900 door Mgr. VAN DE VEN geconsacreerd.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. HUBERTUS TE ST.-HUBERT.

De oude parochiekerk, in 1796 aan de katholieken teruggegeven, doch omstreeks 1825 „geheel vernieuwd".

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE KATWIJK.

Van dit onder leiding van den architect WEBER opgetrokken gebouw kan ik alleen melden, dat het 15 September 1884 door Mgr. GODSCHALK is gewijd en 108 zitplaatsen heeft.

11. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE KUIK.

Nog staat hier — Februari 1912 — de oude parochiekerk, in 1648 aan de katholieken ontnomen, doch in 1799 door hen herkregen, een allerschilderachtigst dorpskerkje, welks geestig silhouet zoo fraai zich afteekent boven de Maas — maar reeds nadert de nieuwe kerk hare voltooiing, om wier wil de oude zal moeten vallen. Deze nieuwe kerk, ontworpen door den architect C. FRANSSEN, mist juist volkomen het echt landelijk karakter, dat de oude kenmerkt, gelijk reeds blijken kan uit de beschrijving van haar plan. Een door twee torens geflankeerde voorbouw, waarin portaal en zangerstribune, geeft toegang tot een vier traveeën diep schip, in de twee westelijke vakken driebeukig, in de verdere vijfbeukig aangelegd en aansluitend bij een dwarspand ter breedte van het middenschip. Oostelijk van het dwarspand is de vijfbeukige aanleg voortgezet: drie traveeën met half-tienhoekige concha in het verlengde van het middenschip en aan iederen kant der westelijke choortraveeën twee zijkapellen, gesloten met overhoeks gestelde halve achthoeken — savante dispositie kortom, van een schoolsch-gothieken opzet, maar zonder den charme van het frissche, het oorspronkelijke en zonder de waardij van den eenvoud.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. CATHARINA TE LEDEAKKER.

Van de oude kapel, die in 1427 reeds bestond, in 1678 aan de katholieken was ontnomen en in 1798 hun teruggegeven, is een gedeelte behouden en dient thans nog als priesterchoor bij de in de eerste helft der negentiende eeuw daartegenaan gebouwde kerk, die 150 zitplaatsen heeft en in 1904 versierd is met tafereelen van den Venlooschen schilder HUB. BEKKERS.

13. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS ABT TE MAASHEES.

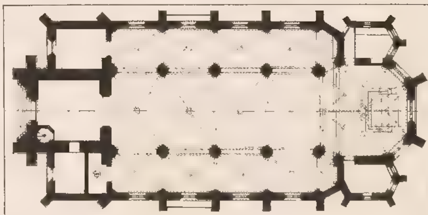
Een in 1818 gebouwd kerkje.

14. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE MIL.

Op de lichtdrukplaat L hebben wij het interieur van deze kerk afgebeeld en dit doet wel duidelijk zien, vooral in de zonderlinge wijze waarop de spaarnissen onder de middenschipsvensters versierd zijn, doch ook wel in de verhoudingen, hoe weinig haar ontwerper, C. VAN DIJK, doorgedrongen was in den stijl, dien hij trachtte toe te passen. Het uiterlijk is niet gelukkiger: zie den onredelijken vorm van de westgevels der zijbeuken, zie vooral den toren, die nog geheel den treurigen trant vertoont van de Gothiek, zooals zij tijdens Koning WILLEM II begrepen — of liever niet begrepen — werd, hoewel het gebouw eerst in 1877 verrees. De voor 500 zitplaatsen ingerichte kerk is in 1878 door Mgr. GODSCHALK gewijd.

15. DE PAROCHIEKERK VAN ST. SALVATOR TE OEFFELT.

Het eerste zelfstandige werk van Dr. CUYPERS was de bouw eener pastorie — thans nog als kapelaanswoning in gebruik — te Venraai, in 1850. In 1853 kreeg de jonge architect zijne eerste opdracht voor eenen kerkbouw: de in 1854 opgetrokken kerk van Oeffelt. Reeds toen overtuigd van de voortreffelijkheid der middeleeuwsche constructiemethoden, ontwierp de bouwmeester eene kerk in gothischen geest en hij dacht zich die dus met ribgewelven gedekt, doch geene gewelven, gelijk men ze toen maakte, van latten en gips, maar gemetselde. Kruisgewelven op ribben waren echter, sinds het midden der zestiende eeuw, in ons land niet meer gemaakt. CUYPERS had er voor het eerst een doen uitvoeren in den kelder eener pastorie te Vechel, die eveneens in 1854 gebouwd was, en steunend op de aldus verkregen ervaring, stichtte hij dan te Oeffelt de eerste negentiende-eeuwsche kerk in Nederland, die geheel met ribgewelven was overkluisd.

Plattegrond der kerk v. d. H. Naam Jezus te Oeffelt.

Een tijdens den bouw geschied ongeval, dat intusschen het goede constructieve inzicht van den jongen bouwmeester duidelijk deed blijken, werd mij door Dr. CUYPERS aldus beschreven: „Toen mij het bouwen eener nieuwe kerk werd opgedragen, stond er nog een dertiende-eeuwsche zware toren, dien ik voor bouwvallig aanzag. Nochtans had een raadsman, opzichter van den Waterstaat, mijn oordeel niet gedeeld: hij meende dat de ruim 1 M. zware baksteenmuren het nog wel eenige eeuwen zouden uithouden. Daar echter de baksteenen zeer slecht waren en er zich meerdere scheuren voordeden, die bij het luiden der klokken eenige beweging vertoonden, bleef ik aan mijn oordeel vasthouden en begon de fundamenten der kerk aan te leggen zonder verbinding met den torenmuur. Eenige maanden daarna vernam ik, dat bij een storm de toren naar de zuidwestzijde was ingestort; ik had dit voorspeld, omdat in den zuidwesthoek een spiltrap van baksteen was aangelegd in de dikte van den muur, waardoor deze zeer verzwakt was. Het met leien gedekte hooge helmdak en de daaronder hangende drie zware klokken hadden het instorten naar die zijde bevorderd. Geheel het metselwerk lag nu in puin voor den grond. Na dit ongeval werd de kerk opgebouwd, maar moest eenige jaren zonder toren blijven wegens gebrek aan financieele kracht. Pastoor WALTER, onder wien ik de kerk bouwde, had niet meer het geluk den nieuwen toren te zien, die eerst onder zijnen opvolger, Pastoor TIJSSEN kon uitgevoerd worden."

Het kerkje, dat 200 zitplaatsen bevat, is zonder den toren omstreeks 28 M. diep en in de drie schepen 16 M. breed, waarvan 7 M. als binnenmuursche wijdte van het middenschip. Onze

Kerk v. d. H. Naam Jezus te Oeffelt

afbeelding van het interieur karakteriseert deze kerk als een vroeg-gothischen pijlerbouw en geeft ook al dadelijk een hoogen dunk van den echt-liturgischen geest van den bouwmeester, die het ruim der kerk met eenvoudige kruisgewelven, doch de door het altaar geheiligde ruimte van het presbyterium met een rijk stergewelf overkluisde. In tegenstelling met zijn later werk, dat zich steeds door streng-doorgevoerde accentueering van het materiaal kenmerkt, heeft de architect bij deze eerste schepping nog de voorkeur gegeven aan bepleistering der baksteen, en polychromie, en alleen uitwendig de baksteen laten spreken.
De kerk is 29 Augustus 1864 door Mgr. DEPPEN gewijd.

16. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MATHIAS TE OPLOO

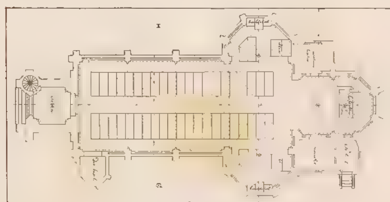
Eene in 1834 met een Rijkssubsidie van *f* 6.000 gebouwde kerk, 3 October 1835 ingezegend, bij welke als sacristie dient het choor der kapel, die hier vóór de Hervorming, vermoedelijk in 1501, was opgetrokken.

17. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. THEOBALDUS TE OVERLOON.

In 1911 is hier door den architect JAN STUYT een eenvoudig kerkje gebouwd, in Romaanschen trant, van het type, dat wij hem ook te Wijkeroog zagen toepassen. Bij een vierkanten westtoren sluit een driebeukig schip aan van drie traveeën, waarvan de middenbeuk, tusschen de muren 7.23 breed is en de zijschepen 2.60 M. wijd zijn. Het schip gaat over in een buiten de zijbeuken reikend transept, verbonden aan een halfcirkelvormig gesloten priesterchoor, waarnaast aan den eenen kant eene sacristie, aan den anderen eene catechismuskamer staat. Tegen den toren is aan den noordkant eene doopkapel aangebouwd. Het uiterlijk ziet men op nevenstaand prentje. Het inwendig is in het choor met een tongewelf en aansluitenden „cul de four", in de zijbeuktraveeën met „charpentes apparentes", in middenschip en transept met een vlakke houten zoldering gedekt, rijk gepolychromeerd door den Amsterdamschen schilder JAN OOSTERMAN.

St. Theobalduskerk te Overloon.

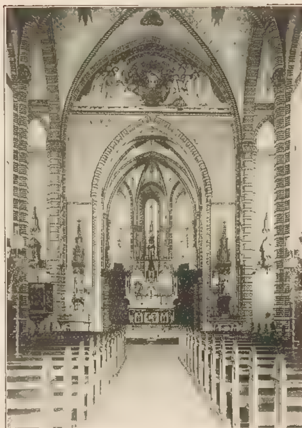

Plattegrond der S. Rochuskerk te Rijkevoort.

18. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ROCHUS TE RIJKEVOORT.

Onder leiding van den architect J. KAYSER is deze kerk in 1887 en '88 gebouwd. Mgr. GODSCHALK wijdde

haar 9 September 1889. Het is, in- en uitwendig, een streng volgehouden baksteenbouw, in de dezen bouwmeester eigene manier, die door het gebruik van verglaasde steen kleuriger, en door de veelvuldige toepassing van vormsteen rijker van profileering, is dan de gewone baksteenbehandeling. Opmerkelijk is ook de in Duitschland meer dan in de Nederlandsche Gothiek bij den kerkbouw gebruikelijke toepassing van den trapgevel, die bij deze kerk o.a. werd aangewend zoowel bij de westelijke sluitwanden van het schip aan weerszijden van den toren, als bij den muur, die het schip scheidt van het lager gehouden priesterchoor. Wij geven eene afbeelding van den plattegrond der kerk, die 184 zitplaatsen heeft bij eene inwendige diepte (zonder den toren) van 27.50 M. en eene breedte, in het transept van 16 M. Het grootendeels met houten ton- en kruisgewelven, alleen in het choor met gemetselde gewelven overdekte interieur moge doen zien dat bij zulken eenbeukigen aanleg de kerkelijke stemming niet behoeft te ontbreken. Het is gepolychromeerd door GUIL. DEUMENS van Venloo.

S. Rochuskerk te Rijkevoort.

19. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE SAMBEEK.

Als in zoovele plaatsen in het land van Kuik, hebben de katholieken ook hier, op grond der additioneele artikelen van de Staatsregeling van 1798, de oude, hun in 1648 ontnomen, parochiekerk teruggekregen. Maar toen dit geschiedde, in 1800, was het gebouw in zeer vervallen staat: in 1702 was de bliksem in den toren geslagen en diens spits en het dak der kerk waren een prooi der vlammen geworden. De torenspits was in 1738 weder hersteld, maar de weinige protestanten hadden het schip der kerk onbedaakt gelaten, en zich met de torenruimte voor hunne godsdienstoefeningen beholpen. Van het westelijk deel van het schip waren de muren ingestort, een boom was opgegroeid midden in het gebouw. In 1804 brachten de nieuwe bezitters de ruïne in bruikbaren staat. Nadat het Domeinbestuur in 1822 zijn onderhoudsplicht had afgekocht, kon een afdoende herstelling worden uitgevoerd, en toen de burgerlijke Gemeente in 1840 den ouden toren aan de kerkelijke had geschonken, werd ook het ingestorte deel der kerk herbouwd. Alleen de ruim 38 M. hooge, fraaie toren, van 1486 tot 1532 gebouwd, bleef — en is nog heden — in vervallen staat.
De kerk, die thans voor 250 zitplaatsen is ingericht, geeft een der in Nederland zeldzame voorbeelden van een tweebeukigen aanleg, zoodat het dubbel te betreuren valt, dat zij hersteld is in eenen tijd, toen het rechte begrip van middeleeuwsche kunst nog ontbrak. Zij bezit nog een gothischen monstrans, zilver, met vergulde beeldjes, en een houten statuette van de H. Barbara.

20. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAURENTIUS TE VIERLINGSBEEK.

Ook hier doet de oude parochiekerk weder dienst, in 1818 en later opgeknapt, en thans voor 260 zitplaatsen ingericht.

21. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. CORNELIUS TE VORTUM.

In de plaats van twee vóór dien bestaande kapellen te Vortum en Mullum is, ongeveer halverwege tusschen deze beide, nadat de plaatsen tot ééne parochie waren verheven, in 1879 deze kerk gebouwd, onder leiding van den bouwkundige BUIJSEN uit Boksmeer: een eenbeukige kruiskerk in gothischen trant, met 136 zitplaatsen.

Oude en nieuwe kerk te Wanrooi.

22. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. CORNELIUS TE WANROOI.

In 1903 stond hier, tegen den mooien, aan de burgerlijke Gemeente behoorenden, vermoedelijk veertiende-eeuwschen toren der oude parochiekerk, een in 1844 gebouwd, onbelangrijk, doch ook pretentieloos kerkje met 250 zitplaatsen. Maar er bestonden toen reeds plannen voor den bouw eener nieuwe kerk, stadskerk in het klein en zoo „gothiek" als maar kan. Het oude en het nieuwe gebouw plaats ik hier naast elkander: moge dit velen doen zien hoever soms de „kunst" van een hedendaagsch architect ten achter staat bij het argeloos bouwen van een vroeger geslacht.

De nieuwe kerk, door den heer C. FRANSSEN ontworpen en 9 Mei 1910 door Mgr. VAN DE VEN geconsacreerd, beslaat, zonder den toren, een oppervlakte van omstreeks 38 × 20 M. en heeft 500 zitplaatsen. Zij is een driebeukige kruiskerk met halftienhoekig gesloten choor, geheel met gemetselde gewelven overkluisd. Hare drie altaren, communiebank en beelden zijn werken van VAN DER GELD, haar gebrandschilderd glas is uit het Roermondsche atelier-NICOLAS.

XI. HET DEKENAAT NIJMEGEN.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS VAN PADUA TE ST. ANNA.

„Mutatis mutandis" is deze in 1910 gebouwde kerk eene tweelingzuster der aan denzelfden patroon gewijde kerk te Woensel van denzelfden bouwmeester, wijlen den heer A. A. J. MARGRY. Zij is echter blijkbaar uit ruimer beurs gebouwd, zoodat de westkant een tweetal torens en het presbyterium een omgang krijgen kon, terwijl in het interieur ruimer gebruik kon worden gemaakt van bergsteen, waardoor zandsteenen zuilen konden komen in de plaats van gemetselde pijlers.

De hier bijgevoegde afbeelding moge het verschil nader toelichten (vgl. Woensel op de lichtdrukplaat P).

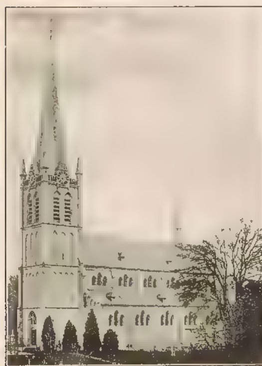
St. Annakerk te St. Anna bij Nijmegen.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE BALGOOI.

Van de oude parochiekerk, die in 1805 weder door de katholieken was in gebruik verkregen, nadat zij hun in 1609 was ontnomen, staat alleen nog de baksteenen toren, in 1522 gebouwd en in 1799 van een nieuwe spits voorzien. De kerk zelf is in 1852 door een andere vervangen, die hier geen beschrijving vordert, daar zij op hare beurt plaats maakt voor een nieuw gebouw.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BARTHELOMEUS TE BEEK.

Eene waterstaatskerk van 1826, in 1891 onder leiding van den architect J. KAYSER in klassieken trant uitgebreid tot een vierbeukigen aanleg, waarna er in het, 5 September 1892 door Mgr. VAN DE VEN gewijde, gebouw 562 zitplaatsen zijn. Een groote zeventiende-eeuwsche kaarsenkroon siert het met zorg gepolychromeerde interieur.

Kerk v. d. H. Cornelius te Beuningen.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. CORNELIUS TE BEUNINGEN.

Een eenvoudige baksteenkerk voor 500 zitplaatsen, door den architect C. FRANSSEN gebouwd en 15 Juli 1901 door Mgr. VAN DE VEN geconsacreerd. Zij bestaat uit een driebeukig schip van vijf traveeën, ten oosten aansluitend bij een met vijf zijden van een achthoek gesloten priesterchoor, en ten westen aan een toren ter breedte van het middenschip.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. COSMAS EN DAMIANUS TE GROESBEEK.

Belangrijker dan de in 1832 gestichte, in 1836 door een storm zeer

gehavende, in 1837 herbouwde en omstreeks 1860 tot drie beuken vergroote kerk, die thans ruim 500 zitplaatsen heeft, is de zilveren monstrans, welke zij bezit, een laat-gothisch werk uit het begin der zestiende eeuw.

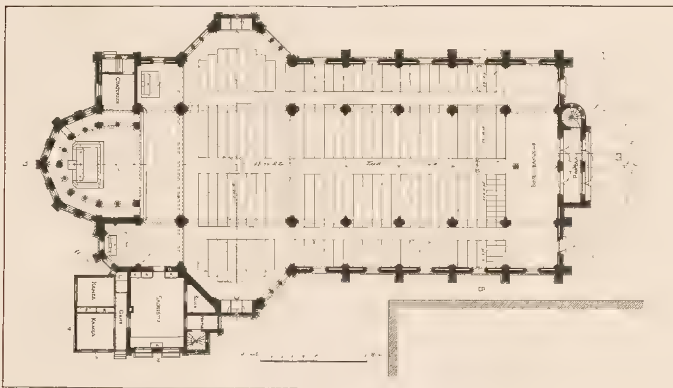
6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS ABT TE HATERT.

Eene in 1846 in gebruik genomen waterstaatskerk was in verloop van tijd veel te klein geworden, waarom voor eenige jaren tot eene vergrooting van dat gebouw besloten werd. Pastoor CRANENBERG was zoo vriendelijk mij daarover het volgende mede te deelen:

Deze vergrooting, onder de leiding van den architect FRANSSEN van Roermond tot stand gekomen, is bij de bescheiden middelen waarover kon worden beschikt en de bestaande situatie in aanmerking genomen, eene bizonder gelukkige geworden. Door de verbouwing der oorspronkelijke kerk, met toevoeging van twee zijbeuken, en een ranken vierkanten toren maakt het geheel een goeden indruk en voldoet in de behoefte aan ruimte. Behalve de ruim 150 zitplaatsen in fraaie eikenhouten banken in het middenschip en 200 plaatsen voor stoelen in de zijbeuken, is achter in de kerk nog een groote ruimte beschikbaar. De drie altaren en communiebank in gesneden eikenhout zijn schoone getuigen van de hedendaagsche houtsnijkunst, terwijl door eene Godslamp, een kunststuk van gesmeed en gedreven koper uit het begin der zeventiende eeuw, ook de oude meesters met een blijk van hunne vaardigheid zijn vertegenwoordigd.

---

7. DE BIJKERK VAN HET H. HART TE HEES.

Kerk van het H. Hart te Hees bij Nijmegen.

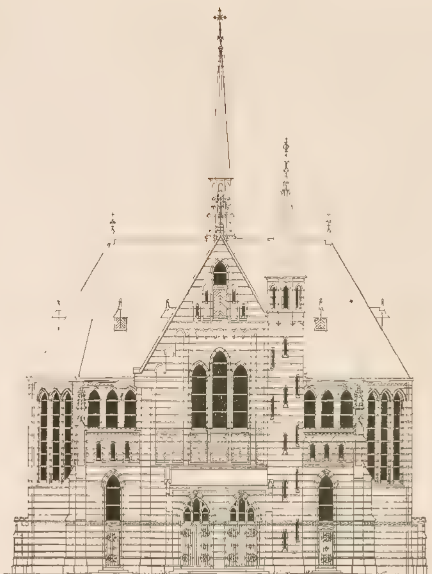
Men herkent wel onmiddellijk de goede school, in deze kerk van den Amsterdamschen architect A. J. JOLING, die in latere, profane, werken meer eigen wegen zocht, doch hier, trouw aan de Gothiek, zich den leerling van Dr. CUYPERS betoonde. Materieel gesproken heeft dit gebouw iets van een kunststuk: een kerk voor 900 zitplaatsen met omgang om het priesterchoor; in middenschip een dwarspand met houten ton-, straal- en kruisgewelven, overigens geheel met gemetselde kluizen overdekt — een kerk, die binnenwerks 49 M. lang, in het driebeukig schip 19.10 M. en in het transept 25.48 M. breed is, en die, met inbegrip van de voorloopige banken, preekstoel, altaar enz. nog niet ten volle *f* 70.000 kostte. Mocht men dus b.v. meenen, dat de wanden der beide dwarsarmen wel wat al te zeer met vensters zijn doorbroken, men zal begrijpen dat een zóó ruime toepassing van glas hier vooral als blijk van spaarzaamheid valt op te vatten. Ziehier overigens wat de bouwmeester zelf (in *De Bouwwereld*, 1902, blz. 106) over zijn werk mededeelde:

„In verband met de finantieele omstandigheden, welke zeer beperkt waren, gold het de vraag, om met zeer beperkte middelen en met het oog op de toekomst een ruim en overeenkomstig hare bestemming toch waardig bedehuis te stichten. Die omstandigheden, welke bij kerkgebouwen zeer dikwijls trouwe bondgenooten schijnen te zijn, noodzaken den ontwerper om de zucht tot versiering plaats te doen maken voor oefening in het kiezen van eenvoudig materiaal en sobere bewerking. In dit opzicht hebben zij dus ook hare goede zijde. Men heeft zich dan ook tot de eenvoudigste materialen en samenstelling

bepaald, zonder daarbij de soliditeit uit het oog te verliezen. Het gebouw is uitwendig geheel en inwendig voor het grootste gedeelte in gewone baksteen opgetrokken; de banden in de gevels zijn van in heete koolteer gedoopte klinkers. Alleen voor gewelfgraten, kolonnetten en banden binnenwerks werd profielsteen toegepast, terwijl de kolommen van het priesterchoor met kapiteelen, evenals het overige, zeer spaarzaam aangebrachte ornament, geheel gemetseld zijn van verglaasde sier- en ornamentsteen en terra-cotta. Voor raamdorpels en alle overige inwaterende muurvlakken is blauwe hardsteen gebezigd.

De zijbeuken zijn met houtcement afgedekt, waarbij door deze dakvlakken hooger op te trekken de triforiums en omgangen behouden zijn gebleven".

De kerk staat in het gehucht Hees, dat langzamerhand een buitenwijk van Nijmegen is geworden, doch tot de parochie Neerbosch behoort. Zij is in 1899 gebouwd.

WESTELIJKE GEVEL.
Kerk van het H. Hart te Hees bij Nijmegen.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. GEORGIUS TE HEUMEN.

Uitwendig maakt dit in 1882 door den architect (?) A. SNIJDERS gebouwde en 28 Juli 1884 door Mgr. GODSCHALK gewijde gebouw den indruk een zwakke copie te zijn naar de zelf reeds niet fraaie kerk van Mil en ook inwendig mist het elken „stijl" — al ontbreekt er de gothiseerende bedoeling niet aan. Het is een eenbeukige kruiskerk, met schip van vijf traveeën en halftienhoekig gesloten choor, overdekt met stukadoorsgewelven. Bij eene afmeting van 42 × 18 M. heeft deze kerk 180 zitplaatsen.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAURENTIUS TE KEKERDOM.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. REMIGIUS TE LEUT.

Zij kunnen, bij gebreke aan alle inlichtingen, alleen worden vermeld.

11. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS ABT TE MALDEN.

De reeds in de dertiende eeuw vermelde parochiekerk, in 1609 hun ontnomen, kregen de katholieken in 1795 terug in zeer vervallen toestand. In 1836 werd het schip vervangen door een nieuw, waarbij in 1883 twee zijbeuken zijn aangebouwd, nadat in 1866 de toren door nieuwe ommetseling geheel zijn karakter had verloren. Ook het choor was in verloop van tijd gewijzigd en opgeknapt. In 1903 is het geheele gebouw gerestaureerd en in 1904 het inwendig gepolychromeerd. Er zijn 300 zitplaatsen.

12. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW HEMELVAART TE MILLINGEN.

De oude parochiekerk, in 1794 bij den inval der Franschen, aan de katholieken teruggegeven, is eerst van 1846—'48 en daarna in 1882 vergroot en van een nieuw priesterchoor met sacristie voorzien, waarna zij 633 zitplaatsen heeft. Alleen de toren, uit de dertiende of veertiende eeuw, herinnert nu nog, hoewel gecement, aan het oude gebouw.

13. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS ABT TE NEDERASSELT.

Een gebouw voor 150 zitplaatsen, naar het ontwerp van den architect C. FRANSSEN gebouwd en in Juli 1891 door Mgr. GODSCHALK gewijd.

14. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS ABT TE NEERBOSCH.

Een in 1879, naar het ontwerp van Dr. CUYPERS opgetrokken, driebeukige baksteenbouw voor 600 zitplaatsen met kloeken westtoren. Bij het met een spitsbogig houten tongewelf overdekte middenschip, sluiten de zijbeuken aan met dwars op de as der kerk gerichte tongewelven, in verband waarmede de zijbeukwanden zijn opgelost in een rij van geveltjes, met hooge spitsboogvensters. De fraaie kerk is 7 Juni 1880 door Mgr. GODSCHALK gewijd.
De kerk bezit een ongeveer 3 M. hoog monumentaal houten crucifix, afkomstig uit een Dominikanenklooster te Calcar en dagteekenend uit het begin der zestiende eeuw.

15. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. AUGUSTINUS TE NIJMEGEN. (NIEUWBARN, blz. 156—174). 1)

Verheerlijking der H. Maagd. Schildering door R. Looymans in de H. Augustinuskerk te Nijmegen.

In 1884 is, naar het ontwerp van Dr. CUYPERS, begonnen met den bouw dezer kerk, die 3 Mei 1886 door Mgr. GODSCHALK werd gewijd. In haren, naar den centraalbouw neigenden, aanleg is zij als prototype te beschouwen van de in 1889 door Jos. CUYPERS te Nes aan den Amstel gebouwde kerk, terwijl de dispositie van haar schip: smalle zijbeuken met galerijen, herinnert aan kerken van Dr. CUYPERS te Amsterdam (O. L. Vrouw O. O.) en te Alkmaar (St. Dominicus). Bij een inwendige lengte van 53.50 M. en een breedte van 25.40 M. in het dwarspand en 20.65 in de drie beuken, heeft zij omstreeks 1500 zitplaatsen, waarvan 400 op de galerijen. De altaren, meubelen en beelden zijn meerendeels uit het atelier van Dr. CUYPERS, de schilderingen van den Antwerpenaar R. LOOYMANS.
Van het inwendig van dit monumentaal gebouw gaven wij een grooten lichtdruk, het uiterlijk vindt men afgebeeld op plaat M.

16. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. DOMINICUS TE NIJMEGEN. (NIEUWBARN, blz. 175—201).

Deze kerk, in 1375 gesticht met en bij een Dominicanenklooster, sinds 1579 voor allerlei doeleinden gebezigd en zeer gehavend, o. a. in 1683 door vernieling der gewelven en in 1794 door brand van dak en kap, werd in 1808 door LODEWIJK NAPOLEON aan de katholieken teruggegeven. Aanvankelijk had zij alleen aan den noordkant eene zijbeuk, in 1866 werd er ook aan den zuidkant

1) Eene uitvoerige en rijk geïllustreerde beschrijving der katholieke kerken te Nijmegen leverde Pater NIEUWBARN: *Officieele Kerkgids van Nijmegen*, Nijmegen, J. F. KLOOSTERMAN, 1908. Het zou daarom een even ondankbaar als overbodig werk zijn, hier een nieuwe beschrijving te beproeven. Ik bepaal mij dus tot eene opsomming der voornaamste gegevens en eene verwijzing naar de bladzijden van NIEUWBARN's boek.

Phototypie L. VAN LEER & Co. — Amsterdam

St. Augustinuskerk te Nijmegen.

eene aangebouwd door Dr. CUYPERS, onder wiens bestier vervolgens in 1877 het oude middenschip gewelfd werd, en in 1885 de voorgevel vernieuwd en de toren opgebouwd. Op een oppervlakte van 43.80 × 20 M. heeft de kerk thans ruimte voor 1100 personen.
Het uiterlijk dezer kerk is afgebeeld op onze lichtdrukplaat M, een gezicht op het interieur hiernevens.

St. Dominicuskerk te Nijmegen.

17. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. FRANCISCUS TE NIJMEGEN. (NIEUWBARN, blz. 202—222).

Een driebeukige kruiskerk met omstreeks 1000 zitplaatsen bij eene oppervlakte van 45 × 20.50 M. De door den architect C. VAN DIJK gebouwde kerk is 31 Juli 1882 door Mgr. GODSCHALK gewijd. Zij bezit o. a. een met fraai borduurwerk versierd, rood Misstel van 1558 en een gouden kelk uit 1648.

18. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. IGNATIUS TE NIJMEGEN. (NIEUWBARN, blz. 223—247).

20 Juni 1898 wijdde Mgr. VAN DE VEN deze kerk, eene schepping van den architect NIC. MOLENAAR, in 1894 en '95 gebouwd. Zooals de afbeelding van haar interieur (op plaat M) doet zien, is zij een ruime kruiskerk in den strengen, vroeg-gothischen trant, dien haar architect bij voorkeur volgt. Bij eene middenschipswijdte van 12 M. is zij, over de drie beuken, 25.50 M. breed en 56.50 M. lang en heeft ruimte voor meer dan 1400 plaatsen. Het inwendig is bestemd verlevendigd te worden door beschildering, waarmede, sedert onze foto genomen werd, reeds een begin is gemaakt onder leiding van W. MENGELBERG. Opmerking verdient het hoofdaltaar van deze kerk, een werk van J. H. BROM, uitgevoerd in kleurige marmers en koper. Van het uiterlijk moge nevenstaand prentje een denkbeeld geven.

St. Franciscuskerk te Nijmegen.

19. DE HULPKERK VAN O. L. VROUW TE NIJMEGEN. (NIEUWBARN, blz. 249—257).

Een bij de viering van het zesde eeuwgetij hunner vestiging te Nijmegen aan de Paters Dominicanen aangeboden geldsom werd door hen bestemd voor de stichting eener bijkerk. In 1893 verrees een klein gebouw, dat echter in 1901 reeds te bekrompen gebleken was, zoodat toen, onder leiding van den architect J. KAYSER werd begonnen

Choorkap der St. Franciscuskerk te Nijmegen.

aan de uitvoering eener nieuwe, grootscher opgevatte kerk, waarvan aanvankelijk bij het bestaande priesterchoor, alleen een deel van het schip kon worden opgetrokken, ruimte biedend voor 880 zitplaatsen. Eenmaal voltooid, zal dit gebouw een kruiskerk zijn, met kloeken westtoren, zes traveeën diep, driebeukig schip en door zijkapellen geflankeerden choorpolygoon, in de slanke verhoudingen en de vormen der vroeg-Gothiek. De kerk zal dan 66 M. diep en, in het dwarspand, 28 M. breed zijn.

Reeds thans bezit de kerk een aantal kruiswegstaties van JAN DUNSELMAN, van wiens ernstig werk bijgaande afbeelding een denkbeeld moge geven.

20. DE HULPKERK VAN DEN H. JOZEF TE NIJMEGEN. (NIEUWBARN, blz. 247 v.).

☐Een centraalbouw met driebeukig schip, op een oppervlakte van 37 × 26 M. (in het transept 29.50 M.), 1500 zitplaatsen biedend. Baksteenbouw in den overgangsstijl, die romaansche vormen aan vroeg-gothische paart, ontworpen door den Nijmegenaar B. J. CLAASE, die blijkbaar de St. Jacobskerk in Den Bosch gezien heeft, doch deze beter volgde bij het interieur dan bij het al te gebrekkig opgeloste en slecht gedetailleerde uiterlijk. In het roosvenster van een der transeptgevels is een gebrandschilderd glas van TOOROP geplaatst: de zegenende Christus, imposante, blanke verschijning, in concentrische cirkels van luisterrijke regenboogkleuren.

21. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. HUBERTUS TE OOI.

☐Betreffende deze in 1905 door den architect C. FRANSSEN gebouwde kerk, in 1906 door Mgr. VAN DE VEN geconsacreerd, ontbreken mij nadere inlichtingen.

22. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS ABT TE OVERASSELT.

☐Naar plannen van den architect C. WEBER is dit op 430 zitplaatsen berekende kerkje gebouwd, dat door Mgr. GODSCHALK 10 Augustus 1891 werd gewijd. Zonder den door een doopkapel en een bergruimte geflankeerden toren, is het ongeveer 30 M. diep en in het dwarspand 22 M. breed. Bij den toren sluit een driebeukig schip aan, gevormd van twee overkoepelde traveeën die 7 M. in het vierkant meten en welker, door slanke schalken gecantonneerde pijlers afwisselen met zuilen, als dragers van de gordels en ribben der kruisgewelven, die de zijbeuken overspannen, welke juist de halve breedte van het middenschip hebben.

Voorgevel der St. Ignatiuskerk te Nijmegen.

PLAAT M.

S. Augustinuskerk te Nijmegen.

S. Annakerk te Bergharen

S. Dominicuskerk te Nijmegen.

S. Ignatiuskerk te Nijmegen.

H.H. Ewaldenkerk te Druten.

Een dwarspand, welks vieringkoepel hooger ligt dan de middenbeukgewelven, met inwendig halfrond-, uitwendig halftienhoekig gesloten armen, vormt den overgang naar het presbyterium, gesloten als de transepten, en door rechthoekige zijkapellen geflankeerd. Zooals de beschrijving van dit plan — op het z.g. gebonden systeem met toepassing van „Stützenwechsel" aangelegd — reeds doet vermoeden, is deze kerk, een baksteenbouw, in romaansche vormen gehouden. Een rijke polychromie, door DORUS HERMSEN, siert het interieur.

Kruiswegstatie door Jan Dunselman in de O. L. Vrouwekerk te Nijmegen.

23. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANDREAS TE WEURT.

◻Een niet te pretentieus dorpskerkje voor 300 zitplaatsen, bestaande uit een driebeukig schip van vijf traveeën, westelijk aansluitend bij eenen toren van goede verhoudingen en oostelijk bij een priesterchoor met uit drie zijden van eenen achthoek gevormde concha. Het is ontworpen door den architect C. FRANSSEN en 12 September 1898 gewijd door Mgr. VAN DE VEN. Behalve een paar zeventiende-eeuwsche koperen kroontjes, bezit de kerk een laat-gothische, verguld zilveren monstrans uit het begin der zestiende eeuw.

24. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS ABT TE WIJCHEN.

◻Een kerk met ruim 600 zitplaatsen, in 1853 gebouwd en 2 October 1854 door Mgr. DEPPEN gewijd.

XII. HET DEKENAAT OORSCHOT.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ODULPHUS TE BEST.

Op lichtdrukplaat N (die abusievelijk zonder kenletter bleef) gaven wij eene afbeelding van het interieur dezer in 1881 en '82 door den architect C. Weber gebouwde kerk, waaruit haar streng-gothisch karakter duidelijk spreekt. Het is eene kruiskerk met driebeukig schip, en zoowel de dwarsarmen als het choor zijn met drie achthoekzijden gesloten. Aan het uiterlijk worden door eenen breeden toren en eenen dakruiter, beide levendig gedetailleerd, teekening gegeven. Het op 730 zitplaatsen berekende gebouw is 23 October 1882 door Mgr. Godschalk geconsacreerd.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE DIESEN.

Kerk te Diesen.

In 1798 herkregen de katholieken hier hunne oude parochiekerk, die thans, ingericht voor 444 zitplaatsen, nog goeden dienst doet en een zeer schilderachtig gebouw mag heeten. Bij een rijzigen en rijkbewerkten westtoren sluit een schip aan van drie beuken onder één breed zadeldak, waaruit zich kleinere daken ontwikkelen voor de lager-gehouden transept-armen en het met drie zijden van eenen achthoek gesloten priesterchoor. Inwendig is het, in hoofdzaak blijkbaar uit het laatst der vijftiende eeuw dagteekenende gebouw — de transepten zijn van lateren datum — na de reconciliatie in klassicistischen geest en niet zonder stucadoorshulp opgeknapt. De altaren in den trant van het baroque, en de rijk-gesneden preekstoel en communiebank uit het midden der negentiende eeuw geven met een paar groote koperen kronen aan dit interieur een pompeus aanzien.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ADRIANUS VAN BEEK TE ESBEEK.

Van deze aan eenen der Gorkumsche martelaren gewijde kerk weet ik alleen, dat zij in 1890 is gewijd.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PETRUS, BANDEN, TE HILVARENBEEK.

Een reeks van rampen heeft deze, reeds in de twaalfde eeuw (vóór 1157) tot collegiale verheven kerk geteisterd. In 1498 en 1546 werd haar toren door brand gehavend, waarbij de kerk-zelf veel schade leed en in 1583 staken Spaansche troepen het gebouw in brand, zoodat weinig meer dan de muren overbleef. Het rieten nooddak, waarmede zij daarna gedekt was, werd in 1586 door een Staatsche bende in brand gestoken en nauwelijks was in 1607 en volgende jaren de schade zoo goed mogelijk hersteld, of in 1615 trof de bliksem den toren en deed een brand ontstaan, die andermaal de kerk vernielde. Reeds het volgend jaar werd het gebouw weder in goeden staat gebracht... doch om slechts korten tijd te dienen, want in 1648 werd het den katholieken ontnomen, die het eerst aan het eind der achttiende eeuw herkregen en 31 Mei 1801 er voor het eerst weder de H. Mis zagen opgedragen.

In haren tegenwoordigen staat toont de kerk van haar veelbewogen geschiedenis vele blijken. Haar 18 M. diepe choor met fraaie kanunnikenbanken uit het begin der zeventiende eeuw, herinnert nog aan hare vroegere bestemming van kapittelkerk en haar onregelmatige aanleg getuigt van de verbouwingen, die zij onderging. In de zestiende eeuw, waaruit zij in hoofdzaak moet dagteekenen, bestond zij blijkbaar uit eenen toren, een driebeukig schip van vijf traveeën, met breed dwarspand en choor. Thans is alleen aan den noordkant de oude, lage zijbeuk nog aanwezig, die aan den zuidkant vervangen is door een zijschip, breeder dan het middenschip. En aan beide kanten zijn

in de vijfde travee de zijbeuken ten westen der transepten uitgebouwd. Zonder den toren is de kerk, die omstreeks 800 zitplaatsen heeft, thans 51 M. diep, in het dwarspand 23.60 M. breed en in het schip 23.50 M., waarvan 5.80 voor de noorder zijbeuk, 7 M. voor het middenschip en 8.40 M. voor het zuidelijke zijschip. Haar toren, uitwendig ruim 10 M. in het vierkant, is, zonder de latere spits, 40 M. hoog. Die toren vooral, met zijn rijk-gedetailleerd portaal, dat aan dat van Oorschot herinnert, en zijn typische zeventiende-eeuwsche spits — welke de Hemel voor stijlvaste „restauratie" moge behoeden — maakt deze kerk tot een imposant monument, al verdienen ook het choor, opgetrokken van kleurige baksteen met banden van bergsteen, en de daar tegenaan gebouwde fraai-gewelfde sacristie alle aandacht.

Kerk van den H Petrus te Hilvarenbeek.

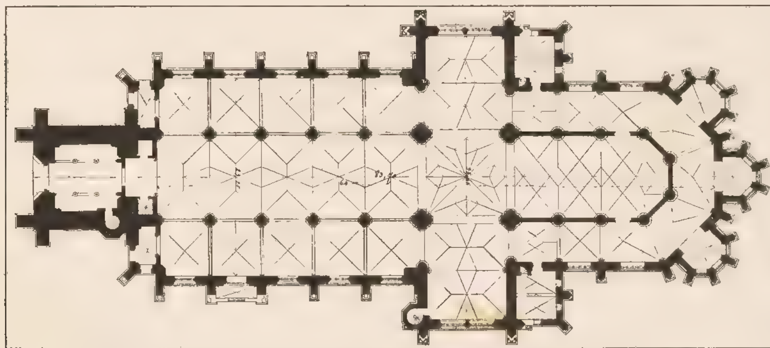
◻Inwendig was de kerk na hare reconciliatie duchtig onder handen genomen door stukadoors, die de pijlers in zuilen metamorfoseerden en een zware kroonlijst onder het houten tongewelf plakten. In dezen toestand is het interieur afgebeeld op onze lichtdrukplaat K, doch sedert zijn de pijlers weder in hunne oorspronkelijke gedaante teruggebracht. Behalve de reeds vermelde choorbanken, bezit de kerk verschillende oude kunstvoorwerpen, o. a. een rijk-gebeeldhouwden preekstoel uit 1628, eenige houtsculpturen uit de veertiende tot de zestiende eeuw, twee zestiende-eeuwsche koperen kronen, eenen doopschotel en een eenvoudigen, doch sierlijken, verguld zilveren kelk uit de veertiende eeuw.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE MIDDELBEERS.

◻In 1796 naastten de katholieken de hun in 1648 ontnomen oude parochiekerk, die sedert, ingericht voor bijna 200 zitplaatsen nog dienst doet. De oude doopvont, evenals de kerk uit het laatst der vijftiende eeuw dagteekenend, dient thans als wijwatervat.

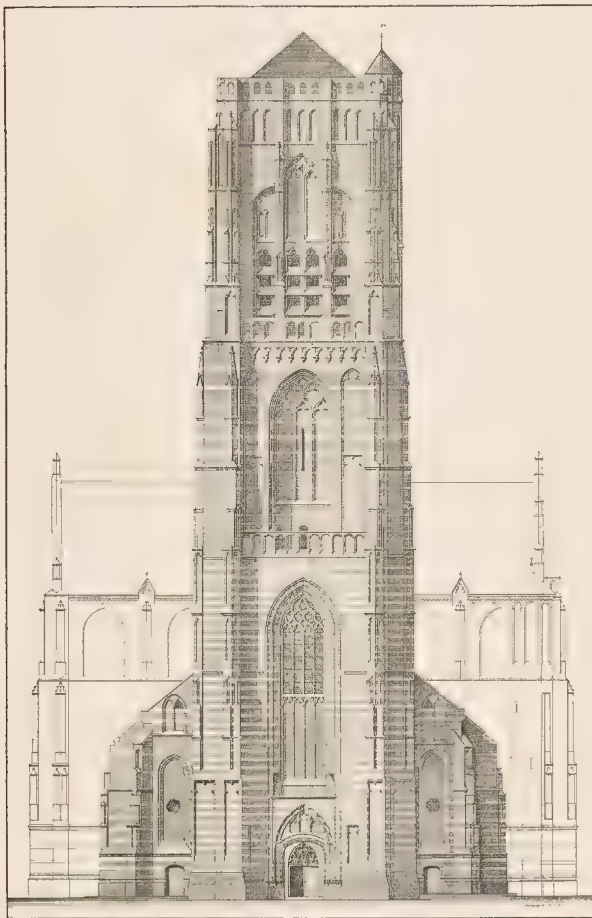
6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES, ONTHOOFDING, TE MOERGESTEL.

◻Eerst in 1811 kregen de katholieken ook hier hunne oude parochiekerk terug, die, in 1584

Plattegrond (schaal ± 1 : 500) der St. Pieterskerk te Oorschot, naar eene opmeting van wijlen den heer L. C. Hezenmans.

verbrand, in 1610 met zorg herbouwd, doch hun in 1648 ontnomen was. Het in 1880 door den architect WEBER gerestaureerde gebouw, vooral opmerkelijk om zijnen fraaien toren, biedt thans ruimte voor 300 zitplaatsen.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PETRUS, BANDEN, TE OORSCHOT.

Toren der St. Pieterskerk te Oorschot (schaal ± 1 : 300), naar eene opmeting van den heer Ad. Mulder.

24 December 1798 werd aan de katholieken van Oorschot de hun in 1648 ontnomen parochiekerk toegewezen, waarin zij 19 October 1800 weder voor het eerst de H. Mis zagen opdragen. Het gebouw, dat toen aan zijne oorspronkelijke bestemming was hergeven, dagteekent in hoofdzaak uit de vijftiende eeuw: in 1462 nl. was de oudere kerk, waarin in de dertiende eeuw (tusschen 1268 en 1282) een kapittel was opgericht, door brand verwoest en dadelijk daarna was men, blijkbaar met ruime middelen krachtig voortbouwend, met de stichting van eene nieuwe kerk begonnen — onderneming, die, grootsch opgezet als zij was, in 1472 nog niet ten einde was gebracht. In 1558 deed een zware storm de hooge spits van den toren ter neder storten, die in haren val de gewelven van het middenschip verwoestte, waarna de toren met een lage noodkap werd gedekt en de overkluizing door een imitatie der oude gewelven in latten en kalk vervangen. Nog grooter ramp trof den toren op 12 December 1904, toen zijn zuidwestelijke helft instortte. Onder leiding van den architect JAC. VAN GILS is hij daarna in ouden luister hersteld.

Zooals de hierbij afgebeelde plattegrond doet zien, is deze kerk, die, zonder toren en oostelijke kapel, 64 M. diep, in het dwarspand 33.60 M. en in het schip 23.25 M. breed is en thans voor ruim 1150 zitplaatsen ingericht, van een grootschen aanleg en door haar ruime choor met omgang en drie straalkapellen geheel berekend op de behoeften van eene collegiale kerk.

De architectonische behandeling van den opbouw — uitwendig in 1887 gerestaureerd onder leiding van wijlen den heer L. C. HEZENMANS — is met dezen grootscheepschen aanleg geheel in overeenstemming. Kerk en toren zijn opgetrokken van groot-formaat baksteen, afwisselend met banden van tuf en zij vertoonen in de profileering van vensters en spaarvelden en in de rijke geleding hunner contreforten den echt decoratieven geest der Brabantsche laat-Gothiek.

Vooral de toren, uitwendig gemeten 12.25 M. in het vierkant en ruim 60 M. hoog, is een prachtig voorbeeld van deze vindingrijke kunst, een waar meesterstuk ook van metselwerk, gelijk de hier bijgevoegde fraaie teekening van den heer AD. MULDER kan doen blijken.
De verwachtingen, door haar uiterlijk opgewekt, stelt het inwendig der kerk niet te leur. Het is geheel met gemetselde gewelven overkluisd, netgewelven in schip en dwarspand, kruis- en straalgewelven in de zijbeuken, de chooromgang en de kapellen, en deze overkluizing wordt gedragen op pijlers en zuilen van graniet. Ook de aanbouwen tegen de beide transepten, eene sacristie aan den eenen en de voormalige kapittelschool (thans archiefruimte) aan den anderen kant, zijn overwelfd. Het eigenlijke presbyterium is door een tusschen de zuilen gestelden muur — als in een kapittelkerk gebruikelijk — van de omgang gescheiden. Naar het westen was het choor van de viering gescheiden door een thans afgebroken oksaal, waarvan echter vier laat-gothische zuilen bewaard zijn: in den toren geplaatst, om den vloer der orgel- en zangerstribune te helpen dragen.
Ons bestek dwingt ons, helaas, het bij deze enkele aanduidingen te laten, want ook onder het gemeubelte der kerk is een en ander dat de aandacht vraagt. In de eerste plaats het laat-gothische choorgestoelte, dat in verloop van tijd zeer gehavend en leelijk geverfd was, maar door de goede zorgen van Mgr. FRANKEN in 1893 door H. VAN DER GELD is gerestaureerd, zoodat het thans weder de warme kleur heeft van oud eikenhout. Het bestaat uit twee, aan weerszijden van het choor geplaatste banken, elk met twee rijen van tien zetels. De vleugels en wangstukken prijken met figuraal beeldhouwwerk, waaronder tafereelen uit het leven van den H. Petrus, beelden der apostelen en evangelisten, den boom van Jesse en de Sibyllen; de misericordes onder de opklepbare zetels zijn ten deele eveneens met beeldhouwwerk, waaronder van de bekende komische voorstellingen, versierd en de overhuiving draagt een rijken tooi van lofwerk.
Vermelding verdienen ook de overblijfselen van het zestiende-eeuwsche monument der MERODES — vroeger heeren van Oorschot —: een grafplaat van zwarte Namensche steen, eens gedragen door vier leeuwen, die echter thans erbovenop zijn geplaatst en een achttiende-eeuwsche marmeren doopvont dragen, terwijl de oude granieten vont der kerk, een werk van omstreeks 1500, thans als wijwatervat dient.

---

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANDREAS AP. TE OOSTELBEERS.

□ Kerkje met ruim 100 zitplaatsen — in 1852 onder leiding van P. BOOTS gebouwd en 23 Augustus 1858 door Mgr. DEPPEN geconsacreerd —, waarbij in 1893 een toren is aangebouwd door den architect C. FRANSSEN.

---

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE WINTELRE.

□ Dit in 1822 gebouwde kerkje, 28 Juli 1845 gewijd door Mgr. ZWIJSEN, heeft omstreeks 100 zitplaatsen.

XIII. HET DEKENAAT OS.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. HUBERTUS TE ALEM.

Een weinig belangrijk gebouw met omstreeks 200 zitplaatsen, in 1873 door den architect A. VAN VEGHEL gebouwd en 9 Augustus 1875 door Mgr. DEPPEN gewijd.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE BERCHEM.

Een dier laat-gothische torens, gelijk Brabant er nog zoo vele bezit, rijzige baksteenbouw, rustig versierd door spaarvelden, en, dank zij rijkbewerkte beeren en een uitgebouwden traptoren, van levendig silhouet, geeft een byzondere bekoring aan deze kerk. Het is inderdaad een gelukkige gedachte geweest dit grootsche monument te bewaren en te herstellen, toen onder leiding van den architect W. VAN AALST de nieuwe kerk gebouwd werd, kruiskerk met schip van vijf traveeën, ruim dwarspand en door zijkapellen geflankeerd, halftienhoekig gesloten choor met omgang, alles met gemetselde gewelven overkluisd en in gothischen trant. Het gebouw is 15 Juni 1903 geconsacreerd door Mgr. VAN DE VEN.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA MAGDALENA TE GEFFEN.

In 1801 herkregen de katholieken ook hier de hun in 1648 ontnomen parochiekerk, die, omstreeks 1597 door brand geteisterd, in 1622 hersteld was. Onder het oude houten tongewelf van het vijf traveeën diepe middenschip der kerk, had men in 1801, als toen gebruikelijk was, een nieuw plafond gelegd, waardoor de bovenvensters doelloos werden. In 1892 is de kerk onder leiding van den architect C. FRANSSEN vergroot door den aanbouw van een nieuw dwarspand met uit den achthoek gesloten priesterchoor, en bij die gelegenheid is de middenbeuk weder tot hare oorspronkelijke hoogte teruggebracht en zijn de bovenlichten heropend. Uitwendig treft vooral, door zijne imposante verhoudingen en sobere architectuur, de geheel van baksteen opgetrokken westtoren, die vermoedelijk uit het begin der vijftiende eeuw dagteekent en met een latere, lage spits gedekt is. De kerk zelf schijnt jonger te zijn: de rijke geleding harer beeren en de toepassing van bergsteen wijzen op de eerste helft der zestiende eeuw. Opmerkelijk is bij de bovenmuren van het middenschip, de afwisseling van vensters met blinde spaarvelden. Het op 9 October 1893 door Mgr. VAN DE VEN gewijde gebouw heeft thans 450 zitplaatsen.

Kerk v. d. H. Maria Magdalena te Geffen.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PETRUS, BANDEN, TE HEES.

Een ruime driebeukige kruiskerk in gothischen trant, van 1863 tot '65 onder leiding van den architect C. WEBER gebouwd en 29 September 1873 door Mgr. DEPPEN gewijd.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS ABT TE KESSEL.

□ Deze op 150 zitplaatsen ingerichte kerk is naar plannen van den Waterstaat in 1837 gebouwd. Mgr. ZWIJSEN wijdde haar 11 Juli 1843.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE LIT.

□ De oude Broerenkerk te Zutfen, die wij reeds verschillende malen (zie o. a. blz. 66) tot voorbeeld zagen strekken aan nieuwe kerken, mag ook voor deze als prototype gelden, al heeft haar architect, de heer C. FRANSSEN, den aanleg verrijkt met eenen westtoren, een dwarspand en veelhoekige kapellen ter weerszijden van het presbyterium, dat hij ook met een halven tienhoek, in plaats van met vijf zijden van een achthoek, sloot. Het gebouw heeft met zijn voorbeeld het waardig karakter van soberen baksteenbouw gemeen; in het inwendig, waar de zuilen van gepolijste hardsteen zijn, bestemd om door beschildering te worden opgeluisterd: alleen de dragende deelen, schalken, bogen, ribben, zijn schoongemetseld, wanden en gewelfkappen gepleisterd. De kerk is 18 Juni 1900 gewijd door Mgr. VAN DE VEN. Aan onze afbeelding van haar uiterlijk (op plaat L) voegen wij hier een foto toe van het interieur, dat met verschillende werken van den beeldhouwer H. VAN DER GELD versierd is, o. a. een hoofdaltaar, vrij gevolgd naar het bekende veertiende-eeuwsche altaar in de St. Elisabeth-kirche te Marburg. Er zijn 550 zitplaatsen.

St. Lambertuskerk te Lit.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. REMIGIUS TE LITTOOIEN.

□ Het streven naar een eenvoudige dorpskerk valt in het uiterlijk van dit bouwwerk van den heer FRANSSEN — 5 Augustus 1901 door Mgr. VAN DE VEN gewijd — niet te miskennen (zie bijgaande afbeelding). Ook het inwendig toont een sober karakter; baksteenpijlers scheiden de drie beuken van het schip, die met gemetselde kruiswelven zijn overdekt, evenals het met drie zijden van eenen achthoek gesloten priesterchoor, onder welks slanke vensters spitsbogige spaarvelden eene eenvoudige versiering vormen. Zonder de stoelen, telt deze kerk 264 zitplaatsen.

St. Remigiuskerk te Littooien.

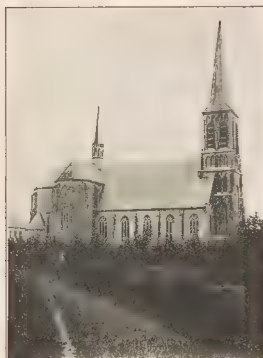
8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE MAREN.

□ Betreffende deze in 1905 gebouwde kerk, ontving ik geene gegevens.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE NISTELRODE.

□ Een waterstaatskerk van ietwat plompe allure, door den ingenieur RIJSTERBORGH gebouwd, voor 406 zitplaatsen, en door Mgr. ZWIJSEN gewijd 26 September 1842.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES, ONTHOOFDING, TE NULAND.

St. Janskerk te Nuland.

Afgezien van de détails, zit er iets van de frischheid der oude dorpskerkjes in het uiterlijk van dit gebouw, dat naar de plannen van den architect Van Tulder opgetrokken en 26 September 1859 door Mgr. Deppen gewijd is. Uit het breede zadeldak nl., dat de drie beuken van het schip zonder onderbreking overspant, ontwikkelen zich de smallere daken van het choor en de beide transepten, die alle drie met drie zijden van eenen achthoek gesloten zijn. Overigens draagt de kerk het karakter van half begrepen gothiek, dat omstreeks 1860 nog de meeste kerken kenmerkte.

11. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. SERVATIUS TE OOIEN.

Een in 1837 gebouwde waterstaatskerk, 19 September 1870 door Mgr. Deppen gewijd. Haar klassicistisch behandeld intérieur heeft 212 zitplaatsen.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE OS.

Ongeveer gelijktijdig met het kerkje te Nuland bouwde de architect Van Tulder deze kerk — zij werd 23 Mei 1859 door Mgr. Deppen gewijd — die echter aanmerkelijk grooter is: op 700 zitplaatsen berekend. In architectonische waarde staat zij echter eer lager dan hooger, en veel belangrijker dan het gebouw is de fraaie oude monstrans, welke de parochie bezit: in zilver gedreven, ongeveer 1 M. hoog, in den torenvorm der laat-gothiek van omstreeks 1500. Te vermelden valt nog de rijke beglazing der kerk, grootendeels door Capronnier.

13. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE ROSMALEN.

Bij Koninklijk besluit van 10 November 1823 kregen de katholieken hunne kerk terug, waarin 30 Mei 1824 voor het eerst weder dienst werd gedaan, nadat zij aan eene „behoorlijke herstelling" was onderworpen, o. a. daarin bestaande, dat onder het oorspronkelijke, houten, spitsbogige tongewelf een rondbogig van stuc werd aangebracht, tengevolge waarvan de middenschipsvensters doelloos werden . . . dat de zuilen Jonische kapiteelen kregen . . . de scheibogen van spitsrondbogig werden gemaakt en een kroonlijst erboven werd geplakt . . . dat, kortom, de eerlijke laat-gothische constructie onder en achter een klassiek stukadoorspakje werd weggestopt. In de tweede helft der negentiende eeuw is blijkbaar een nieuwe „restauratie" gevolgd, waarbij vooral de vensters het moesten ontgelden: zij werden voorzien van vroeg-gothische harnassen.

Kerk v. d. H. Martinus te Rosmalen vóór de vergrooting.

Niettemin had en heeft het uitwendig der kerk nog veel bekoorlijks behouden, men zie hoe aardig bij het lage torentje, de in verhouding hooge kerk aansluit, met haar lager choor en smal transept van schilderachtig silhouet en door de afwisseling van berg- en baksteen levendig van kleur, een goed voorbeeld van den ongedwongen dorpschen kerkbouw omstreeks 1500. Onder

leiding van den architect F. A. LUDEWIG is dit kerkje in 1911 vergroot, doch gelukkig op zoo smaakvolle wijze, dat althans het karakter zoo weinig mogelijk geleden heeft. Schip en dwarsarmen bleven staan. Het choor, aanvankelijk bestaande uit slechts ééne ondiepe travee met vijf zijden van eenen achthoek als sluiting, werd afgebroken en vervangen door twee diepere traveeën met ruimere, uit den achthoek gevormde, concha. Naast de oude transeptgevels werden nieuwe gezet van dezelfde breedte, en bij de aldus gewonnen traveeën aan weerszijden van het choor, uit den achthoek gevormde sluitingen gevoegd, ter plaatsing van zijaltaren. Aan den zuidkant kwam nog een bidkapel hierbij en een ruime sacristie. Dit nieuwe gedeelte kreeg geheel gemetselde gewelven, waarbij voor de zijbeuken de rijke sterwelven uit de oude dwarsarmen zijn gevolgd, overigens kruis- en straalgewelven toegepast.

De heer LUDEWIG ontwierp ook een goed plan om het schip in zijn oude gedaante terug te brengen, dat echter, naar ik meen, nog niet tot uitvoering is gekomen.

---

14. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BENEDICTUS TE TEEFELEN.

Een in 1657 gebouwd zaalkerkje, in 1821 en 1834 hersteld, in 1885 aan zuid- en oostkant van nieuwe muren en, evenals de toren, van contreforten voorzien, in 1900 van binnen opgeknapt: de choorwanden met tegels, de schipmuren met een houten lambrizeering bekleed. Er zijn 80 zitplaatsen.

---

15. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW V. D. ROZENKRANS TE VINKEL.

Voor deze in 1884 opgerichte parochie diende tot 1889 een houten noodkerk. Pastoor P. VOGELS had inmiddels door onvermoeid collecteeren in het bisdom de gelden weten bijeen te brengen voor de tegenwoordige, 15 Juli 1889 door Mgr. GODSCHALK gewijde kerk, een gebouw met 234 zitplaatsen, opgetrokken door den mij overigens onbekenden architect A. DE GRAAF, kruiskerk met toren, driebeukig schip en halftienhoekig gesloten priesterchoor, in een weinig gelukkige adaptatie van gothieke vormen; uitwendig een baksteenbouw, inwendig gepleisterd en gepolychromeerd.

XIV. HET DEKENAAT RAVENSTEIN EN MEGEN.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. AGATHA TE BOEKEL.

□ Waterstaatskerk met 484 zitplaatsen, in 1831 gebouwd met eene ondersteuning van het Rijk ten bedrage van *f* 8000.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE DEMEN.

□ Van de oude parochiekerk staat hier alleen nog de vijftiende-eeuwsche toren, in 1890 naar een ontwerp van Dr. CUYPERS grootendeels nieuw bemetseld, met een geleding verhoogd en door een traptorentje in samenhang gebracht met den voorgevel der zuidelijk van den toren gelegen, nieuwe kerk, die in 1857 is gebouwd onder leiding van denzelfden architect. Als een der allereerste kerken van den meester is het kleine gebouw — er zijn slechts 120 zitplaatsen — opmerkelijk. Het bestaat uit een schip van vijf traveeën en een priesterchoor van ééne, met vijf zijden van eenen achthoek gesloten travee, smaller dan het schip, zoodat aan weerszijden van den triomfboog plaats is gebleven voor zijaltaartjes. Doordien de zijwanden niet tegen, doch tusschen de contreforten zijn opgetrokken, worden zij door het inwendig zichtbare deel der beeren in vakken gedeeld. Tegen de beeren zijn slanke diensten gesteld, die de schinkels dragen van het spitsbogige houten tongewelf, dat het schip overdekt. De oorspronkelijk vermoedelijk schoongemetselde muren zijn thans beneden met tegels bekleed en verder gepleisterd. Beelden tegen de schalken, op gebeeldhouwde draagsteenen en met baldakijnen overhuifd, geven wat leven, en eenvoudig, doch goedgeteekend, ornamentaal glas in de vensters, wat kleur aan de wanden. Het priesterchoor heeft gemetselde gewelven: velden van gele baksteen op ribben van bergsteen.
Bij het uitwendig — baksteen met dorpels, lijsten en afdekkingen van hardsteen — treft het sterk gevoel van den architect voor schilderachtige groepeering der massa's en levendige schaduwwerking: zie de aanbouwen ter weerszijden van het choor en de tusschen contreforten uitgebouwde biechtstoelen. De kerk is 12 September 1870 gewijd door Mgr. DEPPEN.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MICHAEL TE DENNENBURG.

Zuidzijde der St. Michaëlskerk te Dennenburg in 1850.

De voerman, die mij erheen reed, vertelde, dat dit kerkje nog dagteekent uit den tijd der Batavieren, en *Neerlandia Catholica* stelt den bouw ervan in de achtste, de verbouwing in de veertiende eeuw. Ook deze laatste opgaven zijn vermoedelijk beide onjuist, maar dat aan dit gebouw nog overblijfselen zijn bewaard van een zeer oud kerkje staat toch wel zeker. Ziehier wat ik bevond. Bij een laag schip, dat, binnenwerks gemeten, ongeveer 5.20 M. breed en 10 M. lang is en ten deele opgetrokken van tufsteen, staan een hooger choor van ééne, met vijf zijden van een achthoek gesloten travee en een kloeke toren, beide van dezelfde, helderroode baksteen (formaat: 0.26—0.27 × 0.135 × 0.06 M.).

Alleen aan den noordkant is van den oorspronkelijken toestand der schipmuren nog een en ander te herkennen. De muur is hier tot omstreeks $^{2}/_{3}$ van zijne hoogte opgetrokken van tuf; zorgvuldig bekapte blokken in onregelmatig verband. Ruim 3 M. boven den grond zijn in dezen muur de sporen te zien van zeer kleine rondboogvensters (0.50 M. hoog en 0.30 M. breed). De muur is verhoogd met baksteen, afwisselend met lagen van tuf (de zuidmuur in 1850 ook met baksteen bekleed), en er zijn drie latere spitsboogvensters in aangebracht. De zoo verzorgde tufsteenblokken verbieden ons,

dunkt mij, aan een Karolingschen bouw te denken, maar jonger dan de elfde of, hoogstens, de twaalfde eeuw kan dit monument toch wel niet zijn.

De toren gaat zonder verjonging en zonder beeren recht omhoog. Op $^1/_3$ zijner hoogte heeft hij een gothisch geprofileerd waterlijstje. In zijnen westmuur vertoont hij een spitsbogig gesloten nis, waarin de met een cirkelsegment getoogde toegang, met een eenvoudig kruis erboven. Dicht onder de lage, vierzijdige spits heeft hij in elken wand twee kleine, spitsbogige galmgaten. De klok die erin hangt is van 1589. De zoo eenvoudige bouw van den toren zou weinig zekerheid betreffende zijnen ouderdom geven. Doch daar hij uit dezelfde steen is opgetrokken als het choor, zal hij wel uit denzelfden tijd zijn, uit het begin der zestiende eeuw. De zeer regelmatige en zorgvuldige toepassing van tufsteenblokken, zoowel op zijne vier kanten als om de deurnis, strookt volkomen met deze dateering [1]) Dat die voor het choor met zooveel waarschijnlijkheid kan worden gegeven, is te danken aan de omstandigheid, dat dit netgewelven heeft, op laat-gothisch geprofileerde ribben, die rusten op fraai-gebeeldhouwde kraagsteentjes, welker versiering duidelijk den tijd van haar ontstaan aanwijst.

□Na al deze archeologie, mag ik niet nalaten te getuigen, dat dit kerkje een waar juweeltje is. Uitwendig om de mooie kleur en het schilderachtig silhouet van het lage schip tusschen den strakken toren en het hooge choor; inwendig om de intimiteit van het geheel en de bizondere liefde, waarmeê het versierd en gemeubeld is. Het schip is thans met een flauw gebogen gestuct tongewelf overdekt. In het laatst der achttiende eeuw heeft men dit versierd met een tweetal stuc-rosetten, de eene met het Alziend oog, de andere met de emblemen van Geloof, Hoop en Liefde. Ter zelfder tijd bracht men aan den triomfboog een sober ornament aan. Van omstreeks 1700, in den naar Lodewijk XIV genoemden stijl, zijn het groote hoogaltaar en het op een tribune geplaatste orgel, en aan de wanden hangen eenige oude schilderijen, zeer gehavend helaas, maar waarbij toch een Kruisiging, die mij zestiende-eeuwsch en niet zonder waarde scheen. Moge de gemeente dit kerkje in eere houden, dat uit artistiek en historisch oogpunt heel wat belangrijker is dan tal van groote, nieuwe kerken in den omtrek [2]).

[1]) Ik vermoed, dat het eenvoudig karakter van den toren daaruit te verklaren valt, dat de kennelijk niet heel oude baksteen niet meer is dan de bekleeding van een bestaanden toren van tuf.

[2]) Zie over dit kerkje: Verslag v. d. Commissie der Kon. Ac. v. Wetenschappen tot het opsporen enz. van de overblijfselen der vaderlandsche kunst, 1868—'69. blz 26. Bijgaand teekeningetje van de hand van den heer VAN CLAARENBEEK, toenmaals burgemeester van Ravenstein, doet den toestand van den zuidwand der kerk zien in 1850, vóór die met baksteen werd bekleed. De mortel der tufsteenen deelen is een soort beton, bestaande uit kalk, tras en kiezelsteentjes. Vgl. het eveneens zeer oude, in 1868 gesloopte kerkje van Neerlangel, afgebeeld en beschreven in *De Oude Tijd*, 1869, blz. 161 v.

---

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. VINCENTIUS MART. TE DEURSEN.

□Een zeer onbehagelijk specimen van onbegrepen Gothiek, in 1877 gebouwd door den architect VAN DIJK en 4 Juni 1883 door Mgr. GODSCHALK gewijd. Het eenbeukige, vijf traveeën diepe schip, dat ten westen een toren omsluit en ten oosten aan een met vijf zijden van een achthoek gesloten choor verbonden is, heeft 132 zitplaatsen. De kerk bezit een zestiende-eeuwsch, eiken processiekruis, in 1900 nieuw gepolychromeerd en van een koperen Corpus voorzien, en twee lindenhouten reliekhouders uit 1759.

---

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE ESCHAREN.

□Deze kerk, in 1863 gebouwd, 11 April 1864 ingezegend en 26 Juni 1893 door Mgr. VAN DE VEN gewijd, bestaat uit een eenbeukig, vier traveeën diep schip en driezijdig gesloten choor. Het eenvoudig gepolychromeerde en met stucgewelven overdekt interieur heeft 182 zitplaatsen.

---

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE HAREN.

□Voor den plattegrond en het uitwendig zou deze in 1867 gebouwde, en 19 October 1868 door Mgr. DEPPEN gewijde, kerk tot voorbeeld gediend kunnen hebben voor die van Deursen: zij gelijken elkander „à s'y méprendre". Inwendig is echter verschil, want dit gebouw, hoewel weinig breeder dan de navolging te Deursen, heeft toch een driebeukig schip. Om zoo min mogelijk ruimte te

verliezen, moest de bouwmeester, de architect VAN TULDER, ter wille van dezen aanleg uiterst dunne zuilen stellen en hij liet ze daarom van hardsteen maken. Deze al te slanke dragers maken, ook door hun grauwe kleur, den indruk van gegoten ijzer en schijnen nauwelijks erop berekend, de van grijsroode baksteen op bergsteenen ribben gemetselde kruiswelven te torsen, die de kerk overwelven. Er zijn 250 zitplaatsen.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. SEBASTIANUS TE HERPEN.

Onze afbeelding geeft deze kerk weêr, gelijk zij was, vóór zij, in 1907, door den architect FRANSSEN was verbouwd. Men ziet echter onmiddellijk, dat ook dit niet de oorspronkelijke toestand kan zijn, en inderdaad dagteekende dit ensemble uit verschillende perioden. De statige toren is blijkens zijne sobere en strenge vormen een werk der veertiende eeuw. Van het schip was de middenbeuk uit denzelfden tijd, doch de transeptachtige, uitgebouwde kapellen en de zijbeuken waren van later, de eerste vermoedelijk uit de zestiende, de laatste vrij zeker uit de tweede helft der achttiende eeuw [1]). Het hooge priesterchoor, blijkbaar opgetrokken als begin eener nimmer voltooide vergrooting der kerk, dateert, blijkens het inwendig — overkluisd met ster- en netgewelven, op laat-gothisch geprofileerde ribben, rustend op schalken — uit de tweede helft der vijftiende eeuw.

Bij de vergrooting heeft men de kennelijke bedoeling van den bouwmeester van het choor gevolgd, door een nieuw schip te bouwen, in den trant van dit presbyterium, met behoud van den prachtigen toren, die echter van een nieuwe spits werd voorzien, daar de oude door den bliksem was getroffen. De ruime afmetingen van het uit twee traveeën bestaande en met vijf zijden van eenen achthoek gesloten choor, dat 12.80 M. diep, 8.20 M. breed en 13.50 M. hoog is, lieten den aanleg toe van een even breed en hoog driebeukig schip, ter lengte van 18.60 M., in de middenbeuk met net-, en in de zijbeuken met stergewelven overkluisd. Bovendien werden ter weerszijden van den toren veelhoekige kapellen en bij het choor, ten zuiden een sacristie en ten noorden een bidkapel voor de zusters van het te Herpen gevestigde liefdegesticht aangebouwd. De heer FRANSSEN heeft deze taak met beleid en goeden smaak volbracht. Een vaalkleurige steen, anders dan die van de oude kerk, geeft onmiddellijk het nieuwe werk te kennen en de vormgeving en de bedaking der aanbouwen zijn eenvoudig gehouden, zoodat zij zich goed voegen in het geheel. Zoo heeft Herpen dan van zijn eenvoudige parochiekerk de meest waardevolle deelen weten te behouden. En het is daarvoor beloond, want op de choorgewelven is bij de restauratie een merkwaardige laat-gothische beschildering voor den dag gekomen: bloem- en bladornament en een reeks van heiligen, met engelen, die de Passiewerktuigen dragen, om den Zaligmaker gegroepeerd. Niet minder merkwaardig overblijfsel uit het verleden is de romaansche hardsteenen doopvont, welke de kerk nog bezit.

St. Sebastiaanskerk te Herpen vóór de verbouwing.

[1]) Ik ontleen deze gegevens betreffende het afgebroken schip aan rapporten van den Rijksarchitect voor de monumenten, den heer AD. MULDER, in het archief van het Departement van Binnenlandsche Zaken.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE HUISELING.

□ Blijkbaar onder de bekoring gekomen der eenvoudige dorpskerkjes, in de laatste jaren door JOS. CUYPERS en JAN STUYT gebouwd, heeft de architect C. FRANSSEN, bij het ontwerp van dit

gebouw, het beproefd recept zijner wel eens wat al te schablone-achtige gothiek laten varen. Aan den, uit den toon vallenden, met allerlei handboekvormen overladen voorgevel, aan een détail als de weinig-gelukkige oplossing der gordelbogen van de gewelven, die om plaatsruimte te sparen, op kraagsteenen moesten rusten, herkent men de hand, die aan dit werk nog niet gewoon is. Maar de poging verdient toch toejuiching. Het plan der kerk is eenvoudig: een schip van drie traveeën, met tusschen de contreforten gestelde muren, waardoor plaats gewonnen en wat leven aan het binnenaspect der wanden gegeven wordt; een weinig uitspringend dwarspand, smaller dan het schip, zoodat, bij gelijke hoogte der gewelven, de bedaking lager kon blijven, hetgeen teekening geeft aan het uitwendig, en een halftienhoekig gesloten choor, waartegen aan den noordkant de toren der kerk staat.
Inwendig zijn alleen de dragende deelen en de bogen schoongemetseld, van helderroode baksteen, met colonnetjes voor de gewelfribben van grijsgroene steen; de wanden, onder de vensters met matte tegels bekleed, en de gewelven zijn bepleisterd. Het uiterlijk draagt het karakter van een soberen baksteenbouw, grijsrood van kleur en, op den voorgevel na, rustig van aanzien.
De kerk heeft 200 zitplaatsen en is nog niet gewijd.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PETRUS, BANDEN, TE MACHAREN.

Een in 1862 tegen den toren der oude kerk aangebouwde schepping van den architect VAN TULDER, 23 September 1867 door Mgr. DEPPEN gewijd.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. SERVATIUS TE MEGEN.

Deze driebeukige kerk is in gothiekerigen trant naar het ontwerp van den architect H. C. DOBBE gebouwd. 22 September 1872 werd zij ingezegend en in gebruik genomen.

11. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. VICTOR TE NEERLOON.

In 1821 gebouwde waterstaatskerk, tegen den toren der oude parochiekerk.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS ABT TE OVERLANGEL.

Dit door den Utrechtschen architect VOGELPOEL voor omstreeks 200 zitplaatsen gebouwde kerkje is in een allerzonderlingsten, quasi-gothischen „perpendicular style", die zich kenmerkt door een overmatig uitrekken van alle hoogten. Op het uit zijn kracht gegroeide torentje staat een opengewerkte ijzeren spits en zelfs de contreforten dragen gegoten ijzeren pinakels. Herinnering aan de vroegere beteekenis van Overlangel voor de schipperij: onder het torenkruis is een scheepje als windvaan aangebracht.

St. AntoniusKerk te Overlangel.

13. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. LUCIA TE RAVENSTEIN.

Aan de omstandigheid, dat het land van Ravenstein eene souvereine heerlijkheid was, in de 17e en 18e eeuw bestuurd door leden van de katholieke geslachten van Neuburg en Sultzbach, is het te danken, dat de kerken er in het zoo goed als ongestoord bezit der katholieken bleven. In plaats van de in 1606 verbrande slotkapel, dochter der kerk van Neerlangel, die hun als kerk gediend had, bouwden de katholieken een hulpkerk, die echter veel te klein was voor de sedert 1636 door Jezuieten bediende statie. Tijdens pastoor

Kerk v. d. H. Lucia te Ravenstein.

IGNATIUS ROELOFFZ S. J. werd daarom in 1734 met den bouw eener nieuwe kerk begonnen, die 7 October 1735 is gewijd door den suffragaanbisschop van Luik, JOANNES BAPTISTE DE GILLIS. Het on-Nederlandsch karakter van dit gebouw, dat met zijn mansardekap en klokvormige toren- en koepelspitsen er veeleer Duitsch uitziet, zal wel daaruit te verklaren zijn, dat de Jezuieten een Duitschen Ordebroeder als bouwmeester hebben beroepen.

In plan bestaat de kerk uit een rechthoek van omstreeks 18 M. in het vierkant, met afgeschuinde hoeken en een door twee kleine altaarnisjes geflankeerd priesterchoor, tegen welks sluiting een achtkant torentje staat. Er zijn 364 zitplaatsen. Uit constructief oogpunt merkwaardig is de overhuiving van het interieur met een achtzijdigen, gestucten koepel, op welks open midden een achtkante lantaren staat. De vensters in de wanden zijn tusschen pilasters geplaatst. Het geheel is gestuct en gewit, en maakt met het rijke, gemarmerde hoofdaltaar uit den bouwtijd, de zijaltaren en de eenvoudige banken, een goeden indruk. Toch is het sober uiterlijk aantrekkelijker. Opgetrokken van zorgvuldig gevormde baksteen, kenmerkt het zich door groote stemmigheid, waaraan toch zekere waardigheid wordt bijgezet door het hooge dak en de in nissen op de hoeken geplaatste levensgroote beelden van Geloof, Hoop en Liefde. De hoofdingang in den voorgevel heeft een strakke hardsteenen omlijsting met fronton, waarin wapens zijn gehouwen.

De kerk bezit een oude doopvont, een belangrijken zilverschat, eenig oud beeldhouwwerk en meest achttiende-eeuwsche paramenten.

---

14. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS ABT TE REEK.

◻ Deze op 240 zitplaatsen berekende kerk, met den toren in 1789 gebouwd, is 13 October 1803 geconsacreerd door Mgr. J. R. R. VAN VELDE DE MELROY. In de in 1823 met een rijkssubsidie van *f* 1200 opgeknapte kerk wordt nog de hardsteenen doopvont uit de oude kerk gebruikt.

---

15. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS ABT TE SCHAIK.

◻ Bij een door veelhoekige kapellen geflankeerden toren sluit een driebeukig schip aan van vier traveeën, verbonden aan lagere transepten, evenals het priesterchoor met vijf zijden van eenen achthoek gesloten. Het tamelijk groot gebouw (er zijn 800 zitplaatsen) vertoont een waar mengelmoes van vormen uit alle perioden der Gothiek — misschien geen wonder, indien men weet, dat choor en dwarspand in 1894 zijn gebouwd onder leiding van den architect P. STORNEBRINK, schip en toren in 1901 en 1902 onder bestier van den heer W. VAN AALST.

---

16. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PETRUS, STOEL VAN ANTIOCHIE, TE UDEN.

St. Petruskerk te Uden.

◻ Men dient den architect C. WEBER, die deze 14 April 1890 door Mgr. GODSCHALK gewijde kerk ontwierp, de eer te geven,

dat hij in hooge mate de kunst verstaat variaties te maken op eenzelfde thema. In Vucht, Zevenbergschen Hoek, Geldrop, Lierop... bouwde hij kerken, die alle van een dergelijk type zijn als deze Udensche, doch alle toch ook anders. De kerk van Zevenbergschen Hoek schijnt uiterlijk het best geslaagd, van interieur is misschien deze kerk te Uden de gelukkigste, daar dit zich althans kenmerkt door een tamelijk rustige kleur en — gegeven het genre — door een vrij sobere architectonische behandeling. Ook hier is een achthoek ter volle breedte van het driebeukige schip het hoofdmoment der compositie, maar waar hier pijlers zoowel als wanden en gewelf zijn uitgevoerd in baksteen van verschillende nuances rood, spreekt deze groote, met een stergewelf overkoepelde ruimte met grooten nadruk, zonder dat al te veel kleurigheid de aandacht afleidt. Onze foto doet zien, dat in het schip de z.g. Stützenwechsel is toegepast, in verband met de overkluizing der zijschepen. Minder gewoon zijn de achtdeelige gewelven, die de middenbeuk overkluizen.

St. Petruskerk te Uden.

Aan het choor is door een omgang diepte gegeven, maar een onbescheiden groote altaarciborie ontneemt daaraan een goed deel van de werking.

---

17. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. VINCENTIUS TE VELP.

Een kerkje voor 150 zitplaatsen, vermoedelijk na een brand in 1674 in den tegenwoordigen toestand gebracht, niettemin opmerkelijk om den romaanschen toren, waartegen het is aangebouwd. Een nieuwe kerk zal weldra op eenigen afstand verrijzen.

---

18. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS ABT TE VOLKEL.

Hoewel eerst in 1881 gebouwd, kenmerkt deze voor 465 zitplaatsen ingerichte kerk zich (zie hare afbeelding op plaat O) door groote stijlloosheid. Zij is 11 Augustus 1884 door Mgr. GODSCHALK gewijd.

---

19. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JACOBUS DEN MEERDERE TE ZEELAND.

Van deze kerk, gebouwd onder leiding van den architect C. VAN DIJK, is 15 Mei 1871 de eerste steen gelegd. 15 November 1872 was zij gereed.

XV. HET DEKENAAT TILBURG.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER, ONTHOOFDING, TE GOORLE.

Bij den vijftiende-eeuwschen toren der oude parochiekerk — nadat hij onder leiding van Dr. CUYPERS van een betonfundeering voorzien was en verhoogd met eene verdieping en rijzige spits — is, naar de plannen van Jos. CUYPERS, in 1897 en '98 deze kerk gebouwd, die 1500 zitplaatsen heeft, en zonder den toren, 60 M. lang en in het dwarspand 30 M. breed is. Zij bestaat uit een driebeukig schip van vijf traveeën, een buiten de zijbeuken reikend transept, ten oosten waarvan het schip zich voortzet met ééne travee, geflankeerd door rechthoekige zijkapellen en een priesterchoor, smaller dan het schip, doch met een omgang omgeven en, zeldzamerwijze, met vier zijden van eenen achthoek gesloten. Onze afbeelding (op lichtdrukplaat P) geeft een goed denkbeeld van den fraaien ruimte-indruk, door het breede middenschip gewekt. Hoewel de kerk tamelijk laag gehouden is, wat haar uiterlijk bizonder goed doet aansluiten bij de landelijke omgeving, is de verhouding van het interieur toch verre van gedrukt, dank zij de overwelving van het middenschip met een in de kap schietend spitsbogig houten tongewelf en de goede vondst, ook uitwendig zoo gunstig werkend, der laag gehouden transepten. De zijbeuken, de kapellen en het priesterchoor hebben gemetselde gewelven, welker ribben, evenals de schei- en gordelbogen, naar laat-gothischen trant, zonder kapiteel, tegen de pijlers verloopen, wat aan de slankheid van het aspect alweder ten goede komt. Zoo zijn hier de gegevens van een historischen „stijl" met beleid en goeden smaak toegepast en is een geheel verkregen, dat toch iets zeer eigens, iets van onzen tijd heeft.

St. Janskerk te Goorle.

Ook aan de meubeling der kerk is veel zorg besteed. Naast een hoofdaltaar van Dr. CUYPERS, vindt men een tweetal zijaltaren van H. VAN DER GELD, die ook den preekstoel en een zestal beelden maakte, terwijl het gebrandschilderd glas in de vensters van den choorveelhoek uit het atelier CAPRONIER afkomstig is. De kerk bezit ook een paar oude kunstvoorwerpen: een laat-gothischen kandelaar en een verguld zilveren kelk uit 1691.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. DIONYSIUS TE TILBURG.

Dit is nu eens een groote kerk — 900 zitplaatsen — in waterstaatsgothiek, wier interieur toch een goeden indruk maakt. Zij werd gebouwd door den mij overigens onbekenden Oosterwijkschen architect H. ESSER en 10 October 1839 door Mgr. DEN DUBBELDEN gewijd. Haar uiterlijk, hoewel in 1903 opgeknapt door den bouw van een nieuwen voorgevel en betere bedaking der zijbeuken, wekt weinig verwachting, en des te aangenamer treft daarom het inwendige, dat goed van verhoudingen en van verlichting,

St. Dionysiuskerk te Tilburg.

en zeer eenvoudig van vormen is. Een driebeukig schip, ter diepte van zeven traveeën, en een met drie zijden van een achthoek gesloten choor vormen het zeer overzichtelijk gebouw. Eenvoudige pijlers, zonder kapiteelen, dragen de ribben der kruisgewelven, die heel de kerk overhuiven, en de scheibogen, boven welke in den middenschipswand een achtdeelig boogfries elke travee versiert, als vulling der wandvlakken onder de driedeelige vensters der hooge lichtbeuk. Alleen de traceeringen in deze en in de vierdeelige zijbeukvensters — vermoedelijk later vernieuwd — vallen met hun eentonig handboekkarakter uit het eenvoudig geheel. Wat de kerk ongetwijfeld zeer ten goede komt is hare smaakvolle polychromie, naar het ontwerp van Dr. CUYPERS uitgevoerd door DORUS HERMSEN. En het hoogaltaar, in de klassieke vormen van de eerste helft der negentiende eeuw en prijkend met een schildering door J. A. WIERTS [1]), geeft aan het choor een weidsch aanzien, terwijl het schip der kerk ongewoon boeit door een pompeusen, slechtgecomponeerden maar goed gesneden preekstoel van den Antwerpenaar PETERS en romantische staties van A. BROUWER. Voor den archeoloog staat bij den toren nog een kleine verrassing, een als wijwatervat gebezigde hardsteenen doopvont uit 1570.

St. Jozefskerk te Tilburg.

[1]) Het stuk stelt voor „de onthoofding van den H. DIONYSIUS". Het is gemerkt: 25, 26, 27 Mai 1842 en vermoedelijk dezelfde schilderij, die IMMERZEEL (zie in zijn boek III, blz. 235) in 1842 op eene tentoonstelling te Brussel zag.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOZEF TE TILBURG.

Onder leiding van den architect H. J. VAN TULDER is van deze kerk aanvankelijk — in 1872 en '73 — alleen het priesterchoor met transept en eerst later — in 1888 en '89 — het schip opgetrokken. 1 Juli 1889 wijdde Mgr. GODSCHALK de kerk, die berekend is op 1000 zitplaatsen en bestaat, uit een, in de zesde, bij het transept aansluitende, travee van drie tot vijf beuken uitgezet schip en, ten oosten van het dwarspand, uit ééne vijfbeukige en twee driebeukige traveeën, met een halftienhoekig gesloten choor. Het geheel in grijzen toon gekleurde interieur geeft pijlers te zien, die de bergsteenen ribben dragen der in gele baksteen gemetselde gewelven. Ook hier ontbreekt om de scheibogen de overladen ornamentatie niet, die kenmerkend is voor VAN TULDER's werk.

Van het gemeubelte der kerk is het hoofdaltaar opmerkelijk om de voorstelling in zijn gebeeldhouwden retable, die de 15 mysteriën van den Rozenkrans vertoont. In de groote kruiswegstaties van GEO DE GEETERE vond ik alleen het procédé, het mat aspect der verven, te roemen, dat aan frescotechniek doet denken, doch hier met al te levendige kleurigheid en te gering besef der principieele eischen van muurschilderkunst werd toegepast.

Kruiswegstatie door J. Anthony in de St. Dionysiuskerk te Tilburg.

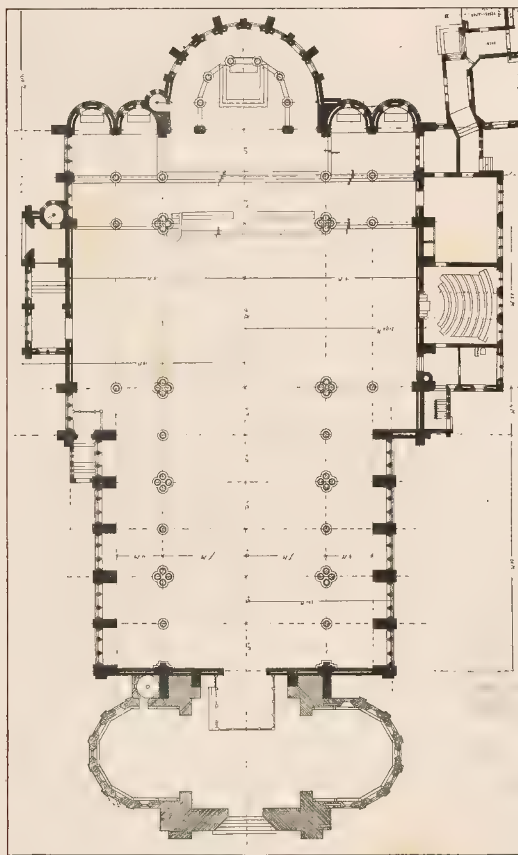
4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. DIONYSIUS TE TILBURG.

Op de plaats der oude parochiekerk, die na den vrede van Munster aan de katholieken was ontnomen en eerst in 1823 hun teruggegeven,

doch toen spoedig te klein bleek, is in 1828 een ruime waterstaatskerk opgetrokken, die 2 October 1843 door Mgr. ZWIJSEN, haren pastoor, is gewijd. Zij heeft 1000 zitplaatsen in banken en biedt op stoelen en staanplaatsen bovendien nog ruimte voor 2000 kerkbezoekers. Haar aanleg is eenvoudig genoeg: een schip van drie even-hoog-gewelfde beuken en een met drie zijden van eenen achthoek gesloten choor. Op lichtdrukplaat N gaven wij eene afbeelding van haar interieur, dat geheel gepolychromeerd is, ten deele nog in den trant van den bouwtijd — de geel-gemarmerde zuilen met vergulde kapiteelen, het grijs op wanden en tongewelven — maar voor eenige jaren opgefrischt en bijgewerkt door den Gentenaar LEON BRESSERS, die o. a. in het presbyteriumgewelf de negen engelchoren schilderde.

Het hoofdaltaar, in een zwierigen baroktrant uitgevoerd van kleurige marmers, schijnt afkomstig uit de Antwerpsche St. Michaëlsabdij; het schilderstuk in den retable is van den Antwerpschen meester J. ANTHONY, aan wien de kerk ook hare kruiswegstaties dankt.

Als de meeste waterstaatskerken is ook deze uitwendig van weinig belang. Alleen het front verdient eenige aandacht, want de toren vóór het middenschip is het laatste overblijfsel der oude parochiekerk, oorspronkelijk vermoedelijk uit de vijftiende eeuw, doch in 1895 belangrijk gewijzigd door den aanbouw van een portaal en traptorentjes onder leiding van den heer C. F. VAN HOOF, die toen ook de zijbeukgevels in gothisch-bedoelden geest verbouwde, en kapellen daartegen optrok.

Plattegrond der kerk van het H. Hart te Tilburg.

5. DE PAROCHIEKERK VAN HET H. HART TE TILBURG.

Dank zij de welwillendheid van haren bouwmeester, Dr. CUYPERS, konden wij op plaat N laten zien hoe deze kerk eruit zal zien, als zij voltooid is: de toren met de daarbij omsluitende kapellen is nl. nog niet opgetrokken en uitwendig kan dit kloek gebouw daarom nog niet geheel worden beoordeeld. De hierbij gereproduceerde plattegrond doet zien hoe de grijze bouwmeester, zich voegend naar den geest des tijds, die vooral een overzichtelijk kerkruim vraagt, dit heeft gedaan op zijne wijze: in hoofdzaak trouw aan het gothische kerkprogram met zijn driebeukigen aanleg, maar door het terugbrengen der zijbeuken tot geringe breedte, voor het middenschip een groote wijdte sparend: niet minder dan 14 M., van hart tot

S. Petruskerk te Vucht.

S. Odulphuskerk te Best.

Kerk van het H. Hart te Tilburg.

Kerk der H.H. Martelaren van Gorkum te Tilburg.

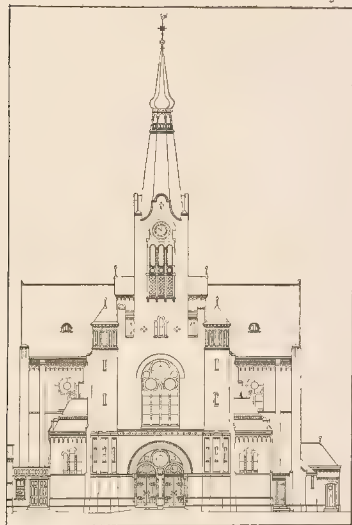
S. Dionysiuskerk te Tilburg.

hart der pijlers gemeten. De aanleg van een even diep transept maakt dat ten slotte het verreweg grootste deel van het kerkoppervlak onbelemmerd uitzicht geeft op altaar en kansel. Ook in den opbouw van het interieur blijkt hoe terecht de nestor der Nederlandsche nieuw-Gothiek als de wegbereider eener moderne bouwkunst wordt vereerd. Hier is al die uiterlijke navolging van middeleeuwsche vormen, waardoor de epigonen van den ouden stijl zich plegen te kenmerken, losgelaten, hier is geen kracht gezocht in maaswerken, triforiën, colonnetten en rijk-omloofde kapiteelen. „Rijk" is dit interieur door zijn grootscheepschen aanleg, door den nadruk op het altaardeel gelegd: het door een omgang omsloten choor, de verdubbeling der zijkapellen, maar overigens toont de architectuur zich hier als die kunst-van-het-noodige, die zij is, met versmading van allen opschik. Hoe ernstig zulk eerlijk bouwwerk aandoet, blijkt wel uit nevenstaand gezicht in een der zijbeuken. De kleur van het materiaal werkt tot dezen indruk niet weinig mede. Zij is hier waarlijk in toon, en daardoor in toom, gehouden: op zuilen van gepolijste hardsteen, donkergrauw tot wit-glanzend zwart naarmate van den lichtval, rusten de in grijsroode baksteen uitgevoerde gewelven, gedragen op bogen en ribben van kleuriger rood. De hooge wanden van het middenschip zijn gepleisterd, voor beschildering bestemd. En aan het priesterchoor zet triomfeerend goud op de kapiteelen den dáár gewenschten luister bij, door rijk-kleurig glas in drie der vensters nog verhoogd...

Zuider zijbeuk der kerk van het H. Hart te Tilburg.

Vermelden wij nog, dat de kruiswegstaties — krijtcartons voor schilderingen van HENDRIX — zich bizonder aanpassen bij de stemming van het geheel. De kerk is in 1897 gebouwd en 6 Juni 1898 geconsacreerd door Mgr. VAN DE VEN.

Voorgevel der St. Antoniuskerk te Tilburg.

6. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW VAN DEN ROZENKRANS TE TILBURG.

Dit is, mutatis mutandis, een door den architect A. G. DE BEER ontworpen, in plan vereenvoudigde, navolging der vorige kerk; bestaande uit een driebeukig schip van vier traveeën en een dwarspand, aansluitend bij een met zeven zijden van eenen twaalfhoek gesloten priesterchoor, geflankeerd door rechthoekige zijkapellen. Maar hoe anders is hier de indruk, niet het minst door de wijziging van het kleurengamma, waar wel de zwarte zuilen zijn behouden, doch met zwaar-gesculpteerde kapiteelen van witte steen, gewelven van hard-gele kleur en een gepolychromeerd priesterchoor.

Deze kerk werd door Mgr. VAN DE VEN geconsacreerd op 26 September 1898.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. DIONYSIUS EN ANTONIUS VAN PADUA TE TILBURG.

Een in 1851 door den architect VAN TULDER in klassieken trant gebouwde kerk met 240 verhuurde zitplaatsen, 9 September 1856 door Mgr. ZWIJSEN geconsacreerd. Bij

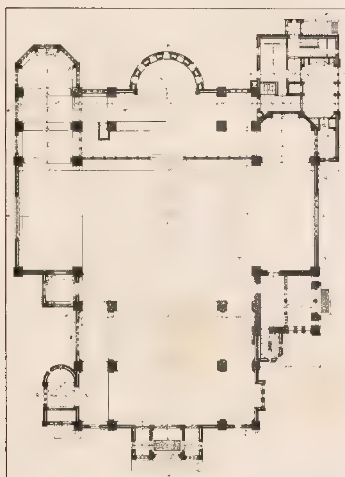
een schip van drie evenhooge beuken sluit zich een transept aan, verbonden aan een halfrond gesloten presbyterium. Op zeer hooge voetstukken gestelde Toskaansche zuilen, waartegen beelden staan van H. van der Geld, dragen de overdekking: een tongewelf in schip en kruisarmen; koepel in de viering, en vlak plafond in de zijbeuken. De geheel gepolychromeerde kerk is o. a. versierd met een tweetal groote schilderijen (8×4 M.) van Eduard Dujardin: De H. Familie te Nazareth en de ten-Hemelopneming der H. Maagd.

8. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW ONBEVLEKT ONTVANGEN TE TILBURG.

Hoewel gesticht in 1873, toen men toch beter mocht verwachten, is dit door J. C. van den Heuvel ontworpen gebouw een volledig staal van de ergste stukadoorsgothiek — indruk, nog versterkt door de overal tegen wanden en zuilen geplaatste gipsbeelden, die aan het interieur het aanzien geven van een beeldenmagazijn. Er zijn in deze driebeukige kruiskerk 400 zitplaatsen. Zij is 23 Juni 1879 door Mgr. Godschalk gewijd.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. ANNA TE TILBURG.

Reeds de voorgevel, van deze in 1898 door J. H. van den Abeelen gebouwde kerk, ingesloten tusschen twee met mutsebollen gedekte torens, voorspelt weinig goeds. Hij is opgetrokken van kleurlooze baksteen, met kwistige toepassing van zand- en hardsteen, en vertoont romaansche vormen, doch zonder een zweem van gedachte: zie de veel te groote vensters en galmgaten in den toren, wier afmetingen zoo geheel in strijd zijn met het voor den romaanschen stijl zoo kenmerkende streven dergelijke openingen zooveel mogelijk te beperken.

Plattegrond der kerk van O. L. Vrouw, Moeder van goeden Raad, te Tilburg.

Het plan vertoont niet minder onbeholpenheid. Er is een samensmelting bedoeld van den langbouw met den centraalbouw: het drie traveeën diepe, driebeukige schip, gaat over in een achtkant op de volle wijdte der drie beuken en van een lantaren voorzien, en daarbij sluiten een priesterchoor en zijkapellen aan — een aanleg dus als waarvoor Dr. Cuypers in zijne H. Hartkerk te Amsterdam een zoo prachtige oplossing vond. Hier echter is die tot stand gebracht met zóó weinig gevoel voor logischen samenhang, voor organische groepeering, dat Jos. Cuypers dit gebouw indertijd terecht heeft aangehaald als een blijk van den lagen stand der hedendaagsche bouwkunst, daar het toch wel in geen andere periode zou zijn voorgekomen, dat een bouwmeester, die een reeds uitmuntend uitgewerkt program opnieuw gaat verwezenlijken, dat zóóveel slechter doet dan zijn voorganger.
Inwendig zijn de pijlers en bogen schoongemetseld, van een kille nageperste steen, de gewelven van roode baksteen. Ook de triforiën, boogjes en de vensteromlijstingen zijn van kleurige baksteen, doch overigens werden de wanden gepleisterd en in 1910 beschilderd door G. van Geffen. Nog gebrekkiger dan de architectuur is deze beschildering: niet alleen pijnlijk schreeuwerig van kleur, maar ook zonder elk begrip van schaal; zie b.v. het veel te groote en lompe ornament op de

transeptwanden. Hoezeer elke beschaving aan dit werk ontbreekt, blijkt misschien het best uit de letters der opschriften, die van een advertentiezuil schijnen te zijn gecopieerd.

15 Mei 1899 is deze kerk door Mgr. VAN DE VEN geconsacreerd.

---

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LEONARDUS EN GEZELLEN TE TILBURG.

Onder leiding van den Tilburgschen architect C. F. VAN HOOF is met den bouw dezer kerk begonnen in 1900. Zij is nog niet voltooid: bij het schip zullen nog twee traveeën en een ongeveer 70 M. hooge toren worden aangebouwd. Het thans aanwezige gedeelte, dat 750 zitplaatsen telt, bestaat uit twee traveeën van het driebeukige schip, een dwarspand met driezijdig gesloten armen, aansluitend bij twee driebeukige traveeën, waarvan het middenschip verbonden is aan een smaller, halftienhoekig gesloten priesterchoor. Uit- en inwendig is deze kerk behandeld als baksteenbouw; wat het interieur betreft (zie de afbeelding op plaat P), van grijsroode steen, de pijlers op hardsteenen basementen en met kapiteelen van witte steen, waarop de in roode vormsteen uitgevoerde ribben rusten der van gele steen gemetselde gewelven.

---

11. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS ABT TE TILBURG.

Betreffende deze in aanbouw zijnde kerk, wier plan groote overeenkomst vertoont met den op blz. 326 afgebeelden plattegrond der St. Elisabethkerk te Rotterdam, deelde de heer JOS. MARGRY, wiens vader het gebouw ontwierp, mij het volgende mede:

De kerk is op 2 October 1911 aanbesteed, terwijl op 1 November d. a. v. de eerste steenlegging heeft plaats gehad. Zij kan ongeveer 950 zitplaatsen bevatten. De zijbeuken blijven uitsluitend voor gangpaden bestemd. De gewelven van den hoofdbeuk zijn halfronde cementgewelven, met bogen van gele verblendsteen, het gewelf in het kruis der kerk wordt een koepelgewelf, eveneens van cement, tegen haringgraatstaal, waarin in het midden een bovenlicht van glas in lood is uitgespaard; dit glas in lood ontvangt het licht uit een uitwendig zichtbaar koepeltje. De zijbeuken zijn door drijfsteenen tongewelven, de ronde nissen door drijfsteenen halve koepelgewelven bedekt.

De kerk komt slechts met den voorgevel aan een straat (de Hoefstraat) te staan, vandaar dat aan dezen voorgevel de meeste aandacht is gewijd.

Zooals bijgaande afbeelding van den voorgevel doet zien, vertoont het gebouw romaansche vormen, vermengd met aan de achttiende eeuw herinnerende oplossingen — gelijk dat bij den hedendaagschen Duitschen kerkbouw niet ongebruikelijk is.

---

12. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW, MOEDER VAN GOEDEN RAAD, TE TILBURG.

Ook deze kerk is nog in aanbouw, onder bestier van den Tilburgschen architect J. VAN DER VALK. Hoewel het gebouw verre van voltooid was, toen ik het zag, meen ik te mogen zeggen, dat het zeer opmerkelijk belooft te worden. Plan en aanzicht, hierbij weêrgegeven, doen zien, dat de bouwmeester ernaar gestreefd heeft eene kerk te ontwerpen, die tegelijk monumentaal en practisch in het gebruik, immers zooveel mogelijk overzichtelijk, zou zijn. Het wekt al dadelijk vertrouwen,

Kerk van O. L. Vrouw, Moeder van goeden Raad, te Tilburg.

dat hier vooral kracht is gezocht in de samenwerking der groote partijen, dat de detailleering niet te klein en te druk is gemaakt, maar, hoewel onmiskenbaar van zekere verfijning, voortreffelijk in de schaal van het geheel gedacht. De plaatsing van den toren, de bedaking der zijbeuken bewijzen, dat de ontwerper de centraalbouw-gedachte heeft doorvoeld, dat hij haar van het plan in den opbouw wist te doen overgaan, dat hij begrepen heeft hoeveel uitdrukking te bereiken valt door de groepeering der massa's. Ook de materiaalkeuze getuigt van goeden smaak. Voor uit- en inwendig is een miskleurige, plaatselijke steen gebruikt, die met haar mooie kleurschakeering en levendig aspect van handvormsteen het metselwerk voor alle doodschheid bewaart. De toren, met zijn fraai-gevonden overgang van vier- naar twaalfkant, uitgevoerd in dit dankbare materiaal, is van een statige stoerheid, die toch geenszins beschaving mist. Of de bedaking van het centrale achtkant geheel geslaagd zal blijken, of zij niet iets gezochts en iets „kleins" zal houden naast de sobere en groote vlakken der andere daken — dit zal de tijd moeten leeren.
Bedrieg ik mij niet, dan zal het interieur, niet minder dan het uiterlijk, een ernstigen indruk maken. Sobere baksteenpijlers dragen hier de koepel- en tongewelven van schip en dwarspand. De koepel van het centrale achtkant is niet geopend op een lantaren, maar heeft ronde lichtgaten, die, kleurig beglaasd, van een zeer rijk effect kunnen zijn. Ook de overkluizing der absiden, met half-koepels, waarin steekkappen naar de vensters insnijden, hetgeen aan de choorlichten een zoo mysterieuse werking geeft, zal er toe bijdragen de plechtige „stemming" van deze ruimte te verhoogen. Zoodat ik geloof, dat dit gebouw, waaraan men toch nergens gewild-„moderne" vormen vinden zal, een goed voorbeeld wordt van een hedendaagsche kerk, een kerk in aanleg en in opbouw zeer kennelijk behoorend tot „onzen" tijd.

XVI. HET DEKENAAT VALKENSWAARD.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PETRUS, BANDEN, TE BERGEIK (HET HOF).

20 April 1422 gaf JAN IV, hertog van Brabant, aan de inwoners van Bergeik, omdat hem gebleken was, dat zij moeite deden hunne kerk en toren te maken en daarvoor het geld niet hadden, vergunning eenige gemeentegronden te verkoopen. Dergelijk voorrecht vroegen zij andermaal in 1525, toen zij „een zeer schoon dwarspand (cruyswerck)" in die kerk begonnen waren. Wij weten van deze kerk, dat zij, buiten den pastoor, vier beneficiaten had, die tot den choordienst verplicht waren en vermoedelijk verbonden aan de „kapellen" der vier in de kerk gevestigde gilden. Het met gemetselde gewelven overkluisde choor was door een houten oksaal gescheiden van het schip, dat, evenals het dwarspand, overdekt was met een houten tongewelf, waarop in levensgroote figuren voorstellingen uit het O. en N. Verbond waren geschilderd (in 1888 en 1890 bij de vernieuwing der bebording van dit gewelf weggeraakt). In het choor stonden gebeeldhouwde sedilia (in 1808 verwijderd), en boven den triomfboog hing een triomfkruis met de levensgroote beelden van de H. Maagd en den H. Joannes, oude sculpturen, die gelukkig bewaard zijn gebleven en na de reconciliatie der kerk weder op hunne oude plaats aangebracht.

Na den vrede van Munster werd de kerk aan de katholieken ontnomen. In 1650 stortte haar toren in en verwoestte de helft van het middenschip en de zijbeuken. Nadat de katholieken in 1798 het gebouw weder hadden genaast, richtten zij het met geringe middelen zoo goed mogelijk weder in voor den ouden eeredienst. In 1855 werd het steenen gewelf uit het choor weggebroken en door een stucplafond vervangen, maar in 1888 begon men onder leiding van den architect C. FRANSSEN met een geleidelijke restauratie, waarbij het choor opnieuw met steen gewelfd werd, de houten welving van schip en zijbeuken vernieuwd en eindelijk in 1893, de in 1650 verwoeste traveeën van het schip werden herbouwd. Eene beschildering van het interieur door THEOD. HERMSEN, in 1900 en 1901, voltooide dit werk 1).

Kerk van den H. Petrus te Bergeik (Het Hof).

Gelijk dit beknopt overzicht van hare geschiedenis te vermoeden geeft, draagt deze kerk de duidelijke blijken, dat zij niet in eens voltooid is. Zij bestaat thans uit een driebeukig schip van vijf ondiepe traveeën, een dwarspand met ver buiten de zijbeuken reikende armen, en een presbyterium van ééne travee, gesloten met vijf achthoekzijden. Terwijl het choor is opgetrokken van baksteen, afwisselend met lagen van bergsteen, zijn dwarspand en schip geheel van baksteen gebouwd. De detailleering der contreforten van deze gedeelten en vooral de overwelving van het schip met tongewelven, door steekkappen verbonden aan de vensters, zoowel in het middenschip als in de zijbeuken — in verband waarmede het uiterlijk aardige trapgeveltjes vertoont — wijzen erop, dat het choor het oudste deel der kerk is. Vermoedelijk dagteekent dit van den in 1422 vermelden bouw, en is met den aanleg van dwarspand en schip in 1525 begonnen. De op de viering aanwezige dakruiter dateert van 1842, toen hij in de plaats gekomen is van een torentje, dat in 1722 was opgetrokken ter vervanging der oude, in 1721 ingestorte kruisspits.

Opmerkelijk is, dat bij deze kerk nog een klokhuis staat, in 1669 gebouwd, om ten dienste der burgerlijke gemeente de klok te bergen uit den in 1650 ingestorten toren, een zeer eerbiedwaardige klok, immers, blijkens haar opschrift, in 1367 gegoten door JACOB VAN HELMONT.

1) Voor uitvoeriger geschiedenis der kerk zie: P. N. PANKEN en A. O. F. VAN SASSE VAN IJSSELT, *Beschrijving van Bergeik*, blz. 227 vv. De daar gegeven vertaling van *cruyswerck* door *kruisgewelf* (blz. 233) is echter onjuist. Het woord beteekent: *dwarspand*, misschien, op deze plaats, *viering*.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PETRUS, BANDEN, TE BERGEIK (HET LOO).

In 1846 werd het Loo gescheiden van Bergeik en tot afzonderlijke parochie verheven. Aanvankelijk deed een in 1790 gebouwde schuurkerk dienst voor de nieuwe parochie, maar in 1861 werd de eerste steen gelegd voor een nieuwe kerk, die 1 October 1863 is ingezegend en in gebruik genomen en 19 September 1864 door Mgr. DEPPEN gewijd. Bij dit, onder leiding van den architect C. WEBER opgetrokken gebouw, op 350 zitplaatsen berekend, is in 1896 naar het ontwerp van den architect C. FRANSSEN een toren aangebouwd, evenals de kerk in gothischen trant.

Ontwerp voor de kerk van de H. Maria-Presentatie te Budel.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. SERVATIUS TE BERKEL.

Een zeer eenvoudig zaalkerkje van 10 bij 20 meter, met 116 zitplaatsen, in 1844 gebouwd door den Tilburgschen bouwkundige PIETERS, en in Juni 1881 geconsacreerd door Mgr. GODSCHALK.

4. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW, VISITATIE, TE BUDEL.

Van deze door den architect C. FRANSSEN ontworpen kerk, die, gelijk bijgaande afbeelding doet zien, een omvangrijk gebouw moet worden, is in 1904 de toren met het schip gebouwd. 21 Juni 1904 werd dit gedeelte in gebruik genomen.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE DOMMELEN.

Een kerkje met 100 zitplaatsen, in 1882 naar de plannen van den architect VAN TULDER gebouwd, 22 September 1884 door Mgr. GODSCHALK gewijd.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE HEEZE.

Met behulp eener Rijkssubsidie van *f* 5000, werd in 1828 begonnen aan den bouw van deze kerk, die echter in verband met de Belgische onlusten in 1830 tijdelijk onderbroken werd, zoodat het gebouw eerst 24 October 1833 ingezegend en in gebruik genomen kon worden. Het is opgetrokken in klassieken trant, naar de opvatting van den Waterstaat, en heeft 600 zitplaatsen. In 1854 is een toren erbij aangebouwd.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PETRUS, BANDEN, TE LEENDE.

Als op andere plaatsen, kregen de katholieken in 1798 ook hier het hun in 1648 ontnomen bedehuis terug. Een steen, vroeger boven het St. Jozefsaltaar ingemetseld, vermeldt, dat deze kerk is „afgewerckt 1474",

Kerk van den H. Petrus, Banden, te Leende.

en de vormen van het gebouw doen het ook wel kennen als een voortbrengsel der vijftiende eeuw. In plan bestaat de kerk uit eenen toren van 9.40 M. in het vierkant (uitwendig), een vier traveeën diep schip, welks zijbeuken langs den toren zijn voortgezet, een dwarspand, en een choor van ééne, driezijdig gesloten travee. Uit architectonisch oogpunt belangrijker dan de zeer eenvoudige kerk, is de statige, omstreeks 70 M. hooge toren, die in 1905 onder leiding van den architect Jos. CUYPERS op vernuftige wijze is behoed voor den ondergang, waarmede zijne slechte fundeering hem bedreigde [1]). De kerk is thans ingericht voor 380 zitplaatsen. Zij is nog in het gelukkig bezit van eenige oude beelden, een schilderij: de Vermenigvuldiging der brooden, en een laat-gothischen monstrans.

[1]) Zie opmeting van den toren en eene beschrijving der gevaarlijke herstellingswerken in *Architectura*, 1905, blz. 143 vv.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE LUIKSGESTEL.

Een waterstaatskerk, met een Rijkssubsidie van *f* 7000 gebouwd, en 20 October 1842 in gebruik genomen.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. GERTRUDIS TE MAARHEEZE.

Mij is alleen bekend, dat hier de schilderachtige oude kerk voor eenige jaren is afgebroken en vervangen door een nieuw gebouw, ontworpen door den architect C. FRANSSEN.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE RIETHOVEN.

8 September 1798 vierden de katholieken, na zich anderhalve eeuw met een schuurkerk te hebben beholpen, met grooten luister het feest van O. L. Vrouw-Geboorte voor het eerst weder in de hun in 1648 ontnomen oude parochiekerk, volgens de bepalingen der nieuwe Staatsregeling weder in hun bezit gekomen. Dit gebouw doet nog heden dienst, na omstreeks 1895 vergroot te zijn, onder leiding van den architect C. FRANSSEN, door verbreeding van het schip, dat sedert 200 zitplaatsen telt.

11. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER, ONTHOOFDING, TE SOERENDONK.

Onder leiding van den opzichter van den Waterstaat J. VAN DE RIJF, is deze kerk met 200 zitplaatsen van 1836—'38 gebouwd met eene Rijkssubsidie van *f* 5500. Zij is 19 Juni 1849 door Mgr. ZWIJSEN gewijd.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. NICOLAAS TE VALKENSWAARD.

Een ruime kerk, met 400 zitplaatsen, met welker bouw in gothischen trant onder leiding van den architect WEBER in 1857 is begonnen. Het op onze lichtdrukplaat O afgebeelde gebouw is 17 September 1860 door Mgr. DEPPEN gewijd.

13. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. GERARDUS MAJELLA TE WEEBOSCH.

17 November 1907 werd deze kerk ingezegend door haren stichter, Pastoor A. J. J. KARTHON. Haar bouwmeester, JAN STUYT,

Kerk van den H. Gerardus Majella te Weebosch.

ontwierp haar in de zeer sobere, als men wil romaansche, vormen, waarin hij ook verschillende reeds besproken dorpskerkjes bouwde, als de beschikbare middelen de grootste zuinigheid geboden. Bij eene inwendige diepte van 26.50 M. en eene breedte van 11.50 M., bevat dit gebouw 150 zitplaatsen. Het bestaat uit een driebeukig schip van zes traveeën, waarvan de westelijke door het tweetal torens en de daar tusschen geplaatste zangerstribune wordt ingenomen, en een halfrond gesloten priesterchoor. In overeenstemming met het eenvoudig uiterlijk, waaraan bij den voorgevel eenige importantie gegeven is door een uitgebouwd open voorportaal, is bij het inwendige alle praal vermeden. Gemetselde pijlers van rechthoekige doorsnede, dragen de halfronde scheibogen, waarop de middenschipsmuren rusten, die geheel gepleisterd zijn, bestemd om met tafereelen uit het leven van den H. Gerardus beschilderd te worden. Een open kap dekt het middenschip, een steenen tongewelf met halfkoepel het priesterchoor, terwijl de zijbeuken vlakke houten zolderingen hebben. In een der torens is het gelijkvloers als devotiekapel voor den patroonheilige der kerk ingericht.

---

14. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. SERVATIUS TE WESTERHOVEN.

De architect VAN TULDER bouwde in 1885 deze voor 180 zitplaatsen ingerichte kerk.

XVII. HET DEKENAAT VECHEL.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PETRUS, STOEL TE ANTIOCHIË, TE BERLIKUM.

Deze kerk, met een Rijkssubsidie van *f* 10.000 gesticht, is in 1837 voltooid en in gebruik genomen, en 30 Juni 1879 door Mgr. GODSCHALK gewijd. Het 630 zitplaatsen tellende gebouw is, evenals de plompe toren tegen den westgevel, in echte waterstaats-gothiek ontworpen.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. SERVATIUS TE BOERDONK.

Ik kan slechts SCHUTJES' mededeeling herhalen, dat voor deze in 1863 opgerichte parochie, onder leiding van den architect M. H. VERHOECKX, eene kerk is gebouwd, waarvoor 5 October van dat jaar de eerste steen werd gelegd.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. SERVATIUS TE DINTER.

Bij gebreke aan inlichtingen moet ik mij bepalen tot de mededeeling, dat deze kerk van 1877 tot '79 is gebouwd.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS ABT TE EERDE.

Een kerk met 350 zitplaatsen, in 1871 en '72 onder bestier van den architect VAN TULDER gebouwd en 28 Juli 1879 door Mgr. GODSCHALK gewijd. Het interieur is door P. N. VAN DEN BOER beschilderd naar het ontwerp van Dr. CUYPERS, die ook een vleugelaltaar voor de kerk maakte, in welks retable de Zeven weeën der H. Maagd zijn voorgesteld.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. SERVATIUS TE ERP.

Voor deze kerk, onder leiding van den architect A. VAN VEGHEL gebouwd, met een Rijkssubsidie van *f* 8000, werd 1 Mei 1843 de eerste steen gelegd. Het ruime, in klassieken trant behandelde gebouw, dat 660 zitplaatsen heeft, is 14 October 1844 door Mgr. DEN DUBBELDEN gewijd.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER, ONTHOOFDING, TE GEMERT.

De waarlijk boeiende geschiedenis van deze parochie en haar kerk is door SCHUTJES (III, blz. 681 vv.) uitvoerig beschreven. Vermelden wij, dat eene aan den H. WILLIBRORDUS gewijde en van Bakel afhankelijke kapel, in 1437 van de Moederkerk werd gescheiden. Het patronaat der kerk, die aan het bezit eener reliquie van het H. Kruis een grooten toevloed van bedevaartgangers dankte, werd door de oorspronkelijke bezitster — de abdij Echternach — aan de te Gemert gevestigde Commanderij der Duitsche orde overgedragen. De eerste pastoor der nieuwe parochie, JOANNES VAN ATTENDOREN († 1458), begon, niet ver van de kapel, uit zijn eigen middelen en de offers aan het H. Kruis, den bouw van een nieuwe kerk, waarbij de Commandeur AERT VAN DER DUSSEN († 1482) het choor stichtte. In 1649 werd de kerk aan de katholieken ontnomen, die haar echter in 1662 herkregen en sedert behielden. Het inwendig zeer gehavende gebouw is toen langzamerhand hersteld. In de negentiende eeuw bleek het echter te klein voor de toenemende parochie, waarom in 1853 een vergrooting plaats vond, door verlenging van het middenschip naar het westen en verbreeding der zijbeuken, terwijl tegelijkertijd een hooge westtoren werd aangebouwd,

Onze Lieve Vrouw van Handel

een en ander onder leiding van den architect VAN TULDER, in slecht-begrepen gothische vormen. Het choor werd uitwendig „zooveel mogelijk door aangebragte ornamenten opgeluisterd", het interieur in 1870 gepolychromeerd. Men zou, tengevolge van al deze lotgevallen, in de kerk, die thans 800 zitplaatsen heeft, nauwelijks meer een oud gebouw herkennen, en ik kan niet zeggen, dat dit hier een lofspraak is.

7. DE RECTORALE KERK VAN DE H. MARIA HEMELVAART TE HANDEL.

De kerk van deze vermaarde bedevaartplaats, die in gewone omstandigheden voor een niet zeer talrijke gemeente heeft te dienen, krijgt op bepaalde dagen zeer groote scharen pelgrims te ontvangen. Zoo is hare bouwgeschiedenis er eene van herhaalde vergrootingen: bij een kleine laat-gothische kapel, werd omstreeks 1700 een tamelijk diep priesterchoor aangebouwd — in 1708 voltooid —; spoedig daarna werd de oude kapel zelf vergroot en in 1897 werden daar zijbeuken bij aangebouwd en een nieuwe westtoren, een en ander onder leiding van JOS. CUYPERS. Het geestelijk middelpunt der belangstelling in deze kerk verdient ook uit artistiek oogpunt de meeste aandacht: een 35 cM. hoog, houten Madonnabeeldje, waarlijk fraaie sculptuur uit de veertiende eeuw.

St. Willibrorduskerk te Heeswijk

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE HEESWIJK.

Van deze kerk, ongetwijfeld het beste werk, dat haar ontwerper gemaakt heeft, en welker uiterlijk hierbij wordt afgebeeld, zond de Z.Eerw. Heer MAAS, pastoor der parochie, mij welwillend de volgende beschrijving:

De kerk is gebouwd in 1895 onder leiding van den architect STORNEBRINK en geconsacreerd door Mgr. W. VAN DE VEN op 27 April 1896. Zij heeft ongeveer 150 zitplaatsen. Zij bestaat uit een driebeukig schip met een weinig uitspringend kruis en een choor met omgang om de vijfzijdige sluiting. Aan weerszijden van den toren zijn twee kapellen aangebouwd, een tot doopkapel ingericht, de andere eene devotiekapel der H. Cunera, die in Heeswijk bijzonder vereerd wordt. De kerk is geheel overdekt met in zwemsteen gemetselde gewelven De zuilen der kerk zijn van zwart gepolijst graniet. Hare binnenwerksche lengte zonder toren bedraagt 40 M., hare grootste breedte in het kruis 21½ M., in het schip der kerk 16 M. Het interieur is gedeeltelijk schoongemetseld en ten deele gepleisterd. Zij bezit een zeer schoon hoogaltaar in witte steen, gemaakt door LENAERTS te Roermond en vijf gebrandschilderde glasramen, waarvan er vier zijn gemaakt door NICOLAS & ZONEN en een door LOMMEN, beiden te Roermond. In de sacristie hangt eene oude schilderij, het altaarstuk der oude kerk, Christus aan het kruis, dat door kenners geroemd wordt.

St. Antoniuskerk te Keldonk.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS VAN PADUA TE KELDONK.

Sinds Mei 1912 is deze kerk, voor een nieuw opgerichte parochie, in aanbouw volgens het ontwerp van den architect JOS. MARGRY. Zooals bijgaande afbeelding doet zien, herinnert het eenvoudige, min of meer romaansch behandelde

gebouw, aan de dorpskerkjes, die Jos. CUYPERS en JAN STUYT op verschillende plaatsen bouwden. Het op 350 zitplaatsen berekende gebouw werd, hoewel uitwendig nog niet geheel voltooid, 21 November 1912 in gebruik genomen.

Kroning der H. Maagd.
Schildering in de kerk te Maria-Heide.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. SERVATIUS TE LOOSBROEK.

Ter vervanging van een noodkerkje, is hier in November 1912 begonnen met den bouw van een voor 200 zitplaatsen in te richten, zeer eenvoudige kerk, onder leiding van den architect JOS. MARGRY.

11. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA, MOEDER VAN GOEDEN RAAD, TE MARIAHEIDE.

Een eenvoudige baksteenbouw, in laat-gothischen trant, kruiskerk met driebeukig schip en vierzijdig gesloten choor, in 1907 gebouwd onder leiding van den architect J. H. VAN GROENENDAEL. In het met ster-, net- en kruisgewelven overdekte interieur trekken muurschilderingen, tafereelen uit het leven der H. Maagd, de aandacht. Zij zijn het werk van een tweetal Duitsche schilders, P. HECKERMAN en H. FREITSHEIM. Bijgaande afbeelding moge een denkbeeld ervan geven. Het op 175 zitplaatsen berekende gebouw is 21 Juni 1909 gewijd door Mgr. VAN DE VEN.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS ABT TE MORTEL.

St Antoniuskerk te Mortel.

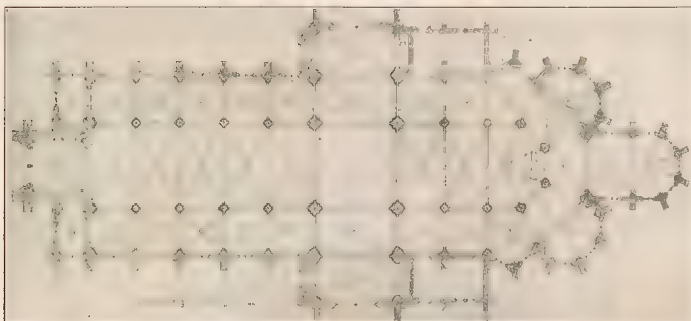
Door haar fraaien toren met hooge spits van geestig silhouet trekt deze kerk de aandacht. Bij den toren, aan den noordkant door een driezijdig gesloten doopkapel geflankeerd, sluit zich een driebeukig schip aan, vier traveeën diep, verbonden aan een kruispand, welks armen, evenals het priesterchoor, met veelhoekszijden zijn gesloten. Het geheel met gemetselde gewelven overdekte interieur, ten deele schoongemetseld, ten deele bepleisterd, ontleent zijnen luister vooral aan de gebrandschilderde glazen in de zeven vensters van het priesterchoor, de zeven sacramenten en hunne voorafbeeldingen voorstellende, werken van de firma NICOLAS. De voor 112 zitplaatsen ingerichte kerk, is naar het ontwerp van den architect C. FRANSSEN in 1903 gebouwd en 4 Juni 1904 door Mgr. VAN DE VEN geconsacreerd.

13. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE SEITERT.

Een in 1871 onder leiding van den architect VAN TULDER gebouwde kerk, gepolychromeerd onder leiding van Dr. CUYPERS, uit wiens werkplaatsen ook de meeste meubelen herkomstig zijn.

14. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE VECHEL.

Hoewel het pas in 1862 werd voltooid, is dit gebouw, daar het ontwerp dagteekent van 1856, de eerste groote kerk van Dr. CUYPERS. Voor haren aanleg is van belang wat in den catalogus der tentoonstelling van CUYPERS' werken werd medegedeeld:

Plattegrond der St. Lambertuskerk te Vechel.

„De bouwheer van deze zeer groote dorpskerk wenschte het talent van den bouwmeester te exploiteeren, om met beperkte middelen een uitgebreiden bouw te verkrijgen. Telkens zette hij den architect aan om zijne constructie nader te bestudeeren, teneinde met een minimum materiaal een maximum ruimte te overspannen en die materialen te gebruiken, die het minst kostbaar waren! Zoo is een bouwwerk verkregen dat werkelijk bijzonder slank is in zijn zuilen van hardsteen en licht in de muren van het middenschip en de gordelmuren der zijbeuken, die werkelijk de uiterste grens van wat mogelijk is, naderen! Dank zij het langzame verloop van den bouw, waaraan meer dan tien jaren werden besteed, kon het werk stevig worden, doch na dertig jaren veroorzaakte het onderhoud zware lasten.

De torenspits is belangrijk als een der slankste die ons vaderland in de 19de eeuw zag optrekken; de overgangen van vierkant op achtkant en van het metselwerk op de houten spits, zijn zoo aantrekkelijk, dat bestudeering aanbeveling verdient.

Daar inwendig alleen de natuursteen in 't gezicht komt en alle baksteen gepleisterd werd, is het veld voor kleurdecoratie hier zeer ruim. Groot was de verbazing der bezoekers in de eerste jaren, die voordien nooit anders dan witte kerken en witte openbare gebouwen kenden; alle kleur toch werd toenmaals, als te bont, veroordeeld".

Toren der kerk te Vechel.

Het is geen wonder dat de wijding — op 19 October 1863 door Mgr. ZWIJSEN — van een zoo ongemeen-grootsche kerk in de parochie met geestdrift gevierd werd. Een heele bundel is gevuld met de gedichten, bij die gelegenheid gezongen, gesproken en als opschriften bij feestversieringen gebruikt, verzen waarin o. a. ook aan den bouwmeester hulde werd gebracht:

O CUYPERS, Neerlands bouwvernuft!
Wij zien uw werk en staan versuft:
Gij brengt in levenlooze stof
Wat Christnen trekt tot Godes lof!

Ga voort, gij kunstnaar in uw streven,
Uw lof zal boven starren zweven:
Uw glorie strale in hooger sfeer,
Waar 't sterflijk in het eeuwig keer.

☐Het hierbij gereproduceerde eerste ontwerp van den plattegrond der kerk, dat bij den bouw met slechts geringe wijziging is gevolgd, geeft een beeld van haren, vooral op diepte-werking berekenden aanleg en van de interessante oplossing der om de chooromgang gegroepeerde kapellen. Uitwendig is de kerk van baksteen met spaarzame toepassing van bergsteen, behalve aan haar westfront, dat bijzonder rijk behandeld is. De beide sluitwanden der zijbeuken zijn met bergsteenen arcatures en beelden versierd en, onder het venster, met in boogvelden omlijste tegeltableaux: de droeve en de blijde geheimen van den Rozenkrans. Ook de contreforten van den toren prijken met beelden, evenals de tweedeelige hoofdtoegang, terwijl in een nissenrij daarboven Christus en de 12 Apostelen staan en eindelijk, tegen den middendam van het groote torenvenster, het beeld van den H. Lambertus.

Het inwendig maakt, dank zij de slankheid der hardsteenen pijlers, die de zijbeuken scheiden van het middenschip, een zeer rijzigen

Phototypie L. VAN LEER & Co - Amsterdam

St. Servatiuskerk te Vechel.

indruk. De architectuur sluit zich geheel aan bij de Fransche Gothiek, alleen is het daar gebruikelijke trioforium in iedere travee vervangen door een trits van tweedeelige, spitsgetoogde spaarvelden, waarin gebeeldhouwd bladornament. De gewelven zijn van gele baksteen op ribben van natuursteen, de wanden alle gepleisterd en, onder bestier van den bouwmeester, gepolychromeerd.

Deze beschildering, reeds kort na den bouw aangebracht, is onlangs hersteld, aangevuld en ten deele vernieuwd, zoodat zij thans een zeer volledig geheel vormt, en, ondersteund door de gebrandschilderde beglazing, die in heel de kerk, op de hooge lichtbeuk van het schip na, reeds is uitgevoerd, een, als kleuring, zeer geslaagd geheel. De pijlers waartegen Apostelbeelden staan, zijn hardsteenkleurig, met zwarte voetstukken en vergulde kapiteelen. De zijbeukwanden en de scheibogen zijn beschilderd als waren zij van grijze hardsteenblokken, de zwikken om de bogen gevuld met tafereelen, die de gelijkenissen uit het Evangelie verbeelden, in lichte kleuren op een geschaakten goudgrond; de bovenmuren wit geblokt. De dwarsmuren van het transept prijken om de bogen der zijbeuken, met de beeltenissen van de vier Grieksche en Latijnsche kerkvaders en van mannelijke en vrouwelijke Orde-stichters, terwijl de gevelwanden, beneden doorbroken met bogen, waarachter de biechtstoelen zijn geplaatst, op den dam tusschen hunne twee, door een roosvenster bekroonde, ramen met een heiligenbeeld zijn versierd.

In het choor, van de zijbeuken met een laag gesmeed ijzeren hek en van de omgang door een muur gescheiden, zijn in feestelijk lichte kleuren, in de zwikken der scheibogen de negen engelchoren geschilderd, op de bovenwanden engelen, die de passiewerktuigen dragen, en op den sluitingsmuur een rij van heiligen, als optrekkende naar het hoofdaltaar, op welks retable de bruiloft te Cana en het Avondmaal is voorgesteld, terwijl onder de mensa een beeld van den H. Lambertus ligt uitgestrekt.

In de boogtrommels boven de deuren, die in de zijbeuken van het choor uitkomen, leidend naar de sacristie en andere dienstvertrekken, zijn de portretten geschilderd van de priesters die aan de stichting en voltooiïng der kerk een werkzaam aandeel namen.

De Sacramentskapel, midden achter het presbyterium, vertoont in lichte kleuren op gouden fond een reeks van oudtestamentische tafreelen, voorafbeeldingen van het eucharistisch Geheim en de beide zijkapellen, onderscheidenlijk aan St. Franciscus en den H. Antonius van Padua gewijd, zijn met voorstellingen uit het leven dier heiligen gesierd, uitgevoerd in grijze tinten op een geschaakten goudgrond, sober en stemmig, in fijnzinnige tegenstelling met den blijder en weelderiger toon van de Sacramentskapel.

Op de staties na — het werk van L. HENDRIX — zijn ook de meubelen in deze grootsche en groote kerk — zij heeft 1300 zitplaatsen — door Dr. CUYPERS ontworpen, zoodat het geheel een waarlijk zeer compleet monument is van de kunstopvattingen van dezen meester.

---

15. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE VORSTENBOSCH.

◻Een in 1849 onder toezicht van den Waterstaat gebouwde, zeer eenvoudige baksteenkerk met 300 zitplaatsen.

XVIII. HET DEKENAAT ZALTBOMMEL.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE AMMERZODEN.

In den laat-gothischen trant, waarop hij zich bij voorkeur toelegt, is deze kerk door den architect JAC. VAN GROENENDAEL ontworpen. Uitwendig is zij opgetrokken van roode baksteen met versieringen in gele, inwendig zijn hare wanden en gewelven alle gepleisterd, bestemd voor beschildering. Het gebouw bestaat uit een vijf traveeën diep, driebeukig schip (waarvan de noordelijke zijbeuk langs den westtoren is voortgezet met ééne travee, verbonden aan een uitgebouwde doopkapel), een dwarspand, en een twee traveeën diep priesterchoor, gesloten met zeven zijden van eenen tienhoek en geflankeerd door met vier tienhoekszijden gesloten zijkapellen. De kerk, die 650 zitplaatsen heeft, is 3 Juli 1899 gewijd door Mgr. VAN DE VEN.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE DRIEL.

Deze in 1832 [1]) met eene Rijkssubsidie van *f* 12.000 gebouwde kerk, 25 October 1842 door Mgr. ZWIJSEN gewijd, is een driebeukige waterstaatskerk, met schip van zeven traveeën en een halfrond gesloten presbyterium. Middenschip en choor zijn met halfcirkelvormige, de zijbeuken met segmentvormige tongewelven gedekt. Het choor en het gewelf van het middenschip vertoonen verdienstelijke schilderingen van THEOD. HERMSEN, die meer tot haar recht zouden komen, indien het interieur overigens niet was ontsierd door eene kakelbonte polychromie, het werk van eenen schilder uit de plaats. Een toren, voor eenige jaren door den architect VAN AALST bij de kerk aangebouwd, strekt haar niet tot sieraad.

[1]) Aldus SCHUTJES (*a. w.*, III blz. 488), die echter elders (t. a. p., blz. 481) vermeldt, dat de vroegere kerk in 1829 door de tegenwoordige is vervangen. *Neerlandia Catholica* geeft 1829 als stichtingsjaar.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LANDELINUS TE EMPEL.

Mij is slechts medegedeeld, dat deze kerk gebouwd is onder leiding van den architect JAC. VAN GROENENDAEL en 250 zitplaatsen telt.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE HEDEL.

Bij een door doop- en devotiekapel omsloten toren, sluit een driebeukig schip aan, drie traveeën diep, verbonden aan een dwarspand, dat den overgang vormt naar een priesterchoor van ééne travee, gesloten met vijf zijden van eenen achthoek, en geflankeerd door kleine zijkapellen. Het inwendig geheel gepolychromeerde gebouw, dat 330 zitplaatsen heeft, is in dorre, gothiseerende vormen uitgevoerd naar het ontwerp van H. DOBBE. Dadelijk na den bouw is de kerk gewijd door Mgr. A. GODSCHALK op 17 November 1879.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BARBARA TE HURWENEN.

Grootendeels van door inzamelingen verkregen gelden is dit eenvoudige baksteenkerkje, bestaande uit een driebeukig schip van vier traveeën en een uit vijf achthoekzijden gevormd priesterchoor, in 1854 voor *f* 11.550 — met inbegrip der pastorie! — gebouwd, in gothischen trant.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE ROSSUM.

Een waterstaatskerkje, waarvoor, blijkens een gedenksteen in den gevel, 16 Juli 1845 de eerste steen is gelegd, onbelangrijk gebouw, met de pastorie onder één dak, en op 200 zitplaatsen berekend. Een met snijwerk versierde communiebank van omstreeks 1800 is haar grootste sieraad.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE VELDDRIEL.

2 Maart 1857 werd de eerste steen gelegd en 20 Februari 1858 had de inzegening plaats van deze, onder bestier van den architect H. VAN TULDER gebouwde kruiskerk, die een drie traveeën diep, driebeukig schip heeft, bij een met vijf zijden van eenen achthoek gesloten choor. Zij is met kruisgewelven van stuc overdekt, en ontworpen in de slecht-begrepen gothische vormen, die bij zulke schijnconstructie passen.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE ZALTBOMMEL.

Een in 1781 gesticht kerkehuis, in 1830 met een Rijkssubsidie van *f* 9000 vergroot en van een nieuwen voorgevel voorzien, thans driebeukig van aanleg met een schip van zes traveeën, in de middenbeuk met een tongewelf van stuc, in de zijbeuken met halve tonwelven overdekt.

VIERDE HOOFDSTUK

DE KERKEN VAN HET BISDOM BREDA *)

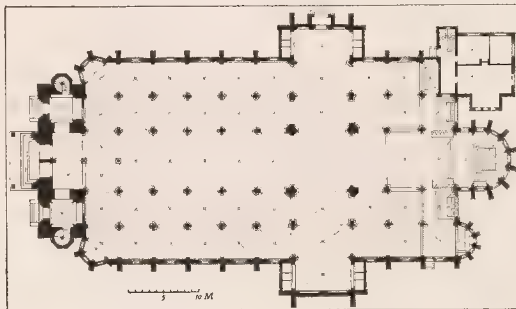
*) De oude kerken en oude voorwerpen in kerkelijk bezit in de parochiën Achtmaal, Alfen, Baarle-Nassau, Bavel, Beek, Breda, Chaam, Den Hout, Dongen, Dorst, Etten, Ginneken, Groot-Zundert, Klein-Dongen, Klein-Zundert, Leur, Molenschot, Nispen, Oosteind, Oosterhout, Prinsenhage, Riel, Rijen, Rijsbergen, Rozendaal, Rukfen, Schijf, Sprundel, Terheiden, Teteringen, Uilekoten, Ulvenhout, Wagenberg, St. Willibrord en Zegge zijn uitvoerig beschreven en meerendeels afgebeeld in mijn boek: *De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, dl. I, eerste stuk, *De monumenten in de voormalige Baronie van Breda*, Utrecht, 1912. Deze gebouwen en voorwerpen worden daarom hier slechts zeer beknopt behandeld.

I. HET DEKENAAT BREDA.

1. DE KATHEDRALE KERK VAN DE H. BARBARA TE BREDA.

Vonden, bij het herstel der bisschoppelijke hiërarchie, de bisschoppen van Utrecht, Den Bosch en Roermond middeleeuwsche kerken tot hunne beschikking, die zij als „kathedraal" gebruiken konden, in Haarlem en Breda was men niet in zoo gelukkige omstandigheid. In beide diocesen heeft een „waterstaatskerk" korter of langer tijd als kathedraal gediend, maar het is duidelijk, dat die toch voor de verheven waardigheid eener hoofdkerk slecht kon voldoen, en dat de stichting van een meer luisterrijk gebouw niet mocht uitblijven. Voor het Bredasche bisdom werd reeds in het begin der zestiger jaren tot zulken bouw besloten — precies op het juiste oogenblik, zou men achteraf willen zeggen, want Nederland bezat toen den bouwmeester, tot zoo zware taak bekwaam en ook reeds, door den bouw van monumentale kerken als die van Vechel en Eindhoven, voor de grootsche onderneming uitstekend voorbereid.

De opdracht was dubbel bezwarend, omdat reeds het woord „kathedraal" de gedachte opwekt aan een ook door zijne afmetingen imponeerend, weidsch gebouw, terwijl hier zoowel het bouwterrein als de beschikbare middelen tot ernstige beperking noopten. „Groot" is deze kerk dan ook niet geworden: zonder den voorbouw is zij, inwendig, slechts 59.50 M. lang, en, bij eene middenschips-wijdte van 8 M., over hare vijf beuken gemeten, omstreeks 28 M., en in het dwarspand 37 M. breed. Nog meer treft de bescheiden hoogte: de sluitsteenen der gewelven van het middenschip liggen niet meer dan 18.75 M., die van de zijbeuken slechts 7.25 M. boven den vloer, en zelfs het gewelf in den vieringstoren, 34 M. boven den grond gesloten, blijft nog lager dan bij menige Fransche kathedraal de middenschipswelving is aangelegd.

Plattegrond der Kathedraal te Breda.

Het is goed, ook uit kunsthistorisch oogpunt, deze maten voor den geest te hebben, want wanneer ik zeg, dat de bouwmeester van deze kerk zich nauw heeft aangesloten bij de Fransche vroeg-Gothiek beseft men dan te eer, dat, bij alle overeenkomst in karakter, toch van eenige gelijkenis met eenige Fransche kathedraal geen sprake kan zijn. „Fransch" is het uit kwadraten samengestelde plan met het in Nederland ongebruikelijke tweetal westelijke torens en het uitgebouwde, open portaal, „Fransch" de strenge profileering van pijlers, schalken en bogen, „Fransch" ook de vorm der vensters: slanke enkellichten, rad- en roosvensters. En zelfs decoratieve détails als het beeldhouwwerk der kapiteelen en de draperieën aan de borstwering der galerij dragen ditzelfde stempel van Fransche herkomst. Dat niettemin de indruk van dien eener Fransche kathedraal zoo geheel verscheiden blijft, schijnt mij wel vooral aan de verhoudingen te danken. Getuigt de duizelingwekkende hoogte der Fransche kathedralen vooral van een ongebreideld élan, van een onbelemmerde vlucht der verbeelding, al de bezonnenheid van den noordelijken geest sprak zich uit in de hier in-acht-genomen beperking der hoogte, die reeds in de middeleeuwen een kenmerk van den Nederlandschen kerkbouw is geweest. Eigenaardig vaderlandsch in zijn economische strekking, hoewel ook in Frankrijk niet

onbekend, is eveneens de hier toegepaste aanleg van een galerij boven de binnenste zijbeuk, die winst aan ruimte voor kerkgangers gaf, maar tegelijk gelegenheid de luchtbogen, die in ons waterlandsche klimaat zoo dubbel-bedreigde schragers van den bouw, onder een beschermend dak te brengen.
Economie met de beschikbare ruimte zoowel als met de constructieve middelen is wel een der hoofddeugden van deze kerk, die bij haar betrekkelijk geringe oppervlakte, bijna 1800 zitplaatsen heeft en van welker samenstel getuigd werd: „het is een stout stuk werk, met een minimum materiaal uitgevoerd"
Behalve als kathedraal, moest het gebouw ook voor parochiekerk dienen en beschouwen wij, na deze inleidende opmerkingen, den hierbij gereproduceerden plattegrond, dan zien wij hoe door een ruime ontwikkeling van het oostelijk kerkdeel, een choor ontstond voor pontificale handelingen ten volle berekend, en hoe de verdere aanleg in den daarbij te verwachten toevloed van belangstellenden

Dwarsdoorsneden der Kathedraal van de H. Barbara te Breda.

ruimschoots voorziet, terwijl de geringe diepte van het schip de voor een parochiekerk gewenschte intimiteit bevordert, en door de ligging van doopkapel en biechtstoelen de behoefte der gemeente gediend is, zonder belemmering van het verkeer voor gaande en komende kerkbezoekers.
De situatie der kathedraal is zóó, dàt alleen haar voorgevel kan worden overzien. Daar de kerk aan een gracht ligt, met betrekkelijk smalle kade, is dit front achter de rooilijn teruggezet, zoodat zij aan een eigen pleintje staat. Hoewel nog niet voltooid — van de twee torens is alleen de onderbouw reeds opgetrokken — maakt deze façade toch een waardigen indruk, bezit zelfs een monumentale houding, dank zij vooral het fraaie open portaal en het statige beeldhouwwerk, sober gepolychromeerd, in den boogtrommel boven den tweedeeligen ingang. Reeds van verre, meêsprekend zelfs in het silhouet van de stad, trekt de kloeke vieringstoren de aandacht, wiens strenge vormen in zoo gelukkig contrast zijn met den grilligen omtrek van den mooien laat-gothischen toren bij de oude, thans Hervormde, O. L. Vrouwekerk.

De zijwanden, hoewel, als reeds gezegd, grootendeels door ombouwing aan hét oog onttrokken, zijn toch met groote zorg behandeld en door eene gelukkige afwisseling in de vormen der bedaking voor eentonigheid behoed.

Als bij iedere kerk is natuurlijk ook hier het interieur ten slotte de hoofdzaak. De weidsche aanleg der vijf beuken en de aanwezigheid van galerijen, met op zuiltjes gedragen spitsbogen op het middenschip geopend, geven aan dit inwendig al dadelijk een zeer ongemeen aspect en de hooge lantaren op het kruis, met zijn zoo stoute, op slanke colonnetten gedragen welving, voegen een zeer bijzondere lichtwerking daaraan toe.

In heel de kerk zijn de pijlers, schalken en gewelfribben van witte steen, de schipmuren schoongemetseld, van roode, en de zijbeukmuren van gele en roode baksteen. De gewelfvelden zijn bepleisterd met het oog op latere beschildering. Alleen in het choor kwam deze gereed en dit geheelgepolychromeerde gedeelte, dat ook reeds eene gehistorieerde beglazing bezit, wekt goede verwachtingen voor wat dit interieur, geheel voltooid, kan worden. Thans treft er toch ook reeds menig fraai uitgevoerd stuk der onder Dr. CUYPERS' bestier tot stand gekomen meubeling, zooals het fijne jubé dat het choor ten westen afsluit, sierlijk eiken hekwerk, blank gehouden, waarboven een triomfbalk met het Kruis.

De transeptvensters zijn ook reeds van gebrandschilderd glas voorzien, evenals de zijkapellen, in eene waarvan de aan het Sacrament van Mirakel gewijde beglazing zeer gelukkig is van kleur en van teekening. Aan dit „Mirakel van Nieuwervaart" herinnert ook eene in de nabijheid hangende schilderij uit de eerste helft der zestiende eeuw, kostbaar overblijfsel uit de dagen vóór de Hervorming, waaruit de kerk ook verschillende liturgische voorwerpen bezit, waarbij goudsmeedwerken van groote waarde [1]).

Besluiten wij met eenige data betreffende den bouw. Nadat daarmede in 1866 was begonnen, kon de kerk in 1869 worden ingezegend en in gebruik gesteld. 18 Februari 1875 werd zij door Mgr. VAN BEEK gewijd en in het volgend jaar, krachtens pauselijk rescript, als kathedraal in bezit genomen.

Kathedraal te Breda (voltooid gedacht) naar een ets van P. J. Arendzen

[1]) De oude voorwerpen in het bezit der kerk zijn uitvoerig beschreven en afgebeeld in mijn boek over de Baronie, blz. 143—149.

2. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW HEMELVAART TE BREDA.

Onder de vele volgelingen van Dr. CUYPERS behoort, geloof ik, tot de goede, de bouwmeester van deze kerk, J. J. VAN LANGELAAR. Wie zijn werk kennen, zullen wel zeggen, dat hij heel weinig eigens aan de programmen van den meester heeft toegevoegd, maar men behoeft slechts rond te zien onder de tallooze kerken van andere epigonen, om te beseffen, dat zelfs een slaafs-bedoelde navolging allerminst een goeden uitslag verzekert... zoodat het ook voor architectonische scheppingen geldt, dat het nog niet hetzelfde *is*, als twee hetzelfde doen... om te waardeeren, kortom als de leerling blijk geeft den meester te hebben begrepen.

De lengte-doorsnede der O. L. Vrouwekerk, die ik hier bijvoeg, zal de verwantschap met het werk van Dr. CUYPERS voor ieder duidelijk maken, de deugd doen blijken van zulke, ten slotte sobere, en wel-overwogen architectuur — maar tegelijk ook de geringere zekerheid van den ontwerper, zich uitend in de toepassing van laat-gothische traceeringen bij verhoudingen, profileeringen en versieringen uit den bloeitijd der Gothiek, toepassing, m.i. niet om het anachronisme, en dus niet

Lengtedoorsnede der Kerk van de H. Maria Hemelvaart te Breda.

steeds verwerpelijk, maar hier toch hinderlijk, wijl het geestelijk verschil van de verscheidene concepties niet tot een nieuwe eenheid geworden is.

Zuiver daarentegen is de materiaalbehandeling, die terecht niet schroomt bij de vaderlandsche baksteen de uitheemsche bergsteen te gebruiken, waar die uit haren aard behoort en dus b.v. niet beproeft — als TEPE wel gedaan heeft — de voor groefsteen gedachte traceeringsvormen van baksteen uit te voeren.

Na deze, om der ruimte wille beperkte, opmerkingen, de toch niet geheel mochten ontbreken waar in dit boek voor het eerst het werk besproken wordt van eenen architect, die in het Bredasche bisdom vele kerken, kloosters en gestichten bouwde, volge dan een nadere beschrijving van de kerk.

In aanleg en opbouw herinnert deze kerk sterk aan de Haagsche St. Jacob (zie blz. 266 en vergelijk de bijgaande afbeeldingen met onze lichtdrukplaten van het Haagsche gebouw). In den plattegrond kwam eenige wijziging, daar de toren, bij de St. Jacob half door de zijbeuken omsloten, hier vrij vóór de kerk kwam te staan, terwijl het oostelijke kerkdeel insgelijks een eenigszins andere oplossing verkreeg, doordat het presbyterium met zeven zijden van eenen twaalfhoek in plaats van met vijf achthoekzijden werd gesloten, en aan de buitenste der zijkapellen geen rechte wanden maar overhoeks gestelde halve achtkanten als sluiting gegeven werd.

Inwendig is alleen de detailleering bij beide gebouwen verschillend. Toch maken zij niet denzelfden indruk, omdat de Bredasche kerk niet, als de Haagsche, gepolychromeerd is. De materialen zijn hier ziend gelaten: de pijlers, op hardsteenen fundamenten, van roode baksteen, met banden en kapiteelen van witte bergsteen, de muren van grijs-roode brikken, de gewelven van gele op ribben van roode steen. De zijbeukwanden zijn witgekleurd en verlevendigd door spaarvelden, waarin op gouden grond geschilderde staties.

Heel de kerk is beglaasd met gebrandschilderd glas, gehistorieerd in het choor, de transepten en het torenvenster, overigens ornamentaal versierd.

Opmerkelijk is de van kleine mozaïektegels gelegde vloer, naar mij dunkt gelukkiger als kleur dan als dessin geslaagd — een werk, dat, evenals de meeste meubelen, door Dr. CUYPERS is ontworpen. De kerk biedt ruimte voor 1500 zitplaatsen. In 1888 is met haren bouw begonnen en 11 Augustus 1890 werd zij gewijd door Mgr. LEIJTEN.

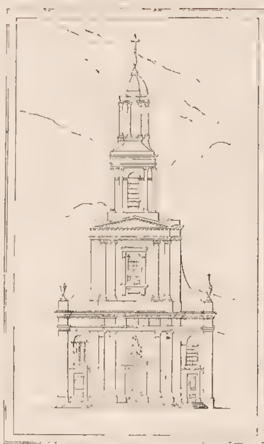

Kerk van de H. Maria Hemelvaart te Breda.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS TE BREDA.

„Onder het oppertoezigt van 's Rijks Waterstaat", is deze kerk gebouwd naar het ontwerp van den Bredaschen architect PIETER HUYSERS Az. 20 April 1836 werd de eerste steen gelegd en 12 December 1837 had de wijding plaats door Mgr. VAN WIJCKERSLOOT. De kerk, die 48 M. lang, 20 M. breed

en, in het middenschip, bijna 20 M. hoog is, draagt het klassistisch karakter van den z.g. waterstaats-stijl, doch maakt toch inwendig, dank zij hare gebrandschilderde beglazing en voor eenige jaren onder leiding van Dr. CUYPERS uitgevoerde polychromie, een aangenamen indruk. Daar zij geheel is ingebouwd, trekt uitwendig alleen haar voorgevel de aandacht. Hij is uitgevoerd van baksteen, met kolommen en hoofdgestellen in nagebootste hardsteen, en wordt bekroond door een 50 M. hoogen, open koepeltoren. Bijgaande afbeelding, reproductie van het titelvignet der in 1837 verschenen beschrijving van hare inwijding, geeft het karakter van deze eigenaardige architectuur uitnemend weêr.

St. Antoniuskerk te Breda.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. CATHARINA TE BREDA

Daar de „parochie", waarvoor deze kerk dienst doet, beperkt is tot het Begijnhof, begrijpt men, dat het gebouw niet groot behoeft te zijn. Het is een voor 69 vaste zitplaatsen ingericht, eenvoudig zaalkerkje, in waterstaats-trant, en ook onder waterstaats-toezicht, gebouwd in 1836 en 1837, naar een ontwerp van den „Oosterhoutschen architect ADRIANUS VAN DER AA" [1]). De kerk bezit een zeer rijken zilverschat [2]).

[1]) Aldus getuigt A. J. VAN DER AA in zijne *Geschiedkundige beschrijving van de stad Breda en omstreken.* Wijlen Mgr. VAN DEN CORPUT gaf mij op, dat de kerk is gebouwd „door den architect BUYS".

[2]) Beschreven in mijn boek over de Baronie, blz. 140 141.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOSEPH TE BREDA.

Deze in 1896 en 1897 onder leiding van den architect J. J. VAN LANGELAAR voor 1200 zitplaatsen gebouwde kerk is niet geheel voltooid, daar de westtoren met de daarbij geprojecteerde doopkapel haar nog ontbreken. Het gebouw bestaat uit een driebeukig schip ter diepte van vijf traveën, een buiten de zijbeuken reikend dwarspand en een met zeven twaalfhoekzijden gesloten presbyterium van ééne travee, in verbinding met zijkapellen, waarvan de zuidelijke een rechthoekige, de noordelijke een uit een halven twaalfhoek gevormde sluiting heeft.

In- en uitwendig is de kerk opgetrokken van bak- en bergsteen. Wat het interieur betreft, zijn het op hardsteenen basementen gestelde pijlers van roode baksteen met zandsteenen kapiteelen, die de gepleisterde wanden en de schoon-gemetselde gewelven — gele velden op roode ribben — dragen. De meubileering heeft nog grootendeels een voorloopig karakter, evenals de beglazing. Alleen drie der vensters van het choor prijken met gebrandschilderd glas, terwijl de Mariakapel, met reliefs en schilderingen van voorstellingen uit het leven der H. Maagd versierd, met blijkbare voorliefde is voltooid.

Kerk van het H. Hart van Jesus te Breda.

6. DE PAROCHIEKERK VAN HET ALLERHEILIGST HART VAN JESUS TE BREDA.

Ook deze kerk, naar het ontwerp van den architect P. J. VAN GENK opgetrokken, is nog niet voltooid. Toch werd zij, hoewel

Kerk van de H. Anna te Breda.

kruispand en priesterchoor nog ontbraken en een tijdelijke ruimte haar als choor dient, 3 Juni 1901 door Mgr. LEIJTEN gewijd. De door een uitgebouwd portaal toegankelijke kerk bestaat uit een voorbouw, waarin tribune voor de zangers, geflankeerd aan den noordkant door eene kapel en aan den zuidkant door eenen toren, en een vijf traveeën diep, driebeukig schip. Zuilen van gepolijste hardsteen met zandsteenen kapiteelen scheiden de beuken en dragen de van grijsroode baksteen gemetselde middenschipsmuren, die onder de vensters met een voor beschildering bestemd boogfries zijn versierd. Een houten tongewelf dekt het middenschip, de zijbeuken zijn overkluisd met op zandsteenen ribben gedragen gewelven van gele baksteen. Op de zijbeukwanden, waartegen kruiswegstaties hangen, door A. J. VAN DER WIEL, naar den Antwerpschen meester ANTHONY gecopiëerd, is in groen een tapijtmotief geschilderd. Vroeg-gothische vormen, hier en daar wat plomp, zijn hier — als meestal elders — door den bouwmeester toegepast. De kerk heeft 700 zitplaatsen.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. ANNA TE BREDA.

Naar den uitdrukkelijken wensch van haren stichter, Pastoor Dr. A. SMITS, is deze op bijna 1300 zitplaatsen berekende kerk, door de architecten Jos. CUYPERS en JAN STUYT ontworpen in den geest der vijftiende-eeuwsche Gothiek. In een opstel bij gelegenheid harer wijding — op 24 April 1905 — geschreven [1]), betoogde ik, dat zulk bouwen in een historischen stijl, als het goed gebeurt, niet steeds is af te keuren. En ik beschreef de kerk toen als volgt:

Beschouwen wij den plattegrond, dan zien wij hoe het ruime voorportaal met breeden toegang geopend is op een driebeukig kerkruim, dat zich na de twee eerste traveeën, tot vijf beuken verbreedt, in aansluiting aan het kruispand. De travee, die hierna nog volgt, vormt reeds een overgang naar het priesterchoor. In het meest noordelijk zijschip is zij benut om aan de kapel der H. Maagd een rijk ontwikkeld plan te geven, in den vorm eener vijfzijdige sluiting, overhoeks op de as van deze beuk gericht, eene dispositie die uitwendig levendigheid bijzet aan den langen zijmuur en die, inwendig, uitnemend geschikt blijkt om de voorname beteekenis van dit deel van het gebouw tot uitdrukking te brengen.

Met drie zijden van den vijfhoek zijn de twee smalle zijbeuken gesloten en vormen, in hun aanleunen tegen den halven tienhoek der choornis, een voortreffelijken overgang van de smalheid dezer eenbeukige ruimte naar de breede gestrektheid van het vijfbeukig kerkdeel.

Aan de zuidzijde staan tegen den langen wand een ruime sacristie en catechismuskamer.

Eene wandeling om de kerk doet zien tot welk gelukkig aspect deze rijk-gevarieerde aanleg de mogelijkheid opende.

Want de al te groote ontwikkeling der breedte, door het terrein geboden, die allicht aanleiding kon geven, dat de voornaamste, de lengte-as, niet genoeg tot haar recht kwam, blijkt geneutraliseerd — hetzij men de

Kerk van de H. Anna te Breda.

kerk van het Oosten of van het Westen nadert — door de omstandigheid, dat aan beide zijden eerst langzamerhand, uit een aanvankelijk smalleren aanleg, de groote breedte zich ontvouwt, terwijl ook het feit, dat de zijbeuken laag werden gehouden en middenschip en kruispand met hooge venstermuren en kloek zadeldak boven hen uitrijzen, er toe bijdraagt den waren grondvorm eener katholieke kerk, den omtrek van 's Heeren kruishout, duidelijk te doen uitkomen. Als een triumphale verheffing van het teeken, waaraan de overwinning is toegezegd, doet zich aldus dit kerkgebouw voor.

De „vijftiende-eeuwsche stijl" is voor de architecten ook in ander opzicht een stempel geweest, waarmede zij munt hebben weten te slaan. Hij onderscheidt zich, in ons land — waar de al te weelderige ontaarding, die de laat-gothiek in in Frankrijk en België kenmerkt, nimmer recht inheemsch is geworden — vooral door zekere landelijke gemoedelijkheid. In de plaats van den strengen en krachtigen samenhang der deelen van een gebouw, zooals de dertiende eeuw dien zocht, is een losse groepeering gekomen.

Deze eigenschap nu van den eenmaal vastgestelden stijl is aan de Sint Annakerk ruimschoots ten goede gekomen; de choor-partij met hare afwisselende dakvormen, de noorderkant met sterk vooruitspringend portaal en uitgebouwden biechtstoel; de westzijde met zijn opvallend klokkentorentje, doopkapel en zijgevel van de katechismuskamer; de zuidwand eindelijk met de beide aanbouwen, welker met kleine vensters doorbroken wanden een zoo recht aantrekkelijk aspect vertoonen — al deze bijzonderheden dragen bij tot het boeiend geheel, dat deze kerk aanbiedt

Wat zij nog zeer mist en wat aan het torentje op den zuidwesthoek thans al te veel gewicht, ik zou willen zeggen „iets van eigenwijsheid" geeft, dat is een forsche, kloek-opgaande muurpartij, een flink accent op de hoogterichting; dat is de groote toren, waarvoor tegen den noordelijken zijbeuk plaats is gelaten, een plaats, die door het tijdelijk portaal lang niet voldoende kan worden gevuld.

En ook vraagt zij, van buiten, nog om den warmen toon, die haar rustig tegen de lucht moet doen staan en harmonisch samenbinden met den grond: de patina van den tijd, die de bleeke baksteen met zijn nette voegen tot een stemmig grijs rood vlak kleurt en de witte zandsteen in inniger verband brengt tot het geheel.

Vanbinnen kan men nu reeds zien wat kleurenharmonie vermag.

Groengrijze zuilen van graniet op glanzend zwarte plinten, wanden van een fraaie rijp-roode, baksteen maken eenen indruk van statigen rijkdom, waaraan elke zwaarmoedigheid wordt ontnomen, door het blanke geel der IJselsteengewevlen. Men moet zich hierbij eene mysterieuser belichting denken, dan de thans nog ongefigureerde vensters kunnen geven, en de breede witte vakken gevuld zien met de kleuren en lijnen der kruiswegstaties — maar ook zonder deze vermooiing door de fantaisie zal men gevoelen, dat dit interieur als kleurengeheel zeer geslaagd mag heeten.

Hoe prachtig doen op het zwartglanzend graniet de gouden lichten der letterranden, en hoe uitmuntend vormen zij den overgang naar het bleeke wit der zandsteenen gewelfribben; hoe voortreffelijk zijn deze weder in de gewelven gesloten door de heldere en toch stille kleuren der sobere ornamentranden; hoe fijn zijn ook in de gewelven, om de gebeeldhouwde sluitsteenen, blinkende gouden hoogsels gelegd.

Gebrandschilderd glas in de St. Annakerk te Breda.

Ook hier mist het opstaan van het hooge schip boven de lagere beuken niet zijn effect en de veelvuldige verdeeling der ruimte door de drie evenwijdige zuilenrijen, de verbreeding naar het choor toe, geeft des te meer imposants aan het interieur, dat — juist wijl 't niet onmiddellijk te overzien is — iets van onvermoede grootheid bezit.

Een fraaie bijzonderheid te meer van deze kerk is, dat zij van den aanvang af werd berekend op een stelselmatige versiering, die, voltooid, een logisch samenstel van gedachten tot uiting zal brengen. Maar daar mijzelf het voorrecht te beurt viel voor deze hare geestelijke voltooiïng het plan te mogen maken [2]), zij het anderen overgelaten te beoordeelen in hoeverre dit werk geslaagd is.

☐Sedert dit geschreven werd, is aan de meubileering en inwendige versiering der kerk voortdurend gearbeid. Dat een, eigenaardigerwijze *in* de kerk aangebrachte „Grot van Lourdes", m. i. niet tot deze *versiering* mag gerekend worden, wil ik gaarne verklaren. Opmerkelijk vond ik de door FRITS GEUER gebrandschilderde beglazing van een tweetal kleine rondvensters, waarvan ik daarom een onderdeel hier reproduceer.

[1]) In het *Dagblad van Noordbrabant* van 23 April 1905.

[2]) Zie: *Inconografie der R. K. Parochiekerk St. Anna te Breda*, Haarlem, 1905.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. CORNELIUS TE ACHTMAAL.

☐Een kerkje met 250 zitplaatsen, in 1862 gebouwd naar het ontwerp van den architect P. SOFFERS en 18 September 1863 ingezegend. Het bestaat uit drie door zuilen gescheiden beuken, in het middenschip met een tongewelf, in de zijbeuken vlak afgedekt. Een paar uit Antwerpen afkomstige altaren in de vormen van het barok, vormen het grootste sieraad van dit interieur.

9. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW HEMELVAART TE BEEK.

Van die zonderlinge opvatting der Gothiek, omstreeks het midden der vorige eeuw in zwang, die bestond in een toepassing van gothische vormen zonder verband met de constructie, geeft ook deze door P. Soffers ontworpen kerk een voorbeeld. Zij heeft b.v. de pijlers, wier vorm ontstond uit hun doel: de ribben te dragen van kruisgewelven — maar deze gewelven zijn van latten en stuc. In aanleg bestaat zij uit een driebeukig schip van vier traveeën, dat ten westen verbonden is aan eenen toren, waarlangs de zijbeuken zijn voortgezet, en ten oosten aan een dwarsbeuk, geopend op een priesterchoor van ééne, door driezijdig-gesloten kapellen geflankeerde travee, met absis in den vorm van een halven tienhoek.

Van het als baksteenbouw behandelde uiterlijk is een schrale, van vier- tot achtkant overgaande toren het hoofdmoment. Opschriften in den westwand herinneren aan de wijding der kerk door Mgr. van Genk, op 31 Juli 1860 en aan het feit, dat de offervaardigheid der parochianen den bouw mogelijk maakte. Het interieur, geheel gepolychromeerd, en in transept, choor en zijkapellen van gebrandschilderd glas voorzien, dankt aan deze kleurigheid een vriendelijker aanzien, dan de architectuur zou doen vermoeden. Er zijn 440 zitplaatsen.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE PRINSENHAGE.

In 1800 kregen de katholieken hier hunne oude parochiekerk terug, die zij toen, naar den geest des tijds, met stukadoorshulp inwendig een klassiek pakje aantrokken. Zoo werd een brand, die in Augustus 1873 het gebouw teisterde, het eigenlijk ten zegen, want bij de toen gevolgde restauratie, naar een ontwerp van Dr. Cuypers onder leiding van den architect J. J. van Langelaar uitgevoerd, herkreeg het zijn gothisch karakter. De sedert voor 1000 zitplaatsen ingerichte kerk is 11 November 1874 door Mgr. van Beek gewijd.

Van de bouwgeschiedenis zij hier medegedeeld, dat ter vervanging eener oudere kerk, van welke de tegenwoordige toren ten deele nog een overblijfsel is, in het laatst der vijftiende eeuw een nieuw choor en transept werden gesticht, die in 1497 voltooid waren. Omstreeks 1520 begon men het daarbij behoorend schip op te trekken, voorloopig eenbeukig, tot in de tweede helft der zestiende eeuw de middelen werden gevonden voor den aanbouw van zijbeuken, die kort vóór 1564 gereed kwamen.

Kerk van den H. Martinus te Prinsenhage

De kerk bestaat uit een westtoren, waarlangs de zijbeuken zijn doorgetrokken, een driebeukig schip van vijf traveeën, een buiten de zijschepen reikend dwarspand en een met zeven twaalfhoekzijden gesloten choor. Tegen den oostwand van het transept zijn een zijkapel en een sacristie aangebouwd. Uitwendig hebben vooral de zijwanden een aantrekkelijk aspect, daar zij uit een rij van geveltjes bestaan, omdat elke trave hier gedekt is met een eigen zadeldak, rechthoekig op de as der kerk.

Het interieur vertoont zuilen van roode baksteen met banden van witte zandsteen en met laatgothische, gebeeldhouwde kapiteelen. Vensters in de middenschipswanden zorgen voor een voldoende verlichting. Een spitsbogig houten tonwelf overspant middenschip en dwarspand, dwarse tonwelven overdekken de zijbeuken, en gemetselde kruisgewelven het choor.

Heel dit inwendige is beschilderd: het schip met gestyleerde aanduiding der materialen, het choor met rijke ornamentatie, en op den triomfboog prijkt een tafreel van Christus in hemelsche glorie.

Kerk van den H. Trudo te Groot-Zundert

11. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BAVO TE RIJSBERGEN.

Hier kregen de katholieken in 1797 terug wat er nog over was van hunne oude parochiekerk: niet veel meer dan de toren en de daartegenaan gebouwde voortzetting der zijbeuken. Tegen dien toren bouwden zij in 1810 een nieuw bedehuis van zeer sober karakter, dat thans is ingericht voor 475 zitplaatsen. Een nog uit de oude kerk afkomstig hoofdaltaar van omstreeks 1640 en de marmeren grafsteen voor kardinaal FRANCKENBERG, aartsbisschop van Mechelen, als balling te Breda gestorven in 1804 en hier begraven, vormen de grootste merkwaardigheden van het interieur dezer kerk, die overigens o.a. een goed schilderij van of naar HONTHORST bezit en verschillende oude liturgische voorwerpen.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. TRUDO TE GROOT-ZUNDERT.

Deze in 1798 aan de katholieken teruggekomen kerk, is in 1881 door den architect P. VAN GENK inwendig zoo ergerlijk „gerestaureerd", dat zij geheel haar karakter heeft ingeboet. De zuilen werden toen door een cementlaag onnoodig verdikt, de profielen van hunne basementen veranderd en de eenvoudige laat-gothische lijstkapiteelen vervangen door onevenredig hooge kelkkapiteelen met plomp bladornament, en ook de muren en bogen werden met een pleisterkorst bekleed, waarin bij de bogen voegen werden ingesneden, om een constructie van bergsteen te imiteeren. Deze schennis is zeer te betreuren, omdat de kerk een goed voorbeeld is van schilderachtigen bouw uit de eerste helft der zestiende eeuw en van een bijzonderen aanleg, daar zij een, voor een dorpskerk zeer ongewone, omgang heeft om het priesterchoor.

St. Willibrordaskerk te Klein-Zundert.

Bij eenen westtoren, die vermoedelijk omstreeks 1700 zijne tegenwoordige gedaante heeft verkregen, sluit een driebeukig schip aan van vier traveeën, verbonden aan een dwarspand, dat aan den noordkant verder buiten de zijbeuk reikt dan aan den zuidkant. Langs het priesterchoor, dat drie traveeën diep is en met een halven zeshoek gesloten, zijn de zijkeuken doorgetrokken. Oorspronkelijk vormden zij een omgang om de absis, maar deze is vóór 1620 verwoest, zoodat thans een rechte wand de kerk ten oosten sluit.

Heel het interieur is met een houten tongewelf overdekt. Dat het niettegenstaande de misvormende „restauratie" toch een aantrekkelijken indruk maakt, dankt het aan de eenvoudige, maar fraaie meubeling met eiken banken in de vormen uit den tijd van LODEWIJK XVI en aan een drietal bijzonder mooie marmeren altaren, alle uit de zeventiende eeuw, en afkomstig uit de St.-Michaëlsabdij te Antwerpen. De kerk heeft omstreeks 300 zitplaatsen.

Het sober uiterlijk heeft een groote bekoring door de geestige

behandeling der choorsluiting. De vensters n.l. zijn hier hooger dan de overwelving zou toelaten, waaraan zij daarom met steekkappen zijn verbonden, in verband waarmede op elk der sluitingswanden een geveltje is opgetrokken, met een zadeldakje aan het choordak gekoppeld.

13. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE KLEIN-ZUNDERT.

In 1911 is hier door den architect JAN STUYT een nieuwe kerk gebouwd, in den eenvoudigen, min of meer romaanschen trant, dien hij ook elders zoo gelukkig toepaste. Daar ik het gebouw niet gezien heb, moet ik volstaan met te verwijzen naar bijgaande afbeelding van het uiterlijk.

II. HET DEKENAAT AARDENBURG.

1. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW HEMELVAART TE AARDENBURG.

☐Een onaanzienlijk kerkje met 650 zitplaatsen, onder leiding van den architect P. SOFFERS gebouwd, en 15 September 1851 gewijd door Mgr. VAN GENK. In den voorgevel is in 1871 het beeld van „O. L. Vrouw met den inktkoker" geplaatst, navolging van een in de middeleeuwen zeer vereerde miraculeuse statue, die in de dagen der beeldstormerij gered en naar Brugge gevoerd was, waar zij echter tijdens de revolutie vernield is. Met groote plechtigheid is een tweede copie van dit oude beeld op 15 Augustus 1904 in de kerk ten troon verheven.

2. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW ONBEVLEKT ONTVANGEN TE BIERVLIET.

☐Eveneens een onbelangrijk gebouw van den architect SOFFERS, in 1858 door Mgr. VAN GENK gewijd. De stichting ondervond zóó hevigen tegenstand bij de Hervormden, dat de kerk buiten de kom van het dorp gebouwd is moeten worden. Er zijn 250 zitplaatsen.

3. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW HEMELVAART TE EDE.

☐Een in 1651 door een vijftigtal hier wonende Hervormden gesticht kerkje, in 1815 aan de Katholieken verkocht, is in 1848 vergroot door den aanbouw van een dwarspand met priesterchoor en sacristie, waarna het ruim 400 zitplaatsen heeft. In 1851 is een toren tegen den westgevel opgetrokken.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BAVO TE GROEDE.

☐Dit voor 200 zitplaatsen ingerichte kerkje is in 1863 gebouwd onder leiding van den architect P. SOFFERS.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ELIGIUS TE HOOFDPLAAT.

☐Alweder een onbelangrijk bouwwerk van den heer SOFFERS, van 450 zitplaatsen voorzien, en 21 September 1862 door Mgr. VAN GENK gewijd.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ELIGIUS TE OOSTBURG.

☐Driebeukig schip van vijf traveeën, breed buiten de zijbeuken ontwikkeld transept, polygoon choor met zijkapellen, ziedaar het in een mengeling van romaansche en vroeg-gothische vormen uitgevoerde program van deze in 1883, onder bestier van P. VAN GENK opgetrokken kerk, die 450 zitplaatsen heeft. Een slanke toren met rijzige spits staat, met een achtkant traptorentje, aan den noordkant tegen den voorgevel, die overigens, gelijk heel de kerk, niet aanmerkelijk afwijkt van andere kerken van denzelfden bouwmeester.

7. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW HEMELVAART TE PHILIPPINE.

☐Ook hier was de heer SOFFERS de bouwmeester van het in 1862 in gebruik genomen kerkje, dat 160 zitplaatsen heeft.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PETRUS TE SCHOONDIJKE.

Mij werd alleen bekend, dat dit 11 December 1884 gewijde kerkje door den architect P. VAN GENK is gebouwd en dat het 100 zitplaatsen telt.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE SLUIS.

In 1811 was de oude St. Janskerk, bij de Hervorming in bezit der Protestanten gekomen, door brand verwoest. Van hare afbraak werden behoorlijk schoongemaakte baksteenen voor *f* 1.— de duizend verkocht aan de Katholieken, die daarmede hunne nieuwe kerk bouwden, waarvan 2 September 1823 de eerste steen werd gelegd. Eerst in 1830 is dit gebouw, voor bijna 400 zitplaatsen ingericht, in gebruik genomen. Van vóór de Hervorming bezit deze parochie nog een kostelijken schat: een drietal antependia en een stel Misgewaden, fraai geborduurd en goed bewaard.

10. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW HEMELVAART TE IJZENDIJKE.

Met een Rijkssubsidie van *f* 1200.— is deze kerk in 1840 gebouwd door den Waterstaat. 27 Mei 1841 werd zij door Mgr. VAN WIJCKERSLOOT geconsacreerd. Na in 1869 vergroot te zijn, bevat zij thans 593 zitplaatsen. Haar driebeukig schip heeft op den westgevel een klokkentorentje en is inwendig met gestucadoorde gewelven overdekt. In het twee traveeën diepe choor, gesloten met drie vensterlooze achthoekzijden, staat een pompeus altaar, welks rijk-gebeeldhouwde achterwand met de statuen der apostelen Petrus en Paulus en eene voorstelling van Maria's Hemelvaart is versierd.

Phototypie L. VAN LEER & Co. — Amsterdam

St. Michaëlskerk te Schalkwijk.

PLAAT R.

S Gummaruskerk te Steenbergen.

S. Lambertuskerk te Etten.

S. Catharinakapel te Oosterhout.

S. Antoniuskerk te Rozendaal.

S Laurentiuskerk te Ginneken.

PLAAT T.

S.-Martinuskerk te Holtum. Kerk van O. L. Vr. Geboorte te Blitterswijk.

S.-Lambertuskerk te Swolgen. Kerk van O. L. Vr. O. O. te Amstenrade.

Kerk van den H. Michael te Thorn.

·N LEER & Co. — Amste

S. Lambertuskerk te Helden.

S. Lambertuskerk te Halen.

Kerk van S. Jan Bapt te Meerloo.

S. Brigadakerk te Noorbeek.

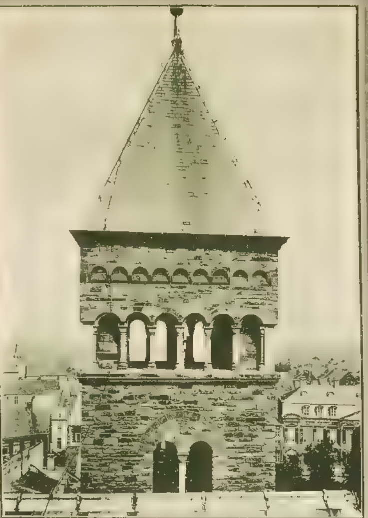

S. Rosakerk te Sibbe.

Phototypie L. VAN LEER & Co. — Amsterdam

PLAAT V.

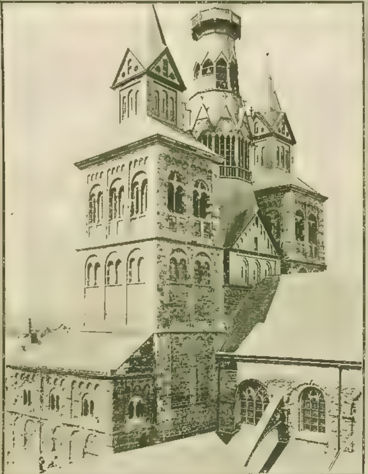
De Sint-Servaaskerk te Maastricht

N. O. toren, uit het zuiden.

Détail der choorgalerij.

De narthex, uit het zuid-oosten.

Het choor, uit het oosten.

Het choor, uit het zuiden.

PLAAT W.

S. Margarethakerk te Margraten.

S. Martinuskerk te Gronsveld

S. Barthelomeuskerk te Meersen.

S. Janskerk te Hoensbroek.

S. Martinuskerk te Breusd.

PLAAT X.

S. Pancratiuskerk te Heerlen.

O. L. Vrouwekerk te Maastricht.

S. Wirokerk te St. Odilienberg

O. L Vrouwe-Munster te Roermond.

S. Janskerk te Nieuwstad.

